

निवेदन

શાન્તં સિંહાસનસ્યં સુરવરનમિતં નાગયજ્ઞોપવીતં
ૐકારં સત્સ્વરૂપં દશમુજવરદં મક્તવાઞ્છાપ્રપૂરમ્ ॥
સિદ્ધયા ચુદ્ધ્યા સમેતં ત્રિભુવનજનકં હૈકદન્તં ત્રિનેત્રં
સિદ્ધચટ્ટાભિઃ સમેતં ગણપતિમમલં શ્રીસમેતં વવન્દે ॥

ૐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म

પૂર્વકાળમાં પરમાત્માને સૃષ્ટિની રચના કરવાની ઇચ્છા થતાં પ્રથમ શક્તિદ્વારા પ્રદ્વનાદ કર્યો. તેમાંથી અનુક્રમે અહંકાર, આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી ઉત્પન્ન થયાં. તેમાંથી ઔષ્ધી અને અન્ન થયાં. તેના વડે રેતસુદ્વારા જીવો પેદા થયા. અનેક જન્મનાં સત્કર્મના સંચયથી મનુષ્યદેહ પ્રાપ્ત થયો. તેમાં સત્સંગ દ્વારા ચાર પદાર્થો ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ મેળવવા નોઈએ, જેથી જીવનની સફળતા મળે છે. એ મેળવવા માટે શાસ્ત્રોમાં અનેક માર્ગો બતાવ્યા છે. મનુષ્યને જે માર્ગ અનુકૂલ પડે તે માર્ગથી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો નોઈએ.

કેવળ સનાતન વૈદિક ધર્મના ૐકારસ્વરૂપ પંચાયતન દેવના બોધરૂપી “શ્રીગણેશગીતા”, “શ્રીશિવગીતા”, “શ્રીદેવીગીતા”, “શ્રીભગવદ્ગીતા”, “શ્રીનારદગીતા” વગેરેના સિદ્ધાંતો ઉપરથી વ્યાસ ભગવાને નામલેદ કરી ગીતાઓની રચના કરી છે. મૂળ “શ્રીયોગગીતા” દ્વારા સૃષ્ટિના આરંભથી શ્રીમન્મુદ્રગતિયાચે દક્ષ પ્રજાપતિને અલેદ ૐકારરૂપ પરમાત્માનો સદ્બોધ આપ્યો છે. જેનું જ્ઞાન પૂર્ણ અલેદજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વડે જીવન મુક્ત બનાવે છે.

પૂર્વકાળથી શ્રીગણુપતિની ઉપાસના પ્રસિદ્ધ છે. જેમ વિષ્ણુના દરેક યુગમાં અવતારો થયા છે તેવી રીતે શ્રીગણેશના પણ અવતારો થયા છે.

સત્યયુગમાં કશ્ચપ અને અદિતિની પ્રાર્થનાથી “મહોત્કટ” નામે શ્રીગણેશનો આવિર્ભાવ થયો. તેને કાશીરાજ્ય પોતાના સ્થાનમાં લાવ્યા. ત્યાં “ચિનાયક” નામે પ્રસિદ્ધ થઈ ગણેશે દુષ્ટોનો સંહાર કરવા સિંહનું વાહન કયું અને દશહસ્તવડે મહાન્ અસુરો “દેવાંતક” અને “નરંતક” નો સંહાર કર્યો.

ત્રેતાયુગમાં શિવપુત્ર “મયૂરેશ્વર” નામે પ્રસિદ્ધ થઈ મોરનું વાહન કરી છ હસ્ત વડે “કમલાસુર” અને “સિંધુ” જેવા મહાન્ અસુરોનો સંહાર કર્યો અને સિદ્ધિ બુદ્ધિનો સ્વીકાર કર્યો.

દ્વાપરયુગમાં ગૌરીસુત “ગભનન” રૂપે પ્રગટ થઈ મૂષકનું વાહન કરી ચારહસ્ત વડે “સિંદુરાસુરનું” મર્દન કર્યું. ત્યારબાદ “વરેણ્યરાજ” ને તેની વિનંતિથી “ગણેશગીતા” સંભળાવી.

કલિયુગના અંતમાં “દુષ્ટકેતુ” નામે અશ્વનું વાહન કરી બે હાથ વડે મ્લેચ્છોનો સંહાર કરેશે.

સનાતનધર્માવલંબી સન્નમનો માટે વૈદિક વિધિપૂર્વક શાસ્ત્રોનાં પ્રમાણોથી નિત્યકર્મો કરવાં અને તે પ્રદ્યાર્પણ કરવાં એવી વેદાજ્ઞા છે અને તે અનુભવગમ્ય છે. પ્રદ્યાર્પણ બુદ્ધિથી કરેલાં કર્મો પરમાત્માના પ્રક્ષસ્વરૂપની અંતરમાં ઝાંખી કરાવે છે, પ્રેમરસથી અલેદ યોગવડે જીવનમુક્ત કરે છે.

ઉપાસનાયોગમાં “ૐ” કાવ્યેકાક્ષરં બ્રહ્મ ” । “ૐ” કાવ્યેવ સર્વમ્ । ” તથા “તત્ત્વોમિતિ ઘનિરભૂતસ વૈ ગજાકાર ।” ઇત્યાદિ શ્રુતિઓ તથા સ્મૃતિઓ તેમજ શાસ્ત્રો પુરાણો વગેરે ૐ કારરૂપ પરમાત્માનું ધ્યાન કરવા સૂચન કરે છે. ૐકારમાં સગુણ નિર્ગુણ, સાક્ષર નિરાકાર નો અનુભવ કરવા જ્ઞાનવડે અનુભવ લેવો. ધ્યેય અને ધારણા એ વિષયમાં બલવાન છે. ૐ કારસ્વરૂપ સ્વયં પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. એની અલેદ ઉપાસના કરવી યોગ્ય છે.

વિશેષ “શ્રીગણેશગીતા”ની ભાષા શુદ્ધિ માટે મુરતનિવાસી વેદ-

॥ ॐ इत्येकसर्वम् ॥ तस्योपन्याख्यानम् ॥ भूतं भवत् भविष्यत् इति ॥

॥ ततश्चोमिति ध्वनिरभूत् स वै गङ्गाकारः ॥

॥ मकारः सूर्य इत्युक्तः शक्तिर्वादात्मिका मता ॥

॥ तमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि ॥

॥ अयमात्मा ब्रह्म ॥

॥ सत्यं ज्ञानमनन्त ब्रह्म ॥

॥ ॐ इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनु स्मरन् ॥

॥ यद्यान्यन् त्रिकलातीतं तदपि ॐकार एव ॥

॥ हिन्दुरूपं गणेश. स्थात् ॐ शिवो पद्मदेवतः ॥
॥ अत्र ब्रह्मास्मि ॥

॥ अकारो वासुदेवः स्यात् उकारस्तु महेश्वरः ॥

॥ ब्रह्मैवम् ॥

॥ श्रीगणेशगीताभाषार्थवेम्भः ॥
ज्योतिर्विद् श्री. मनुभाष निष्ठाभाष

जन्म सप्त १८५२ आषाढ वद १४ सुविवार
शके १८१८ ता ६-८-१८८६

મૂર્તિ વે. શા. સં. ચંદ્રકાન્ત પ્રાણશંકર શુકલે પોતાનો અમૂલ્ય સમય રોકી નિઃસ્વાર્થ સેવા આપી છે તે બદલ એમનો તેમજ શ્રીયુત કીશોરચંદ્ર ભાલચંદ્ર જોશીએ પણ ભાવાર્થ ઘટાવવામાં મદદ કરી છે તે માટે તેમનો આભારી છું.

શ્રીગણેશકૃપાભિલાષી
જ્યોતિર્વિદ્ મનુભાઈ નિઝાભાઈ

॥ લેખકપરિચયઃ ॥

રમ્યં યત્નતુ નાગમંડલમથો નામ્ના પ્રસિદ્ધં પુરં
યત્રસ્થાઃ સુજનાઃ સ્વધર્મનિપુણાસ્તિષ્ઠન્તિ પૂર્ણાકુલે ॥
અમ્બારામ ઇતિ પ્રગલ્ભગુણવાહ્યોતિર્વિદેકો મહાન્
મોઢજ્ઞાતિજવિપ્રવર્પવિબુધો દ્વાસીચ તત્રાગ્રજઃ ॥૧॥
નિચ્છાભાઈસુતસ્તુ તસ્ય નિપુણો નામ્ના મનુસ્તત્સુતો
યો નિત્યં ગુરુપાદપદ્મનિરતો મત્ક્યા ગણેશે રતઃ ॥
તેનેયં રચિતા સુગુર્જરગિરા ભાવાર્થરૂપા મુદા
મૂયાત્સર્વજનસ્ય મફલકરી ગીતા ગણેશસ્ય વૈ ॥

❀ સ્મરણાંજલિ ❀

ભારતવર્ષના ગુર્જર દેશમાં સુરત જિલ્લાના
 “ગણદેવી” ગામના વિદ્વદ્વર્ય પૂજ્યપાદ
શાસ્ત્રી સુરજરામ બ્રહ્મા કે જ્યોત્યે વ્યાકરણ,
 ઉપનિષદ, વેદાંત, સાહિત્ય વગેરેમાં ઉચ્ચ જ્ઞાન
 ધરાવી પોતાનું જીવન અધ્યયન અધ્યાપનમાં રોકી
 અનેક વિદ્યાર્થીઓને જ્ઞાનરૂપી અમૃત પાન કરાવ્યું.
 તેજમ્માણે બારડોલીના સૂર્યસમાન તેજસ્વી
 જ્યોતિષાચાર્ય વિદ્વદ્વર્ય મયારાંકરે પણ પોતાને
 ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને રાખી જ્યોતિષશાસ્ત્રનું અધ્યયન
 કરાવતાં પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું. એવા સદ્ગુ-
 રુઓની કૃપાથી આ લઘુ ગ્રંથ “શ્રીગણેશગીતા” નું
 ભાવાર્થરૂપ ભાષાન્તર કરવા હું ભાગ્યશાલી બન્યો
 છું તેથી તેઓની સ્મરણાંજલિરૂપ આ પુસ્તક
 તેમને જ સાદર અર્પણ કરું છું.

સેવક

મનુભાઈ નિછાભાઈ જોશી

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगणेशगायत्री—ॐ गं नमः ॥ १ ॥ ॐ गं गणयतये नमः ॥ २ ॥
 ॐ एकदंताय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि तन्नो वंती प्रचोदयात् ॥ ३ ॥
 गौरीगायत्री—ॐ सुभगायै विद्महे काममालिन्यै धीमहि तन्नो
 गौरी प्रचोदयात् ॥

॥ अथ श्रीगणपतिपुरश्चर्याप्रयोगः ॥

अथ पङ्कजरगणपतिमंत्रः ॥ वक्रतुंडाय हुं ॥ अस्य भार्गवऋषिः
 अनुष्टुप् छंदः विघ्नेशो देवता चं वीजं यं शक्तिः ममाभीष्टसिद्धये
 जपे विनियोगः ॥ भार्गव ऋषये नमः शिरसि । अनुष्टुप्छंदसे०
 मुखे । विघ्नेशदेवतायै० हृदये । चं वीजाय० गुह्ये । यं शक्तये०
 पादयोः । विनियोगाय० सर्वोमे ॥ पङ्कजरैः पङ्कगन्यासं कृत्वा
 ध्यायेत् ॥ उद्यद्दिनेश्वररुचिं निजहस्तपद्मैः पाशांकुशाभयवरान्
 दधत्तं गजास्थम् ॥ रक्तांबरं सकलदुःखहरं गणेशं ध्यायेत्प्रसन्नम-
 खिलाभरणाभिरामम् ॥ मंजूकादिपरतत्त्वान्तपीठदेवताः संपूज्य
 नवपीठशक्तीः पूजयेत् ॥ तीव्रायै० । उवालिन्यै० । नंदायै० ।
 भोगदायै० । कामरूपिण्यै० । उग्रायै० । तेजोवत्यै० । सत्यायै० ।
 मध्ये विघ्ननाशिन्यै० । इति संपूज्य यंत्रं वा मूर्तिं संस्थाप्य मूलेन
 पादादिपुष्पान्तरूपचारैः संपूज्य आभरणपूजां कुर्यात् ॥ प्रथमा-
 वरणे पङ्कगानि पद्मकोणेपु पूजयेत् ॥ १ ॥ अष्टदले पूर्वादिक्रमेण ॥
 विद्यायै० । विद्यायै० । भोगदायै० । विघ्नघातिन्यै० । निघ्नघाती-
 पायै० । पापघ्न्यै० । पुण्यायै० । शशिप्रभायै० ॥ इति द्वितीया-
 वरणम् ॥ २ ॥ दलाग्रेषु-वक्रतुंडाय० । एकदंष्ट्राय० । महोदराय० ।
 हस्तिमुखाय० । लंबोदराय० । विकटाय० । विघ्नराजाय० ।
 धूम्रवर्णाय० ॥ इति तृतीयावरणम् ॥ ३ ॥ भूपूरे पूर्वादिक्रमेण
 इन्द्रादीन् पूजयेदिति चतुर्थावरणम् ॥ ४ ॥ यज्ञाद्यस्त्राणि पूजये-
 दिति पंचमावरणम् ॥ ५ ॥ धूपादि नमस्कारान्तं संपूज्य जपं

कुर्यात् ॥ पद्मलक्षं पुरश्चरणम् ॥ इक्षवः सक्तवो रंभाफलानि
 चिपिटास्तिलाः ॥ मोदका नारिकेलानि लाजा द्रव्याष्टकं स्मृतम् ॥
 इति अष्टद्रव्यैर्दशांशहोमः ॥ तद्दशांशेन तर्पणमार्जनब्राह्मणभोजनं
 च कारयेत् ॥ ततः सिद्धे मनःकाम्यान् प्रयोगान्साधयेन्निजान् ॥
 ब्राह्मचर्यरतो मंत्री जपेद्रविसहस्रकम् ॥ षण्मासमध्याहारिण्यं
 नाशयत्येव निश्चितम् ॥ चतुर्थ्यादिचतुर्थ्यन्तं जपेद्दशसहस्रकम् ॥
 प्रत्यहं जुहुयादष्टोत्तरं शतमंतद्वितः ॥ पूर्वोक्तफलमाप्नोति षण्मा-
 साद्भक्तितत्परः ॥ आज्याकान्नस्य होमेन भवेद्धनसमृद्धिवान् ॥
 पृथुर्केनारिकेलैर्वा मारिचैर्वा सहस्रकम् ॥ प्रत्यहं जुद्धतो मासाज्जा-
 यते धनसंचयः ॥ जीरसिंधुमरीचाकैरष्टद्रव्यैः सहस्रकम् ॥ जुहु-
 यात्प्रतिदिनं पक्षात्स्यात्कुबेर इवार्थवान् ॥ चतुःशतं (४४४)चतु-
 श्चत्वारिंशदाढ्यं दिनं प्रति ॥ तर्पयेन्मूलमंत्रेण मंडलादिष्टमा-
 प्नुयात् ॥

॥ अथ द्वितीयपदक्षरमंत्रः ॥ मेघोलकाय स्वाहा ॥ शेषं पूर्ववत् ॥

॥ अथैकत्रिंशदक्षरमंत्रः ॥ रायस्पोषस्य ददिता निधिदो रत्न-
 धातुमान् ॥ रक्षोहणो बलगहनो वक्रतुंडाय हुं ॥ शेषं पूर्ववत् ॥

॥ पूजनादिप्रकारास्तु विद्वद्वरद्वारा विचारणीयाः ॥ इति शम् ॥

॥ इति श्रीगणपतिपुरश्चर्याप्रयोगः ॥

॥ શ્રીઃ ॥

॥ અભિપ્રાયઃ ॥

ૐ

॥ શ્રોત્તમસન્નોઽસ્તુ ॥

આ પુસ્તકને શ્રી રંગ અવધૂત મહારાજના નીચે પ્રમાણે પ્રસિદ્ધિપૂર્વક આશીર્વાદ મળ્યા છે.

વે. શા. સં. શ્રી અનુભાઈ શાસ્ત્રીજીની સેવામાં,

આપના તરફથી “શ્રીગણેશગીતા” ના છપાએલા બે ફર્મા જેઈને પૂજ્ય મહારાજ શ્રી પ્રસન્ન થયા છે.

ભાતનો એકાદ દાણો ચાંપી જેવાથી જેમ આખા ચરના ભાતનો ખ્યાલ આવી જાય છે તેમ આટલા પરથી આખા ગ્રંથનો ખ્યાલ આવી જાય છે.

ગુજરાતમાં આ ભાતનો પ્રયાસ મારી જાણુ પ્રમાણે તો કદાચ પહેલો જ છે. આ પુસ્તકના પરિશીલનથી ગણપતિ-ઉપાસકોને જરૂર વિશેષ લાભ થશે અને સામાન્ય વાચકોને પણ ગણેશ-ઉપાસના સંબંધી જાણવા, સમજવાનું ઘણું મલશે. આ “શ્રીગણેશગીતા” વાંચવાથી લોકોની અભિરુચિ ગણેશપુરાણ જેવા મોટેની જાગે એ સ્વાભાવિક છે. આપના આવા સ્તુત્ય લોકોપકારક પ્રકાશનને સારો આદર અને સુચરા મળો એવી પૂજ્યશ્રીની ગુલાશિય પાઠવતાં મને ખરેખર આનંદ થાય છે. આપને હાથે આવાં પ્રકાશનો થવા પામે એ મોટે પરમાત્મા આપને લાંબુ નિરામય આયુષ્ય બક્ષો એવી પૂજ્યશ્રીની ગુલાશિય સાથે

આપના વિદ્વત્કર
અનુભાઈ મોદીનાં વંદન

शास्त्रमें धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष ये चार पुरुषार्थ (पुरुष करके प्राण) बतलाये हैं, उनमें मोक्ष ही परमपुरुषार्थ है एवं वही मानवताका परम लक्ष्य है, वही मानवताका प्राप्य है। उसकी प्राप्ति ब्रह्मज्ञान से होती है। ब्रह्मज्ञानकी जननी ऋग्वेदादिरूप अपरा विद्या है। अपरा विद्याका स्वरूप संस्कृत देववाणीके द्वारा जगतमें प्रकाशित है। ऋग्वेदादि रूप अपरा विद्याकी भाषा जटिल है। उसका अर्थ समझना प्राकृतजनके लिये कठिन है। इसलिये त्रिकालदर्शी मनुयाज्ञवल्क्यादि महानुभावोंने ऋग्वेदादि अपरा विद्या पर स्मृतिरूपी टीका किया है। स्मृतिरूपी टीकाकी भी भाषा कठिन होने से व्यास भगवानने प्राकृत-जनको वेदका अर्थ समझानेके लिये वेद पर सरल इतिहास पुराण रूपी टीका किया है। गणेशपुराणान्तर्गत गणेशगीता भी वेदकी सरल संस्कृत टीका है, परन्तु जो संस्कृत भाषासे अनभिज्ञ हैं उनपर उपकार करनेके लिये पण्डितवर्य श्रीयुत मनुशार्त्तरी जीने गणेशगीताका खूब मन्थन करके साधारण जनसमाजको उसका अर्थ समझानेके लिये अपनी गुर्जरी भाषामें सुमनोहर अनुवाद किया है। आप इस गुर्जरी भाषानुवादका अच्छी तरह से संशोधन करके छपवाकर जनताजनार्दनका हित करते हुए कल्याणके भागी बने ऐसी मैं प्रभुप्रार्थना करता हूँ। एवं हार्दिक शुभाशीर्वाद देता हूँ। प्रभु आपका परिश्रम तथा मनः-कामना पूर्ण करें। ॐ शिवम् ॥

महामंडलेश्वर श्रीअखंडानंद स्वामी
सुभाषिप-नामिक पंचवटी

॥ श्रीश्रीराधारमणो जयति ॥ .

वर्तमानकालमें प्रत्येक भाषामें साहित्यरचना विस्तृत रूपमें हो रही है । रचना नवीन हो अथवा अनुवाद परन्तु उसमें श्रेय-पथका लक्ष्य ही सफलता का द्योतक है ।

विज्ञानके विषयमें भारतीयवाङ्मयकी विशेषता वेदके कारण है ।

भौतिक साहित्यकी विशेषताके कारण आज आध्यात्मिक साहित्य एवं ज्ञानकी उपेक्षा है । अतः देववाणीके विद्वानों द्वारा आध्यात्मिक ग्रन्थोंकी रचना इस कालमें अति आवश्यक है ।

अपने नवसारी निवासमें एक ग्रन्थ “श्रीगणेशगीता” के अवलोकनका सौभाग्य प्राप्त हुआ । मूलका गुर्जर भाषाके अनुवाद सहित यह गीता विद्वज्जन एवं सर्व साधारणको श्रेष्ठ पथ साधनामें सहायक होगी । श्रीमान् शास्त्रीजी मनुमाई ज्योति-चिद् को अनेक धन्यवाद है कि उन्होंने ऐसे उपयोगी ग्रन्थका अनुवादकर साहित्य क्षेत्रमें नवीन कृति प्रस्तुत की है ।

श्री शास्त्रीजी “गणेशपुराण” सानुवाद एवं “गणेशगीता” के प्रकाशनके लिये प्रयत्न कर रहे हैं । प्रमुसे प्रार्थना है कि शास्त्रीजीका सत्संकल्प शीघ्र पूर्ण हो ।

नवसारी

नरसिंह

दि. २०१८

}

आचार्य

अनन्तलाल गोस्वामी

पृन्दावन

ધર્મ પ્રેમી સન્નમો,

વેદશાસ્ત્ર, પુરાણ, યોગશાસ્ત્ર, ઉપનિષદો વર્તમાન સાયન્સ હલાદિ ઉપર અનેક પુસ્તકો પ્રકટ થઈ રહ્યા છે. લોકોમાં એક નવીન પ્રકારની જ્ઞાપના ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી આજના સુયોગે ‘શ્રીગણેશ-ગીતા’ જેવો અપૂર્વ ગ્રંથ શ્રીગણેશજીની કૃપાથી, મુરખખીઓના શુભ આશીર્વાદથી અને બંધુઓની સહભાવનાથી પ્રગતમાં સત્ત્વ ધર્મનું દીગ્દર્શન કરાવવા પ્રકાશકોને સુયોગ પ્રાપ્ત થયો છે.

વિદ્યાદાન, અન્નદાન, પ્રાણુદાન, જૂમિદાન ઇત્યાદિકરતાં બ્રહ્મ-વિદ્યાનું દાન ઉત્તમ છે બીજા સર્વદાનો એક જન્મનું સુખ આપનારાં છે પણ બ્રહ્મવિદ્યાનું દાન મોક્ષ આપનારૂં છે. આવી વિશુદ્ધ જ્ઞાપનાથી આવા પ્રકાશનને ફેલાવવા દરેકને અભ્યર્ચના આ ઉપરાંત શ્રીગણેશ-પુરાણ યાને ગણેશદીલા કે જેમાં શ્રીગણેશજીની અનેક લીલાઓ દેસોના સંહારો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે એવો અસિખ્ત અપૂર્વ ગ્રંથ ધર્મપ્રેમી બંધુના સહાયથી ટૂંક સમયમાં જાહાર પડશે.

લી.

પ્રકાશકોના જયગણેશ

— પ્રાપ્તી સ્થાન —

(આ પુસ્તક મેળવવાના સ્થળ)

પ્રકાશક

(૧) ના. મ. જોષી

જોષી મહોલ્લો, નવસારી

(૨) રમેશચંદ્ર મ. જોષી.

૨૧-એ ગોવાલિઆ ટંક

તેજપાલ રોડ.

મુંબઈ ૭

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशगीता ॥

अध्याय १ दो - पूर्वर्ष

એક સમયે કૈલાસમાં શિવ અને પાર્વતી બેસી કૈલાસનું મૌદર્ય જોવા લાગ્યાં, ત્યાં અનેક ભાતનાં વૃક્ષો, લતાઓ અને મુગંધીયુક્ત પુષ્પોથી આપુંયે કૈલાસ મુગંધમય બની રહ્યું હતું. નજીકમાં સરોવરનું નિર્મળ જળ અને તેમાં હજાર પાંખડીવાળાં કમળો ખીલી રહ્યાં હતાં. અંદરે, બગલાઓ તેમજ અનેક ભાતનાં પક્ષી પશુઓ વૈરાગ્ય ત્યજીને આનંદ કરતાં હતાં. વૃક્ષો પર અનેક પક્ષીઓ બેસી શિવપાર્વતીનું ગાન કરી આખાયે કૈલાસને ગળાવી રહ્યાં હતાં. વાયુદેવના મંદ મંદ પવનથી આનંદ પસરી રહ્યો હતો. સૂર્ય પોતાનાં કિરણો ઠાસ કૈલાસની શેષભાગમાં વૃદ્ધિ કરતો હતો.

શિવજી અને દેવી આનંદગોષ્ઠી કરતાં હતાં. શિવજીની પ્રસન્નતા જોઈ પાર્વતી શંકરજીને કહેવા લાગ્યાં:—“હિ દેવાધિદેવ ! આપ જ્યારે તપશ્ચર્યા કરવા જાય છે તે સમયે મારે એકાદી જીવન ગાળવું મને અમઠ લાગે છે, તો મને સંતોષ થાય એવો બાગક ટોપ તો મને સમય શાંતિથી પસાર થાય.” ત્યારે શિવજીએ પ્રમદ થઈ શ્રીગણેશની

વાત વરેણ્ય રાજાને મળતાં ઘણા પસ્તાવો થયો અને શ્રીગજનનના ચરણમાં બઈ જીવનમુક્ત થવા માટે જ્ઞાન મેળવવા વિનંતિ કરી. તે સમયે ગજનને શ્રીગણેશગીતા તેને સંભળાવી. તે વરેણ્ય જ્ઞાન મેળવી જીવનમુક્ત બન્યો.

ૐ કારસ્વરૂપાત્મક માયાવિશિષ્ટ ચૈતન્ય સર્ગુણ બ્રહ્મ શ્રીગણપતિ છે. ચૈતન્યસ્વરૂપતાથી તે નિર્ગુણ શુદ્ધ નિત્યસ્વરૂપ છે. તે જગતનું અધિષ્ઠાન હોઈ અવ્યક્ત (માયાબુદ્ધિ) ને હઈ સર્વ જગતની ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને હવ કરે છે. એવા એ બ્રહ્માંડાધિપતિ સર્વેશ્વર્યસત્તાવાન, મોક્ષમાર્ગની બ્રહ્મવિદ્યાના પ્રદાતા છે. જેને બુદ્ધિના પ્રકાશક, બુદ્ધિના પ્રેરક, બુદ્ધિના સાક્ષી, બુદ્ધિના નિયંતા, બુદ્ધિના પતિ વગેરે સંજ્ઞા વડે વેદશાસ્ત્રો પેકારે છે.

આ પહેલા અધ્યાયમાં વરેણ્ય રાજાએ યોગસંબંધી પ્રશ્ન કર્યો છે. શ્રીગજનને તેના ઉત્તરરૂપે યોગ કેને કહેવો તે સમજાવ્યું છે. બ્રહ્માના-સત્ય યોગના પ્રથમ પાંચ પ્રકાર છે. (૧) અસત્પાદ બ્રહ્મ (શક્તિ), (૨) સત્પાદ બ્રહ્મ (સૂર્ય), (૩) સમપાદ બ્રહ્મ (વિષ્ણુ), (૪) સૂર્યપાદ બ્રહ્મ (શિવ) અને (૫) પૂર્ણપાદ બ્રહ્મ અથવા તૂર્યાતીત બ્રહ્મ (ગણેશ) અનુક્રમે છે. અસત્પાદનો યોગ સત્પાદમાં, અસત્ અને સત્તા પાદનો યોગ સમપાદમાં તેમ જ સત્, અસત્ અને સમનો યોગ સૂર્યપાદમાં અને અસત્, સત્, સમ, સૂર્ય એનો યોગ પૂર્ણ પંચમ તૂર્યાતીતમાં યતાં ગણેશજ અલોદ છે. જેથી શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ સૂર્યને વિષે શ્રીગણેશજ આ ગીતામાં સ્વમુખે રાજાને સમજાવે છે કે, “મારે વિષે અલોદ બુદ્ધિવડે જોવું તેનું નામજ યોગ છે. વળી દરેકમાં સમભાવ રાખવો તેપણ યોગ છે. યોગના ઘણા પ્રકારો છે. કર્મયોગ, ઉપાસનાયોગ, સંન્યાસયોગ, ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ વગેરે અનેક યોગો છે, એ બધું મારું સ્વરૂપ છે.”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीगणेशगीता वांयता पडेलां नीचे लघुव्या मुग्ध संकल्प,
न्यास, ध्यान करी पाठ करेवो.

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ अस्य श्रीगणेशगीतामालामंत्रस्य
भगवान् श्रीगजानन श्रपिः ॥ अनुष्टुप् छंदः ॥ श्रीगणपतिर्देवता ॥
योगेन यो मामुपैति तमुपैम्यहमादरादिति छन्दांसि ॥ मतिस्तेऽनु-
ग्रहान्ममेति वीजम् ॥ तत्रापि स्वामशक्तश्चेत्कुरु कर्म मदर्पणमिति
शक्तिः ॥ ममानुग्रहतश्चैव परां निर्वृतिमेप्स्यसीति कीलकम् ॥
श्रीगणेशगीतामालामंत्रजपे विनियोगः ॥

अथ न्यासांश्च करिष्ये ॥ ॐ अच्छेद्यं शस्त्रसंघातैरदाह्यमनलेन
चेत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ॥ अक्षेद्यं भूष भुवनेरशोष्यं माहतेन चेति
तर्जनीभ्यां नमः ॥ ॐ अवध्यं वध्यमानेऽपि शरीरेऽस्मिन्नराधिपेति
मध्यमाभ्यां नमः ॥ ॐ अहं साक्षी जगच्चक्षुरलितः सर्वकर्ममि-
रित्यनामिकाभ्यां नमः ॥ ॐ एकस्मिन्मयि पश्य त्वं विश्वमेतच्च-
राचरमिति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ॥ ॐ नानाश्चर्याणि दिव्यानि पुरा-
दृष्टानि केनचिदिति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ॥ एवं हृदयादि ॥ अथ
ध्यानम् ॥ रक्ताम्भोधिस्थपोतोल्लसदरुणसरोजाधिखंडं त्रिनेत्रं पाशं
शैवांकुशं धै धरदममयदं बाहुभिर्धारयन्तम् ॥ शक्त्या युक्तं गजास्यं
पृथुतरजठरं नागयज्ञोपवीतं देवं चंद्रार्धचूडं सकलभयहरं विघ्नराजं
नमामि ॥ मानसोपचारैः संपूजयेत् ॥ ॐ घरेण्य वत्स जानीहि गण-
नाथश्च कामधुक् ॥ गीतायोगमयं दुग्धं पिबन्ति साधका जनाः ॥

लं पृथिव्यात्मकं गंध परिकल्पयामि ॥

हं आकाशात्मकं पुष्पं परिकल्पयामि ॥

यं वायव्यात्मकं धूपं परि कल्पयामि ॥

रं तेजसात्मकं दीपं परिकल्पयामि ॥

वं अमृतात्मकं नैवेद्यं परिकल्पयामि ॥

सं सोमात्मकं तांबूलं परिकल्पयामि ॥

छत्रचामरमुकुटपादुकासर्वोपचारान् परिकल्पयामि ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमन्मंगलमूर्तये नमः ॥

॥ श्रीगणेशगीता ॥

॥ यतो वेदवाचो विकुण्ठा मनोभिः सदा नेतिनेतीति यत्ता गृणन्ति ॥
॥ परब्रह्मरूपं चिदानन्दमूर्तं सदा त गणेशं नमामो भजामः ॥ १ ॥

॥ अध्याय : १—साङ्ख्यसारार्थयोगः ॥

क उवाच ।

एवमेव पुरा पृष्ठः शौनकेन महात्मना ॥

स सूतः कथयामास गीतां व्यासमुखाच्छ्रुताम् ॥ १ ॥

सूत उवाच ।

अष्टादशपुराणोक्तममृतं प्राशितं त्वया ॥

ततोऽतिरसवत्पातुमिच्छाम्यमृतमुत्तमम् ॥ २ ॥

अहं કહે છે :—“તમે જે પ્રશ્ન કર્યો તે પૂર્વમાં શૌનક મુનિએ સૂતપુરાણીને કર્યો હતો. તેમને વ્યાસમુખે જે સાંભળ્યું હતું તે સૂતજીએ કહ્યું હતું.”

સૂત પૂછે છે :—“હે વ્યાસ ! તમેએ અઘર મહાપુરાણની કથારૂપી

યેનામૃતમયો ભૂત્વા પુમાન્બ્રહ્મામૃતં યતઃ ॥

યોગામૃતં મહાભાગ તન્મે કરુણયા વદ ॥ ૩ ॥

વ્યાસ ઉવાચ ।

અથ ગીતાં પ્રવક્ષ્યામિ યોગમાર્ગપ્રકાશિનીમ્ ॥

નિયુક્તા પૃચ્છતે સૂત રાજે ગજમુખેન યા ॥ ૪ ॥

ચરેણ્ય ઉવાચ ।

વિઘ્નેશ્વર મહાવાહો સર્વવિદ્યાવિશારદ ॥

સર્વશાસ્ત્રાર્થતત્ત્વજ્ઞ યોગં મે વક્તુમર્હસિ ॥ ૫ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

સમ્યગ્વ્યવસિતા રાજન્મતિસ્તેऽનુગ્રહાન્મમ ॥

શ્રુણુ ગીતાં પ્રવક્ષ્યામિ યોગામૃતમયીં નૃપ ॥ ૬ ॥

ન યોગં યોગમિત્યાહુર્યોગો યોગો ન ચ શ્રિયઃ ॥

ન યોગો વિપયૈર્યોગો ન ચ માત્રાદિભિસ્તથા ॥ ૭ ॥

અમૃતનું પાન મને કરાવ્યું, પરંતુ તેનાથી અતિ રસપ્રદ જે ઉત્તમ અમૃત હોય તે પાન કરવાની મારી ઇચ્છા છે કે જે અમૃતપાનથી મહાન્ યોગી પણ બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તે યોગામૃત વિષે તમે કૃપા કરીને મને જણાવો.”

વ્યાસજી કહે છે :—“હે સૂત ! યોગમાર્ગને પ્રકાશ આપનારી એવી “ગણેશગીતા” હું તમને સંભળાવું છું. જેમાં વરેણ્ય રાજાએ શ્રીગણેશને પ્રાર્થના કરી હતી કે, “હે વિઘ્નેશ્વર ! હે મહાબાહો ! હે સર્વ વિદ્યાને જાણનાર ! તમે સર્વ શાસ્ત્રના તત્ત્વને જાણો છો તો ઉત્તમ તત્ત્વ જેમાં હોય તેવો યોગ જાણવાની મારી અભિલાષા તે આપ વર્ણુન કરો.” ૧-૫.

ભાવાર્થ :—શ્રી ગજાનન કહે છે :—“હે રાજન્ ! મારા અનુગ્રહથી તારી બુદ્ધિ નિર્મલ બની છે માટે તને યોગામૃતરૂપી ગીતા કહું છું

યોગો યઃ પિતૃમાત્રાદેર્ન સ યોગો નરાધિપં ॥
 યો યોગો બન્ધુપુત્રાદેર્યથાષ્ટભૂતિભિઃ સહ ॥ ૮ ॥
 ન સ યોગઃ સ્ત્રિયા યોગો જગદ્દ્રુતરૂપયા ॥
 રાજ્યયોગશ્ચ નો યોગો ન યોગો ગજવાજિમિઃ ॥ ૯ ॥
 યોગો નેન્દ્રપદસ્યાપિ યોગો યોગાર્થિનઃ પ્રિયઃ ॥
 યોગો યઃ સત્યલોકસ્ય ન સ યોગો મતો મમ ॥ ૧૦ ॥
 શૈવસ્ય યોગો નો યોગો વૈષ્ણવસ્ય પદસ્ય યઃ ॥
 ન યોગો ભૂપ સૂર્યત્વં ચન્દ્રત્વં ન કુબેરતા ॥ ૧૧ ॥
 નાનિલત્વં નાનલત્વં નામરત્વં ન કાલતા ॥
 ન વારુણ્યં ન નૈર્ઋત્યં યોગો ન સાર્વભૌમતા ॥ ૧૨ ॥

તે સાંભળા. જેને લોકો યોગ કહે છે તે યોગ સમગ્રના વિના યોગે છે. જેને અત્યંત સંપત્તિ મળી, અનેક વૈભવો મળ્યા તે યોગ યોગ નથી. અનેક વિષયોનો ઉપલોગ લોગવી તેને ઉત્તમ યોગ માને છે પરંતુ તે મિથ્યા છે. તે જ પ્રમાણે હે રાજન્! પોતાના પિતા, માતા, બંધુ, સ્ત્રી પુત્રાદિના સંબંધનો યોગ થાય છે તે પણ યોગ નથી. જેને ત્યાં રાજ્યલક્ષ્મી, હાથી, ઘોડા, અનેક પશુઓ, દાસ દાસી, જમીન વગેરેનો યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ તે યોગ પણ યોગ નથી. જેને ઇન્દ્રપદની પ્રાપ્તિ થાય તે પણ યોગ નથી. જે યોગાર્થી હોય અને તેને ઇચ્છિત વસ્તુ મલવાથી યોગ સિદ્ધ થયો એમ તે માને છે તે યોગ પણ યોગ કહી શકાય નહિ.

તેમ સત્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છતાં તે યોગ મનાય નહિ. શિવપદની પ્રાપ્તિ અથવા વિષ્ણુપદની પ્રાપ્તિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, કુબેર વગેરેના પદની પ્રાપ્તિ થાય તો પણ તે સિદ્ધયોગ મનાય નહિ; તેજ પ્રમાણે વાયુ, અગ્નિ, દેવ, કાળ, વરુણ, નિર્ઋતિ અને માર્વભૌમ નું પદ મેળે છતાં તે યોગ સિદ્ધયોગ મનાય નહિ. ૬-૧૨

યોગં નાનાવિધં ભૂષ યુજ્જન્તિ જ્ઞાનિનસ્તતમ્ ॥
 ભવન્તિ વિદ્યા લોકે જિતાહારા વિરેતસઃ ॥ ૧૩ ॥
 પાવયન્ત્યર્ચિલાંલ્લોકાન્વશીકૃતજગન્નયાઃ ॥
 કરુણાપૂર્ણહૃદયા બોધયન્ત્યપિ કાંશ્વન ॥ ૧૪ ॥
 જીવન્મુક્તા હૃદે મગ્નાઃ પરમાનન્દરૂપિણિ ॥
 નિમીલ્યાક્ષીણિ પશ્યન્તઃ પરં બ્રહ્મ હૃદિ સ્થિતમ્ ॥ ૧૫ ॥
 ધ્યાયન્તઃ પરમં બ્રહ્મ ચિત્તે યોગવશીકૃતમ્ ॥
 ભૂતાનિ સ્વાત્મના તુલ્યં સર્વાણિ ગણયન્તિ તે ॥ ૧૬ ॥
 યેન કેનચિદાચ્છિન્ના યેન કેનચિદાહતાઃ ॥
 યેન કેનચિદાકૃષ્ટા યેન કેનચિદાશ્રિતાઃ ॥ ૧૭ ॥
 કરુણાપૂર્ણહૃદયા શ્રમન્તિ ધરણીતલે ॥
 અતુગ્રહાય લોકાનાં જિતક્રોધા જિતેન્દ્રિયાઃ ॥ ૧૮ ॥

ભાવાર્થ:—હે રાજન્ ! યોગીઓ વિવિધ પ્રકારના યોગો જાણે છે. જેઓ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે વિરક્ત રહી આહાર વિહારમાં નિયમિત બની ઇન્ધ્રિયરહિત થઈ યોગવડે પોતાના હૃદયમાં બિરાજેલા પરમાત્માને જુઓ છે એવા યોગીઓ લોકોપકાર કરવા માટે બોધ આપે છે. યોગીઓ વસ્તુભાવમાં પરમાત્માની વિભૂતિઓ છે, એમ જાણે છે અને યોગાભ્યાસ કરતી વખતે આસન સિદ્ધ કરી, નેત્ર બંધ કરી, હૃદયમાં રહેલા પરબ્રહ્મનું ચિંતન કરે છે. યોગીઓ બધાને સમાન માને છે. યોગસિદ્ધ કરતાં તેમને અનેક કષ્ટ પડે છે. કોઈ સમયે માન અપમાન મળે છતાં સમાન દૃષ્ટિએ તેઓ જુઓ છે અને એવા યોગીઓ જગતમાં ઉપકારવૃત્તિ સખી જનકલ્યાણ માટે જ રહે છે. હે રાજન્ ! યોગીઓ કોઈ પણ વસ્તુની અપેક્ષા કરતા નથી તેમ દેહ ઉપર પણ આસક્તિ રાખતા નથી. માત્ર શરીર

દેહમાત્રભૂતો ભૂપ સમલોટાશ્મકાશ્વનાઃ ॥

एतादृशा महाभाग्याः स्युश्चसुर्गोचराः प्रिय ॥ १९ ॥

તમિદાનીમહં વક્ષ્યે શૃણુ યોગમનુત્તમમ્ ॥

શ્રુત્વા યં મુચ્યતે જન્તુઃ પાપેભ્યો ભક્તસાગરાત્ ॥ ૨૦ ॥

શિવે વિષ્ણૌ ચ શક્તૌ ચ સૂર્યે મયિ નરાધિપ ॥

याऽमेदबुद्धिर्योगः स सम्यग्योगो मतो मम ॥ २१ ॥

ધારણ કરી ઇન્દ્રિયો અને ક્રોધને જિતીને, સોનું, પથ્થર અને
ઢેકાને સમાન ગણીને ક્યાથી પૂર્ણ હૃદયવાળા થઈ આ પૃથ્વી ઉપર
કેવળ લોકોના કલ્યાણ માટે વિચરે છે. આવા મહાત્માઓનાં દર્શનથી
આપણે પાવન થઈએ છીએ. ૧૩-૧૬.

ભાવાર્થ—હે રાજન્ ! તને ઉત્તમયોગ કોને કહેવો તે કહું છું જે
સાંભળવાથી જીવ પાપમાંથી મુક્ત થઈ સંસારરૂપી સાગરના બંધન-
માંથી મુક્ત થાય છે. જે શિવ, વિષ્ણુ, શક્તિ, સૂર્ય અને હું (ગણેશ) આ
પાંચેમાં 'અમેદ બુદ્ધિ' રાખે છે, તે ઉત્તમ યોગ *છે. હું આ જગતને
ઉત્પન્ન કરું છું, પાલન કરું છું અને સંહાર કરું છું. એ મારી લીલા છે.

૧ યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપश्यति ॥ સર્વભૂતેષુ ચારમાનં તતો ન
વિજુગુષ્મતે ॥ જે પુરૂષ સંપૂર્ણ પ્રાણિઓને આત્મામાં જુવે છે અને સર્વ
પ્રાણિઓમાં આત્માને જુવે છે તે અમેદ જ્ઞાન યરા પછી સ્તુતિ કે નિંદા
કરતો નથી. (ઈશાવાસ્યોપનિષદ.). જ્યોગ જે પ્રકારના છે એક સખીજ યોગ
અને બીજો નિર્બીજયોગ. તેમાં નિર્બીજયોગની સાધનામાં યતો યતો નિશ્ચયિતિ
મનશ્ચલ્લભસિયમ્ ॥ તત્સતો નિયમૈતદાત્મન્યેવ વદાં નયેત્ ॥ ચંચલ અને
અસ્થિર એવું મન જ્યાંલાં ભટકતું રહે છે, ત્યાંથી તેને આત્મામાં વસ કરવું.”
એમ ગીતામાં બતાવ્યા પ્રમાણે સમાધિયોગ કુષ્કર થઈ પડે પણ સખીજ
યોગમાં સમાધિ સફળ થાય છે, કેમકે તેમાં પરમાત્માની આનંદમર્તિનું
ધ્યાન કરવાથી ચિત્ત ઉપરામ પામે છે. (ગીતા અ. ૧-૨૬)

અહમેવ જગદ્દસ્યાત્સૃજામિ પાલયામિ ચ ॥

કૃત્વા નાનાવિધં વેપં સંહરામિ સ્વલીલયા ॥ ૨૨ ॥

અહમેવ મહાવિણ્ણુરહમેવ સદાશિવઃ ॥

અહમેવ મહાશક્તિરહમેવાર્યમા પ્રિય ॥ ૨૩ ॥

અહમેકો નૃણાં નાથો જાતઃ પશ્ચવિધઃ પુરા ॥

અજ્ઞાનાન્માં ન જાનન્તિ જગત્કારણકારણમ્ ॥ ૨૪ ॥

મત્તોઽગ્રિરાપો ધરણી મત્ત આકાશમારુતૌ ॥

બ્રહ્મા વિણ્ણુશ્ચ રુદ્રશ્ચ લોકપાલા દિશો દશ ॥ ૨૫ ॥

વસવો મુનયો ગાવો મનવઃ પશવોઽપિ ચ ॥

સરિતઃ સાગરા યક્ષા વૃક્ષાઃ પક્ષિગણા અપિ ॥ ૨૬ ॥

તથૈકવિંશતિઃ સ્વર્ગા નાગાઃ સપ્ત વનાનિ ચ ॥

મનુષ્યાઃ પર્વતાઃ સાધ્યાઃ સિદ્ધા રક્ષોગણાસ્તથા ॥ ૨૭ ॥

હું મહાવિષ્ણુ, સદાશિવ, શક્તિ અને અર્યમા (સૂર્ય) હું, એમ સમગ્ર આ પાંચ પ્રકારે મને અલોહ લાવથી જ્ઞેયો. અજ્ઞાન છવો માયાના આવરણથી મને બાણી શકતા નથી. મારાથીજ અગ્નિ, જળ, પૃથ્વી, આકાશ અને વાયુ એ પંચ મહાભૂત પેદા થયાં છે. તેમજ શ્રદ્ધા, વિપ્રજ્ઞ, શંકર, લોકપાલો અને બધી દિશાઓ પણ મારાથીજ ઉત્પન્ન થયાં છે. તેજ પ્રમાણે આઠ વસુઓ, મનુષ્યો, પશુઓ, નદીઓ, અષ્ટ સાગરો, યક્ષો, વૃક્ષો અને પક્ષિગણો, એ પણ મારા વડે જ પેદા થયાં છે. તેવી રીતે એકવિંશ સ્વર્ગ, નાગો, સાત મહા અરણ્યો, મનુષ્યો, પર્વતો, સાધ્યો, સિદ્ધો અને રાક્ષસો એ પણ મારાથી જ ઉત્પન્ન થયાં છે.^૧ હું એ સર્વનો સાક્ષી ભૂત હું. હું વિશ્વમાં રહેવા છતાં કર્મથી અલિપ્ત છું, અમાપ છું, નિર્વિકાર છું, અબ્યક્ત છું. જગતમાં મારી ગતિ અકુંડિત છે.

અહં સાક્ષી જગચ્છુરલિપ્તઃ સર્વકર્મભિઃ ॥
 અવિકારોઽપ્રમેયોઽહમવ્યક્તો વિશ્વગોઽવ્યયઃ ॥ ૨૮ ॥
 અહમેવ પરં બ્રહ્માવ્યયાનન્દાત્મકં નૃપ ॥
 મોહયત્યસિલાન્માયા શ્રેષ્ઠાન્મમ નરાનમૂન્ ॥ ૨૯ ॥
 સર્વદા પટ્વિકારેષુ તાનિયં યોજયેદ્ ભૃશમ્ ॥
 હિત્વાઽજ્ઞાપટલં જન્તુરનેકૈર્જન્મભિઃ શનૈઃ ॥ ૩૦ ॥
 વિરજ્ય વિન્દતિ બ્રહ્મ વિપયેષુ સુબોધતઃ ॥
 અચ્છેદ્યં શસ્ત્રસંઘાતૈરદાહ્યમનલેન ચ ॥ ૩૧ ॥
 અક્લેદ્યં ભૂષ ભુવનૈરશોષ્યં મારુતેન ચ ॥
 અવધ્યં વધ્યમાનેઽપિ શરીરેઽસ્મિન્નરાધિપ ॥ ૩૨ ॥
 યામિમાં પુષ્પિતાં વાચં પ્રશંસન્તિ શ્રુતીરિતામ્ ॥
 પ્રયીવાદરતા મૃદાસ્તતોઽન્યન્મન્વતેઽપિ ન ॥ ૩૩ ॥

મારો કોઈકાળે નાશ નથી, એવું આનંદભયગ્રાહ્ય તે હું છું. મારી માયા-
 ના આવરણ વડે જીવમાત્રને બંધન કરનારી મારી 'માયા' છે. ૨૦-૨૬-

ભાવાર્થ:—તેમાં (માયામાં) છ^૧ વિકારો રહ્યા છે, પરંતુ યોગવડે
 જન્મજન્માંતરના જ્ઞાનથી તે જીવનું માયાનું બંધન ધીમે ધીમે ઝુકા
 થાય છે અને વિધેયથી તે વિરક્ત થાય છે અને તેને પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન
 પ્રાપ્ત થાય છે. તે (આત્મા) ને શસ્ત્રો છેદી શકતાં નથી, અગ્નિ બાળી
 શકતો નથી, પાણી ળીજવી શકતું નથી, પવન સૂકવી શકતો નથી,
 અને આ નાશવંત શરીરમાં રહેવા છતાં તેને નાશ થતો નથી. પંચભૌતિક
 દેહને નાશ થાય છે પણ આત્માને નાશ થતો નથી. વેદત્રયીમાં

૧ મમ માયા દુરત્યયા । લગવાન કહે છે કે, 'મારી માયા ઘણી કડીન છે.'

૨ ૭ વિકાર:—ક્રમ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર.

કુર્વન્તિ સતતં કર્મ જન્મમૃત્યુફલપ્રદમ્ ॥
 સ્વર્ગૈશ્વર્યરતા ધ્વસ્તચેતના મોગબુદ્ધયઃ ॥ ૩૪ ॥
 સમ્પાદયન્તિ તે ભૂપ સ્વાત્મના નિજબન્ધનમ્ ॥
 સંસારચક્રં યુજ્જન્તિ જહાઃ કર્મપરા નરાઃ ॥ ૩૫ ॥
 યસ્ય યદ્વિહિતં કર્મ તત્કર્તવ્યં મદર્પણમ્ ॥
 તતોઽસ્ય કર્મવીજાનામ્બુચ્છિન્નાઃ સ્યુર્મદ્દાક્ષુરાઃ ॥ ૩૬ ॥
 ચિત્તશુદ્ધિશ્ચ મહતી વિજ્ઞાનસાધિકા ભવેત્ ॥
 વિજ્ઞાનેન દિ વિજ્ઞાનં પરં બ્રહ્મ મુનીશ્વરૈઃ ॥ ૩૭ ॥
 તસ્માત્કર્માણિ કુર્વાત બુદ્ધિયુક્તો નરાધિપ ॥
 ન ત્વકર્મા ભવેત્કોઽપિ સ્વધર્મત્યાગવાંસ્તથા ॥ ૩૮ ॥

કહ્યા મુજબ જે મૂઢ કર્મ કરવામાંજ સફળતા માને છે અને શ્રુતિમાં
 કહ્યા પ્રમાણે જેની પ્રશંસા કરે છે તે કર્મ કરી સ્વર્ગાદિ સુખમાં
 આનંદ માનનાર અને લોગવિલાસાદિ સુખ લોગવનાર વારંવાર જન્મ-
 મૃત્યુના ફેરામાં પડે છે.^૧ હે રાજા! એવા આણીને આ સંસાર-
 ચક્રમાં વારંવાર જન્મમરણ થાય છે. માટે નિષ્કામ ભાવે ક્રમ કરી
 મને અર્પણ કરનાર જીવને કર્મબંધન નહતું નથી^૨ જેમ બીજામાંથી
 અંકુર નિકળે અને તે નષ્ટ થાય તો વૃક્ષનો અભાવ થાય, તેમ જ્ઞાનીને
 કર્મરૂપી બીજાંકુર ઉદ્ભવતી તે નષ્ટ થયાથી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે,
 પરંતુ વાસનારૂપ બીજથી તેનો અભાવ થાય છે. જ્યાં સુધી કર્મની

૧ પુનરપિ વનનં પુનરપિ મરણં (લંકાચાર્ય) ॥

૨ મયિ કર્માણિ કર્માણિ સંન્વત્સ્યાષ્ટાત્મવેનતા ॥ નિરાશીર્નિર્મમો ભૂત્વા
 યુષ્મસ્વ વિગતગરઃ ॥ વિવેક બુદ્ધિ વડે જ્યાં કર્મો માણમાં અર્પણ કરીને
 રક્ષાણ, મમતા તથા શોકથી રહિત થઈ મુક્તરૂપ કર્મ કર. (ગીતા અ. ૩
 શ્લો. ૩૦)

જહાતિ યદિ કર્માણિ તતઃ સિદ્ધિ ન વિન્દતિ ॥
 આદૌ જ્ઞાનેનાધિકારઃ કર્મણ્યેવ સ યુજ્યતે ॥ ૩૯ ॥
 કર્મણા શુદ્ધહૃદયોઽમેદવૃદ્ધિમૃપેષ્યતિ ॥
 સ ચ યોગઃ સમાખ્યાતોઽમૃતત્વાય હિ કલ્પતે ॥ ૪૦ ॥
 યોગમન્યં પ્રવક્ષ્યામિ શૃણુ ભૂપ તદુત્તમમ્ ॥
 પશૌ પુત્રે તથા મિત્રે શત્રૌ બન્ધૌ સુહૃજને ॥ ૪૧ ॥
 અહિર્દૃષ્ટ્યા ચ સમયા હૃત્સ્યયાઽલોકયેત્પુમાન્ ॥
 સુખે દુઃખે તથાઽમર્યે હર્ષે ભીતૌ સમો મવેત્ ॥ ૪૨ ॥
 રોગાસૌ ચૈવ ભોગાસૌ વા જયે વિજયેઽપિ ચ ॥
 શ્રિયોઽયોગે ચ યોગે ચ લાભાલામે મૃતાવપિ ॥ ૪૩ ॥
 સમો માં વસ્તુજાતેષુ પશ્યન્નન્તર્વહિઃ સ્થિતમ્ ॥
 સૂર્યે સોમે જલે વહ્નૌ શિવે શક્તૌ તથાઽનિલે ॥ ૪૪ ॥

વાસના હોય ત્યાં સુધી ચિત્ત શુદ્ધ થતું નથી. માટે પ્રથમ વાસનાને
 ત્યાગ અને ચિત્તશુદ્ધિ અને ત્યારે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મ
 કરવાથી મન શુદ્ધ બને છે. જ્યારે અલેહ બુદ્ધિ થાય ત્યારે ભોક્ષ
 રૂપ યોગ સિદ્ધ થએલો ગણાય છે. ૩૦-૪૦

ભાવાર્થઃ—હે રાજન્! યોગનો બીજો ઉત્તમ પ્રકાર કર્તુ ધૃ. ૧૫શુ,
 પુત્ર, મિત્ર, શત્રુ, બંધુ, સગાં સ્નેહી પ્રત્યે સમાન દૃષ્ટિ રાખવી. વળી
 સુખ દુઃખ, ક્રોધ હર્ષ અને ભયસમયે સમભાવ રાખવો. રોગમાં,
 અનેક પ્રકારના ભોગમાં, જયપરાજયમાં, લક્ષ્મીની પ્રાપ્તિસમયે
 અને લક્ષ્મીના નાશસમયમાં, લાભ તથા નુકશાન સમયમાં, તેમજ
 મરણસમયમાં મનની સ્થિતિ સરળી રહે તે “યોગ” જાણવો.

૧ સમઃ જ્ઞાતૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ॥ શીતોજ્જસુતદુઃખેષુ સમઃ
 સંગવિવર્જિતઃ ॥ જે શત્રુ, મિત્ર, માન, અપમાન, ટાઢ, તાપ, સુખ, દુઃખ-
 માં સમાન ભાવવાળો અને સંગસહિત રહે છે. (ભગવદ્ગીતા અ. ૧૨ શ્લો. ૧૮)

દ્વિજે હ્રદે મહાનદ્રાં તીર્થે ક્ષેત્રેઽધનાશિનિ ॥
 વિષ્ણૌ ચ સર્વદેવેષુ તથા યક્ષોરગેષુ ચ ॥ ૪૫ ॥
 ગન્ધર્વેષુ મનુષ્યેષુ તથા તિર્યગ્ભવેષુ ચ ॥
 સતતં માં હિ યઃ પश्यેત્સોઽયં યોગવિદુચ્યતે ॥ ૪૬ ॥
 સંપરાહૃત્ય સ્વાર્થેભ્ય ઇન્દ્રિયાણિ વિવેકતઃ ॥
 સર્વત્ર સમતાબુદ્ધિઃ સ યોગો ભૂષ મે મતઃ ॥ ૪૭ ॥
 આત્માનાત્મવિવેકેન યા બુદ્ધિર્દેવયોગતઃ ॥
 સ્વધર્માસક્તચિત્તસ્ય તદ્યોગો યોગ ઉચ્યતે ॥ ૪૮ ॥
 ધર્માધર્મો જહાતીહ તથા ત્યક્ત ઉમાવપિ ॥
 અતો યોગાય યુક્તીત યોગો વૈધેષુ કૌશલમ્ ॥ ૪૯ ॥
 ધર્માધર્મફલે ત્યક્ત્વા મનીષી વિજિતેન્દ્રિયઃ ॥
 જન્મવન્ધવિનિર્મુક્તઃ સ્થાનં સંપાત્યનામયમ્ ॥ ૫૦ ॥

જગતમા ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુભાગમા અહર અને બહાર સમાન
 ભાવ રાખવો. સૂર્ય, ચંદ્ર, જલ, અગ્નિ, શક્તિ અને વાયુ વગેરેમાં
 સમાન દ્રષ્ટિ રાખવી એને પણ યોગ કહ્યો છે. તેમજ હૃદયમાં, વિષ,
 મહાનદી, તીર્થ અથવા પાપનાશક ક્ષેત્ર, વિષ્ણુ, સર્વ દેવો, યક્ષ
 અને ઉરગ વગેરેમાં મમભાવ રાખવો એ પણ યોગ મનાયો છે.
 ગંધર્વ, મનુષ્ય, કીટકાદિ તિર્યગ્ચોનિ એ સર્વમાં આત્મા એકજ છે,
 એમ જોવાથી જ્ઞાની એ યોગ મેળવે છે. સ્વાર્થવૃત્તિ છોડી ઇન્દ્રિયોને
 વશ કરી સર્વત્ર સમાનતાની ભાવનાથી જે જુએ તેને યોગી કહે છે.
 તે મને માન્ય છે. જેનું મન સ્વધર્માવરણમાં આસક્ત છે અને જે
 આત્મા કેણુ તેમજ અનાત્મા કેણુ એમ બુદ્ધિપૂર્વક વિચાર કરે
 છે તેને યોગ સિદ્ધ થઈ શકે છે. આવી રીતે ધર્માધર્મનો ત્યાગ
 કરી બુદ્ધિપૂર્વક યોગવડે ઉપયોગ કરવો. આવા યોગીઓ ધર્મ

યદા હ્યજ્ઞાનકાલુષ્યં જન્તોર્બુદ્ધિઃ ક્રમિષ્યતિ ॥
 તદાઽસૌ યાતિ વૈરાગ્યં વેદવાક્યાદિષુ ક્રમાત્ ॥ ૫૧ ॥
 ત્રયીવિપ્રતિપન્નસ્ય સ્થાણુત્વં યાસ્યતે યદા ॥
 પરાત્મન્યચલા બુદ્ધિસ્તદાઽસૌ યોગમામુયાત્ ॥ ૫૨ ॥
 માનસાનિલિલાન્કામાન્યદા ધીમાંસ્ત્યજેત્રિય ।
 સ્વાત્મનિ સ્વેન સંતુષ્ટઃ સ્થિરબુદ્ધિસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૩ ॥
 વિતૃષ્ણઃ સર્વસૌરુપેષુ નોદ્વિષ્ણો દુઃસ્વસંગમે ॥
 ગતસાધ્વસરુદ્ધાગઃ સ્થિરબુદ્ધિસ્તદોચ્યતે ॥ ૫૪ ॥
 યથાઽયં કમઠોઽજ્ઞાનિ સંકોચયતિ સર્વતઃ ॥
 વિષયેભ્યસ્તથા સ્થાનિ સંકર્ષેદ્યોગતત્પરઃ ॥ ૫૫ ॥
 વ્યાવર્તન્તેઽસ્ય વિષયાસ્ત્યક્તાહારસ્ય વર્ધિમણઃ ॥
 વિના રાગં ચ રાગોઽપિ દૃષ્ટ્વા વ્રહ્મા વિનશ્યતિ ॥ ૫૬ ॥

અધર્મના દૂષનો ત્યાગ કરી ઇન્દ્રિઓને છૂટી જન્મભરણુમાંથી મુક્ત થઈ અક્ષય ધામ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે બુદ્ધિવડે અજ્ઞાન નાશ પામે ત્યારે વેદવાક્ય પ્રમાણે ક્રમે કરીને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. ૪૧-૫૧

ભાવાર્થઃ—જ્યારે વેદત્રયીપ્રાપ્તિ દ્વારા જેની બુદ્ધિ પરમાત્માને વિષે સ્થિર થાય છે તેને યોગ પ્રાપ્ત થાય છે. હે રાજન્ ! જે બુદ્ધિ-પૂર્વક માનસિક ઇચ્છાઓ છોડીને સંતોષ માને છે તેને યોગ સિદ્ધ થાય છે. જે કોઈ પણ જાતની ઇચ્છા કરતો નથી તેમજ દુઃખસમયમાં ઉદ્વેગ કરતો નથી અને લાઘ, ક્રોધ અને વાસનાનો જેણે ત્યાગ કર્યો છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે. જેવી રીતે કાચબો પોતાના અવયવોને પોતાના અંગમાં સંકુચિત કરીદે છે તેવી રીતે યોગ કરનારા પોતાની ઇન્દ્રિઓને વિષયોમાંથી સંકુચિત કરી લે છે. જે આહારનો ત્યાગ કરે છે તે સહજ વિષયોથી દૂર રહે છે જેથી વૈરાગ્યમુક્ત બુદ્ધિ વડે તે બ્રહ્મજ્ઞાનની

વિપશ્ચિદ્યતે ભૂપ સ્થિતિમાસ્યાંય યોગિનઃ ॥

મન્યયિત્વેન્દ્રિયાણ્યસ્ય હરન્તિ બલતો મનઃ ॥ ૫૭ ॥

યુક્તસ્તાનિ વશે કૃત્વા સર્વદા મત્પરો ભવેત્ ॥

સંયતાનીન્દ્રિયાણીહ યસ્યાસૌ કૃતધીર્મતઃ ॥ ૫૮ ॥

ચિન્તયાનસ્ય વિપયાન્સંગસ્તેષૂપજાયતે ॥

કામઃ સંજાયતે તસ્માત્તતઃ ક્રોધોઽભિવર્ધતે ॥ ૫૯ ॥

ક્રોધાદજ્ઞાનસંભૂતિર્વિષ્ણમસ્તુ તતઃ સ્મૃતઃ ॥

અંશાત્સ્મૃતેર્મતેર્ધ્વંસસ્તદ્ધ્વંસાત્સોઽપિ નરપતિ ॥ ૬૦ ॥

વિના દ્વેષં ચ રાગં ચ શોચરાન્યસ્તુ સૈશ્વરેત્ ॥

સ્વાધીનહૃદયો વરૂપૈઃ સંતોષં સ સમૃચ્છતિ ॥ ૬૧ ॥

ત્રિવિધસ્યાપિ દુઃખસ્ય સંતોષે વિલયો ભવેત્ ॥

પ્રજ્ઞયા સંસ્થિતશ્ચાયં પ્રસન્નહૃદયો ભવેત્ ॥ ૬૨ ॥

પ્રાપ્તિ કરે છે અને તેના રાગાદિ વિષયો નષ્ટ થાય છે. હે રાજન્ ! વિદ્રઙ્ગજન યોગાભ્યાસ માટે પ્રયત્ન કરે છે અને ઇન્દ્રિઓને વશ રાખી જ્ઞાનરૂપી બળ દ્વારા મનને જીતે છે. તે ઇન્દ્રિઓને વશ કરી અદે વિષે ભાવ રાખે છે. જેણે પોતાની ઇન્દ્રિઓને વશ કરી છે તેને કૃતધી (યુદ્ધિમાન) કહે છે. જેનું વિષય તરફ મન હોય છે તેનામાં કામવાસના ઉદ્ભવે છે, તેનાથી ક્રોધ થાય છે, ક્રોધથી અજ્ઞાન દશા થાય છે, પરિણામે યુદ્ધિમાં ભ્રમ થાય છે જેથી મતિ ભ્રષ્ટ થાય છે અને અંતે તેનું અધ પતન થાય છે. ૫૨-૬૦.

ભાવાર્થ:—જે દેવ, રાગ, પ્રીતિને ત્યાગ કરી દૈવેચ્છા થી પ્રાપ્ત ચહેલી વસ્તુને મનને વશ રાખી સંતોષ માની ઉપભોગ કરે છે તે સંતોષી કહેવાય છે. જેનામાં સંતોષ છે તેને કામિક, વાચિક માનસિક ત્રિવિધ તાપ બાધ કરતા નથી અને તેના હૃદયમાં સદા સર્વદા આનંદ રહે છે. મનની પ્રસન્નતા વિનિમ્બ શુદ્ધ શુદ્ધિ રહેતી નથી.

વિના પ્રસાદં ન મતિર્વિના મત્યા ન ભાવના ॥

વિના તાં ન સમો ભૂષ વિના તેન કુતઃ સુખમ્ ॥ ૬૩ ॥

इन्द्रियाश्चान्विचरतो विषयाननुवर्तते ॥

યન્મનસ્તન્મતિં હન્યાદપ્સુ નાવં મરુદયથા ॥ ૬૪ ॥

या रात्रिः सर्वभूतानां तस्यां निद्राति नैव सं ॥

ન સ્વપન્તીહ તે યત્ર તા રાત્રિસ્તસ્ય ભૂમિષ ॥ ૬૫ ॥

सरितां पतिमायान्ति वनानि सर्वतो यथा ॥

આયાન્તિ યં તથા કામા ન સ શાંતિં ક્વચિલ્લભેત્ ॥ ૬૬ ॥

अतस्तानीह संरुध्य सर्वतः खानि मानवः ॥

સ્વસ્વાર્થેભ્યઃ પ્રઘાવન્તિ ઘુદ્ધિરસ્ય સ્થિરા તદા ॥ ૬૭ ॥

ममताहंकृती त्यक्त्वा सर्वान्कामांश्च यस्त्यजेत् ॥

નિત્યં જ્ઞાનરતો ભૂત્વા જ્ઞાનાન્મુક્તિં સ યાસ્પતિ ॥ ૬૮ ॥

શુદ્ધ બુદ્ધિવિના શ્રદ્ધા ઉદ્ભવતી નથી અને શ્રદ્ધા વિના શાન્તિ મળતી નથી. જ્યાં શાન્તિ નથી ત્યાં સુખ નથી. ઇન્દ્રિયરૂપી ઘોડાને ચલાવનાર મન વિષયો તરફ ઘસડી જાય છે. તેની દશા જેમ નદીમાં નાવ ચાલતી હોય અને પવન લાગવાથી નાવ ફૂંધી જાય, તેમ વિષયો તરફ મનની વૃત્તિઓ જવાથી સંસારરૂપી નાવ ફૂંધી જાય છે. તેની બુદ્ધિ નાશ પામે છે. હે રાજન્ ! જ્યારે સર્વ પ્રાણિઓની રાત્રી થાય છે ત્યારે આત્મા જાગૃત રહે છે અને તે નિદ્રામાં વશ થતો નથી. તે તેની રાત્રિ જાણવી. જે પ્રમાણે બધી નદીઓ સમુદ્ર તરફ જાય છે તે પ્રમાણે જે પ્રાણિનું મન નિરંતર ઇચ્છા પૂર્ણ કરવા તરફ વળે છે તેને પ્રમાદિ શત્રુવડે શાન્તિ મળતી નથી. માટે ઇન્દ્રિઓનો નિરોધ કર્યા વિના બુદ્ધિમાં સ્થિરતા આવતી નથી. જેણે સ્વાર્થનો ત્યાગ કરી ઇન્દ્રિઓ વશ કરી મનને જીત્યું છે તેની બુદ્ધિ સ્થિર રહે છે. મમતા,

एवं ब्रह्मधियं भूय यो विजानाति दैवतः ॥ .

તુર્યામવસ્થાં પ્રાપ્યાપિ જીવન્મુક્તિં પ્રયાસ્યતિ ॥ ૬૯ ॥

અંતત્સદિતિ શ્રીમદ્ગણેશગીતાસૂપનિષદર્ચનર્માસુ યોગામૃતા-
ર્ચનાસ્ત્રે શ્રીમન્મહાગણેશપુરાણે ઉત્તરસ્કન્ધે વાલ-
ચરિતે ગજાનનવરેણ્યસંવાદે “સાંખ્યસારાર્થ-
યોગો” નામ પ્રથમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અહંભાવનાનો ત્યાગ કરી કામાદિને છુટી બે કોઈ જ્ઞાન મેળવે છે તેની
મુક્તિ થાય છે. હે રાજન્ ! જો પ્રભાણે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવી તે દૈવત
મેળવે તો તે તુર્યામવસ્થા ભોગવી જીવન્મુક્ત થાય છે. ૬૯-૬૯

ઇતિ શ્રીમહાગણેશપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શ્રીમદ્ગણેશગીતાપનિ-
પદમાં આવેલા યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રમાં બાલચરિતને વિષે
ગણેશવરેણ્યસંવાદમાં “સાંખ્યસારાર્થયોગ” નામનો

અધ્યાય ૧ સો સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૨ જે - પૂર્વરૂપ

પહેલા અધ્યાયમાં ગતનનની અમૃતસમાન વાણી સાંભળી વરેણ્યે પ્રશ્ન કર્યો:—“હે! વિભો! આપે જ્ઞાન અને કર્મ બે માર્ગ મતાવ્યા, તેમાં ધર્મમાર્ગની દૃષ્ટિએ જે કલ્યાણકારી માર્ગ હોય તે મતાવો. ધર્મ શબ્દની વ્યાખ્યાપ્રમાણે “યતોડમ્યુદયનિઃશ્રેયસસિદ્ધિઃ સ ધર્મઃ ॥ જે શરીરધર્મની મર્યાદાથી વ્યાલતાં પોતાની ઉન્નતિ થાય અને સાત્ત્વિકભાવના વડે જીવ શિવ કેવી રીતે બને તેને માટે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિરસથી જે સિદ્ધિ થાય છે તે ધર્મ.” આ જગતની ઉત્પત્તિને પુરુષપ્રકૃતિથી માનનારાઓ સાંખ્યવાદ કહે છે અને જગતની ઉત્પત્તિ કર્મથી થાય છે, એમ માનનારાઓ કર્મવાદી કહેવાય છે. એ બ્રાંતિ દૂર કરવા બંને માર્ગથી યોગ બોધરૂપ છે. કર્મસંબંધી શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે, “તસ્માદસક્તઃ સતતં કાર્યં કર્મ સમાચર । અસક્તો હ્યાચરન્કર્મ પરમામોતિ પુરુષઃ ॥ (મ. ગી. ૩।૧૯). ક્ષણમાં આસક્તિ રાખ્યા વિના કર્મ કરનાર બોક્ષ પામે છે.” જેમ જનક વગેરે કર્મ કરી સિદ્ધિ પામ્યા છે. પરીક્ષિતને શુકદેવે કર્મયોગ ભક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ દ્વારા ઉપદેશ આપ્યો હતો.

કર્મના બે પ્રકાર છે. એક સક્રમ ને બીજો નિષ્ક્રમ. સક્રમ કર્મ કરનારને શબ્દિક સુખ મળે છે, જ્યારે નિષ્ક્રમ કર્મ કરનારને કર્મ કરી ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય વડે બ્રહ્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એક સમયે લશ્મણે રામને પૂછ્યું: “હે રામ! તમે અનેક પ્રકારના ભાવ અને રૂપ ધારણ કરો છો તો અમારે તમારા કયા સ્વરૂપનું ધ્યાન કરવું?” ત્યારે રામ કહે છે:—“હે લશ્મણ! તું એક વાત યાદ રાખજે કે જ્યાં જ્યાં તું પ્રજાગ ભક્તિ જુએ છે ત્યાં ત્યાં હું જ છું.”

રામાવતારમાં બાળુવાને રામનું દર્શન કર્યું હતું અને દ્વાપરયુગમાં કૃષ્ણાવતારવડે સ્વમતકના નિમિત્તથી બાળુવાન સાથે યુદ્ધ કર્યું તે અમરે બાળુવાનને રામ અને કૃષ્ણરૂપે દર્શન આપ્યું હતું. જેની જેવી ભાવના હોય તે સ્વરૂપે પ્રભુ દર્શન આપે છે યોગીઓ ધ્યાન યોગથી આત્માનંદ બની પરમાત્માનું ચિંતન કરે છે

યોગના ત્રણ પ્રકાર છે, કર્મયોગ, ભક્તિયોગ-ઉપાસના યોગ, ધ્યાન યોગ તેમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મનો ધ્યાનયોગ શાસ્ત્રોમાં ઉત્તમ માન્ય છે. કપિલ મુનિએ સાંખ્યયોગ દ્વારા પોતાની માતાને ઉપદેશ આપી જીવનમુક્તિનો માર્ગ બતાવ્યો માટે સદ્ગુરુ દ્વારા જ્ઞાન મેળવી જીવનમુક્ત થવા માનવીઓએ અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો, તે જ મનુષ્ય દેહ સદ્ગુણ ગણાશે

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याय २:—कर्मयोगः ॥

वरुण उवाच ।

ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा द्वयं प्रोक्तं त्वया विमो ।
अवधार्य वदैकं मे निःश्रेयसकरं नु किम् ॥ १ ॥

श्रीगजानन उवाच ।

अस्मिंश्चराचरे स्थित्यौ पुरोक्ते द्वे मया प्रिय ॥
सांख्यानं बुद्धियोगेन वैद्ययोगेन कर्मणाम् ॥ २ ॥
अनारम्भेण वैधानां निष्क्रियः पुरुषो भवेत् ॥
न सिद्धिं याति संत्यागात्केवलात्कर्मणो नृप ॥ ३ ॥
कदाचिदक्रियः कोऽपि क्षणं नैवावतिष्ठते ॥
अस्वतन्त्रः प्रकृतिजैर्गुणैः कर्म च कार्यते ॥ ४ ॥
कर्मकारीन्द्रियग्रामं नियम्यास्ते स्मरन्पुमान् ॥
तद्गोचरात्मन्दचित्तो धिगाचारः स भाष्यते ॥ ५ ॥

भावार्थः—वरुण राजा प्रष्टुम करी પૂછવા લાગ્યા:—“હે વિશે ! આપે કર્મ અને જ્ઞાન બે વિષયો બતાવ્યા; પરંતુ જે કરવાથી શ્રેષ્ઠ સ પ્રમાણે કલ્યાણ થતું હોય તેજ માર્ગ બતાવવા કૃપા કરો. ”

• શ્રીગણેશજી કહે છે:—“હે રાજા ! આજગ બતાવ્યા પ્રમાણે સાંખ્યયોગવડે બુદ્ધિયોગ અને કર્મવડે વિધિયોગ એમ બે માર્ગ બતાવ્યા. બે વિધિયુક્ત કર્મ કરે નહિ તો પુરૂષ નિષ્ક્રિય બને છે. કેવળ કર્મને ત્યાગ કરવાથી સિદ્ધિ મળતી નથી. જેમ ગાડીના એક ચક્રથી ગાડી ચાલી શકતી નથી તેમ વિશ્વમાં વિધિયોગ અને બુદ્ધિયોગ વિના ચાલી શકાતું નથી. કલ્યાણ કર્મ કરે, પરંતુ પ્રકૃતિના ગુણના આધારે

તદ્દ્રામં સંનિયમ્યાદૌ મનસા કર્મ ચારમેત્ ॥
 ઇન્દ્રિયૈઃ કર્મયોગં યો વિતૃષ્ણઃ સ-પરો નૃપ ॥ ૬ ॥
 અકર્મણઃ શ્રેષ્ઠતમં કર્માનીહાકૃતં તુ યત્ ॥
 ચર્મણઃ સ્થિતિરપ્યસ્યાકર્મણો નૈવ સેત્સ્યતિ ॥ ૭ ॥
 અસમર્પ્ય નિવધ્યન્તે કર્મ તેન જના મયિ ॥
 કુર્વાતિ સતતં કર્માનાશોઽસંગો મદર્પણમ્ ॥ ૮ ॥
 મદર્થે યાનિ કર્માણિ તાનિ વધ્નન્તિ ન ક્વચિત્ ॥
 સવાસનમિદં કર્મ વધ્નાતિ દેહિનં વલાત્ ॥ ૯ ॥
 વર્ણાન્સૃષ્ટ્વા વદં ચાહં સયજ્ઞાંસ્તાન્પુરા પ્રિય ॥
 યજ્ઞેન ઋઘ્યતામેષ કામદઃ કલ્પવૃક્ષવત્ ॥ ૧૦ ॥
 સુરાંશ્ચાત્રેન પ્રીણધ્વં સુરાસ્તે પ્રીણયન્તુ વઃ ॥
 લભધ્વં પરમં સ્થાનમન્યોન્યપ્રીણનાત્સ્થિરમ્ ॥ ૧૧ ॥

એ પ્રમાણે પુરૂષ કર્મ કરે અને વિષયોનું ચિંતન કરે તો તે મંદબુદ્ધિ સમજવો અને તે કર્મ તુરંત ગણાય છે. 'માટે હે રાજન્ ! ઇન્દ્રિયોને નિયમમાં રાખી વેદવિક્ષિત નિષ્કામ ભાવવડે કર્મ કરે તો કર્મયોગ સિદ્ધ સમજવો. કર્મ કરીને કર્મના ફળની ઇચ્છા કરે નહિ તે ઉત્તમ કહેવાય. કર્મ કર્યાં શિવાય યોગ સિદ્ધ થતો નથી. જે કર્મ કરીને મને અર્પણ નથી કરતો તે કર્મબદ્ધ થાય છે. માટે કર્મ ધર્માર્પણ બુદ્ધિથી કરવું. મને અર્પણ કરેલું કર્મ મનુષ્યને બંધનકારક હોતું નથી, અને ફળની ઇચ્છા કરી કર્મ કરે તે બંધનરૂપ છે. હે રાજન્ ! આગળ કહ્યું છે કે, યજ્ઞ કરવો એ વિધિવાક્યાનુસાર યજ્ઞ કરવાથી મગ્ન વગેરે અનેક છવોને સુખ મળે છે, કારણ યજ્ઞ કલ્પવૃક્ષ છે કે જે ઇચ્છા પૂર્ણ કરે છે. અગ્નાદિકે વડે દેવોને તૃપ્ત કરવાથી દેવો સંતુષ્ટ થઈ

૧ કાર્ત્તવ્ય પ્રાણી ફાળતાર પશુ કર્મ કર્યાં શિવાય રહેતો નથી, કારણ પ્રાણિજન્ય શુદ્ધિ અર્પણ કર્મ કરતો છે. "નહિ કશિચ્ચગ્નિરિષ્ઠા ગી. ૨૧૫".

इष्टा देवाः प्रदास्यन्ति भोगानिष्टान्मुतर्पिताः ॥

तैर्दत्तांस्तान्नरस्तेभ्योऽदत्त्वा भुङ्ક્ते स तस्करः ॥ ૧૨ ॥

हुतावशिष्टभोक्तारो मुक्ताः स्युः सर्वपातकैः ॥

अदन्त्येनो महापापा आत्महेतोः पचन्ति ये ॥ ૧૩ ॥

ऊर्जो भवन्ति भूतानि देवादन्नस्य संभवः ॥

यज्ञाच्च देवसंभूतिस्तदुत्पत्तिश्च वैधतः ॥ ૧૪ ॥

ब्रह्मणो वैधमुत्पन्नं मयो ब्रह्મसमुद्भवः ॥

अतो यज्ञे च विद्मस्मिन् स्थितं मां विद्धि भूमिष ॥ ૧૫ ॥

संसृतीनां महाचक्रं क्रमितव्यं विचक्षणैः ॥

स मुदा प्रीणते भूपेन्द्रियક્રીડોઽધમો जनः ॥ ૧૬ ॥

આશા પૂર્ણ કરે છે. એમ પરસ્પર દેવોની પ્રસન્નતા મેળવી પોતે વરદાથી બનવું. દેવને સંતોષી ઇચ્છિત ફળ મેળવનાર ઉપલોગ કરી શકે છે, અને દેવને સંતોષ્યા વિના ઉપલોગ કરનારને તસ્કર (ચોર) માન્યો છે. યજ્ઞ કરી શેઠું અન્ન જે ભક્ષણ કરે છે (પુરોહિત) તે પાપમાંથી મુક્ત બને છે અને સ્વાર્થવૃત્તિથી ભરણ પોષણ કરવા માટે પકાવેલું અન્ન યજ્ઞ (પંચ મહાભાગ) કર્યા શિવાય લે છે તેને પાપી સમજવો. અન્નથી જીવોને પોષણ મેલે છે. અન્નવડે યજ્ઞ કરવાથી દેવો પ્રમદ થાય છે. માટે યજ્ઞ વિધિપૂર્વક પ્રદ્યુમ્નપુત્રિથી અવશ્ય કરવો જોઈએ. ૧-૧૪.

ભાવાર્થ:—પ્રાદક્ષિણ વિધિયુક્ત યજ્ઞ કરાવે તેમાં પણ (વિશ્વરૂપ યજ્ઞમાં) ભારી સ્થિતિ છે. જે બુદ્ધિમાન છે તે 'યજ્ઞદ્વારા સંસારચક્ર-માંથી મોક્ષ મેલવે છે અને જે અજ્ઞાની છે તે હે સજ્જ ! ઇન્દ્રિયના

૧ યજ્ઞશબ્દથી સંખ્યાબદ્ધ નિલકર્મો સમજવાં કામ્ય કર્મો અસંગત છે; છતાં કામ્ય કર્મો કરવાં, કરણ કે સકાળ કર્મથી કરે કરી નિષ્કામ કર્મ તરફ પ્રવેશનાદ્વારા જઈ શકાય છે. ॥ અવરગાદયિ જલ્પ વચ્ચે ॥

અન્તરાત્મનિ યઃ પ્રીત આત્મારામોઽસિલપ્રિયઃ ॥
 આત્મતૃપ્તો નરો યઃ સ્યાત્તસ્યાર્થો નૈવ વિદ્યતે ॥ ૧૭ ॥
 કાર્યાકાર્યકૃતીનાં સ નૈવામોતિ શુમાશુભે ॥
 કિંચિદસ્ય ન સાધ્યં સ્યાત્સર્વજંતુષુ સર્વદા ॥ ૧૮ ॥
 અતોઽમક્તતયા ભૂપ કર્તવ્યં કર્મ જંતુમિઃ ॥
 સત્કોઽગતિમવામોતિ મામવામોતિ તાદૃશઃ ॥ ૧૯ ॥
 પરમાં સિદ્ધિમાપન્નાઃ પુરા રાજર્પયો દ્વિજાઃ ॥
 સંગ્રહાય હિ લોકાનાં તાદૃશં કર્મ ચારમેત્ ॥ ૨૦ ॥
 શ્રેયાન્યત્કુરુતે કર્મ તત્કરોત્યસિલો જનઃ ॥
 મનુતે યત્પ્રમાણં ॥ તદેવાનુસરત્યસૌ ॥ ૨૧ ॥
 વિષ્ટપે મે ન સાધ્યોઽસ્તિ કશ્ચિદર્થો નરાધિપ ॥
 અનાલબ્ધશ્ચ લબ્ધવ્યઃ કુર્વે કર્મ તથાપ્યહમ્ ॥ ૨૨ ॥

સુખલોગમાં આનંદ માની કીર્તિ વૈભવ વગેરેની ઇચ્છાથી ક્રિયા કરે છે. જે આત્માની તૃપ્તિ માટે સ્વાર્થવૃત્તિથી ક્રિયા કરે છે અને અંતરાત્માને સંતુષ્ટ માને છે એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. તેવા મનુષ્યને શુભાશુભ ફળ મલતું નથી. ક્રિયાના યોગવડે કોઈ સમયે ફલપ્રાપ્તિ થાય અને સુખ મહે પરંતુ પુણ્યનો સંચય થતો નથી. માટે હે રાજા ! કોઈપણ કર્મ કરવામાં આસક્તિ રાખવી નહિ, કારણ તેમ કરવાથી (અનાસક્તિથી) મને પ્રાપ્ત થવાય છે. હે નૃપતિ ! પૂર્વના રાજાઓ, ઋષિઓ, બ્રાહ્મણોએ નિઃકામ કર્મ કર્યું છે અને તેમને ઉત્તમ લોકની પ્રાપ્તિ થઈ છે. માટે આસક્તિ વિના કર્મ કરવું. 'ઉત્તમ કર્મ કરનારનું અનુકરણ' બીજાઓ કરે છે અને તેજ પ્રમાણે વર્તન રાખે છે. માટે હે રાજા ! "હું કર્મ કરીશ અને મને અલભ્ય વસ્તુ મળશે" એવી ઇચ્છા

૧ જેમ મોટા માણસો કાર્ય કરે તેનું અનુકરણ નાનાઓ કરે છે. વગદા-ચરતિ બેઠસત્તરદેવેતરો જનઃ ॥

ન કુર્વેઽહં યદા કર્મ સ્વતન્ત્રોઽસમાવિતઃ ॥
 કરિષ્યન્તિ મમ ધ્યાનં સર્વે વર્ણા મહામતે ॥ ૨૩ ॥
 ભવિષ્યન્તિ તતો લોકા ઉચ્છિન્નાઃ સંપ્રદાયિનઃ ॥
 દંતા સ્યામસ્ય લોકસ્ય વિધાતા શંકરસ્ય ચ ॥ ૨૪ ॥
 કામિનો હિ સદા કામૈરજ્ઞાનાત્કર્મકારિણઃ ॥
 લોકાનાં સંગ્રહાયૈતદ્વિદ્વાન્ કુર્યાદસત્કથીઃ ॥ ૨૫ ॥
 વિભિન્નત્વમતિં જહ્યાદજ્ઞાનાં કર્મચારિણામ્ ॥
 યોગયુક્તઃ સર્વકર્માણ્યર્પયેન્મયિ કર્મકૃત્ ॥ ૨૬ ॥
 અવિદ્યાગુણસાચિવ્યાત્કુર્વન્કર્માણ્યતન્દ્રિતઃ ॥
 અહંકારાન્નિબુદ્ધિરહંકારેતિ યોઽબ્રવીત્ ॥ ૨૭ ॥
 યસ્તુ વેત્યાત્મનસ્તત્ત્વં વિભાગાદ્ગુણકર્મણોઃ ॥
 કરણં વિપયે વૃત્તમિતિ મત્વા ન સજ્જતે ॥ ૨૮ ॥

રાખવી નહિ. સ્વર્ગ મેળવવા કોઈ સાધ્ય વસ્તુ છે, એમ માની
 કર્મ વડે ઇચ્છિત વસ્તુ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો ઉચિત નથી. હે
 નૃપ! આજસુ એવો કોઈ પણ કર્મ કરતા નથી અને દેવળ માફ
 ધ્યાન કરે છે. આથી ઉપાસના માર્ગ નહીં થાય, અને વર્ણસંકરદોષ
 પેદા થાય. અજ્ઞાન એવ હેતુપૂર્વક કર્મ કરે છે, પરંતુ જે જ્ઞાની છે તે
 નિષ્કામ કર્મ કરે છે. અજ્ઞાનતાથી કર્મ કરનારમાં ભેદબુદ્ધિ ઉદ્ભવે છે,
 માટે ભેદબુદ્ધિનો લ્યાગ કરી જ્ઞાનીનો સંગ કરી નિષ્કામ ભાવે કર્મ
 કરવું. અજ્ઞાનને સત્સંગથી દૂર કરી જ્ઞાન મેળવી અભેદબુદ્ધિથી
 કર્મ કરી બ્રહ્માર્પણ કરવું. અજ્ઞાનબુદ્ધિવડે જે કર્મ કરે છે તેનામાં
 “મેં કર્યું છે કે, હું કરું છું” એવી અહંકારવૃત્તિથી ભેદયુક્ત
 બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે આત્મતાત્વને જાણે છે તે વિષયરૂપ પદ્યથમાં
 આસક્તિ રાખતો નથી, અને શુદ્ધ વૃત્તિથી જે કર્મ કરે છે તેને
 વિષયરૂપ વાગ્યા રહેતી નથી. ૧૫-૨૮

કુર્વંતિ સફલં કર્મ ગુણૌચ્છિભિર્વિમોહિતાઃ ॥
 અવિશ્વસ્તઃ સ્વાત્મદ્રુહો વિશ્વવિનૈવ લંઘયેત્ ॥ ૨૯ ॥
 નિત્યં નૈમિત્તિકં તસ્માન્મયિ કર્માર્પયેદ્ બુધઃ ॥
 ત્યક્ત્વાઽહંમતાબુદ્ધિં પરાં ગતિમવાપ્નુયાત્ ॥ ૩૦ ॥
 અનીર્વ્યન્તો ભક્તિમન્તો યે મયોક્તમિદં શુભમ્ ॥
 અનુતિષ્ઠન્તિ યે સર્વે મુક્તાસ્તેઽસ્થિલકર્મભિઃ ॥ ૩૧ ॥
 યે ચૈવ નાનુતિષ્ઠન્તિ ત્વશુભા હતચેતસઃ ॥
 ર્હ્યમાણાન્મહામૃદાન્નષ્ટાન્તિન્વિદ્ધિ મે રિપૂન્ ॥ ૩૨ ॥
 તુલ્યં પ્રકૃત્યા કુરુતે કર્મ યજ્ઞાનવાનપિ ॥
 અનુપાતિ ચ તામેવાગ્રહસ્તત્ર મુધા મતઃ ॥ ૩૩ ॥
 કામશ્ચૈવ તથા ક્રોધઃ સ્વાનામર્યેષુ જાયતે ॥
 નૈતયોર્વશ્યતાં યાયાદસ્ય વિધ્નંસકૌ યતઃ ॥ ૩૪ ॥

ભાવાર્થ :—કેટલાક સત્ત્વ, રજ, તમ જેવા ત્રણ ગુણોએ મુક્ત
 આત્મામાં મોહિત બની ફલની ઇચ્છાથી કર્મ કરે છે, કારણ કે તેને
 જ્ઞાન પર વિશ્વાસ નથી. તે કેવળ પોતાના આત્માનો દ્રોહ કરે છે,
 પરંતુ જે વિશ્વાસુ છે, વિશ્વવેત્તા છે, શ્રદ્ધાવાન છે તે જ્ઞાનનું ઉલ્લંઘન
 કરતો નથી. માટે જે સમજીને વિધિયુક્ત નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મ કરે
 છે અને તે મને અર્પણ કરે છે તેની 'હું અથવા અહંભાવના'ની બુદ્ધિ
 નાશ પામતાં તે પરમ ગતિ મેળવે છે. જે કાંઈ પણ ઇચ્છા કર્યા
 શિવાય કર્મ કરે છે તેને કર્મબંધન હોતું નથી અર્થાત્ તે કર્મથી
 મુક્ત થાય છે. જે માસ કહ્યા પ્રમાણે કર્મ કરતો નથી તે મૂર્ખ, નષ્ટ
 બુદ્ધિવાળો, અપવિત્ર અને માસ થતું સમાન બાણુવો. જે જ્ઞાનસંપન્ન
 હોય છતાં પ્રકૃતિને વશ બની કર્મ કરે છે તેને અજ્ઞાની સમજવો.
 ઇદ્રિઓના વિષયોને (કામ, ક્રોધાદિને) વશ થવું નહિ, કારણ કે તે

શસ્તોઽગુણો નિજો ધર્મઃ સાંગાદન્યસ્ય ધર્મતઃ ॥

નિજે તસ્મિન્મૃતિઃ શ્રેયોઽપરત્ર મયદઃ પરઃ ॥ ૩૫ ॥

વરેણ્ય ઉવાચ ।

પુમાન્યત્કુરુતે પાપં સ હિ કેન નિયુજ્યતે ॥

અકાંક્ષન્નપિ હેરમ્બ પ્રેરિતઃ પ્રવલાદિવ ॥ ૩૬ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

કામક્રોધૌ મહાપાપૌ ગુણદ્વયસમુદ્ભવૌ ॥

નયન્તૌ વશ્યતાં લોકાન્ વિદ્વ્યન્તૌ દ્વેષિણૌ વરૌ ॥ ૩૭ ॥

આશ્વનોતિ યથા માયા જગદ્રાણ્ણો જલં યથા ॥

વર્ષામેધો યથા માનું તદ્વત્કામોઽશ્વિલાંશ્ચ રુદ્ ॥ ૩૮ ॥

પ્રતિપત્તિમતો જ્ઞાનં છાદિતં સતતં દ્વિષા ॥

ઈચ્છાત્મકેન તરસા દુષ્પોષેણ ચ શુભિષા ॥ ૩૯ ॥

બ્રહ્મ કરી અધાપતન કરનાર છે. શુભુવાને પોતાને જે ધર્મ હોય તેનો ત્યાગ કરવો શ્રેયસ્કર નથી. પોતાના માર્ગમાં ધર્માચરણ કરવામાં શ્રેય છે અને પરધર્મ પરલોકમાં પણ દુઃખકારક છે.”

વરેણ્ય સભા પૂછવા લાગ્યા :—“હે દેવ ! પાપ કરવાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પાપ કર્મ થાય છે તે કોણ કરાવે છે તે મને કહો.”

શ્રી ગજાનન કહે છે :—“હે ભૂપતિ ! રમેશુષ્ઠી અને તમેશુષ્ઠી ઉત્પન્ન થયેલા એટલે કે તેમાં રમેશુષ્ઠી કામ અને તમેશુષ્ઠી ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે એ બન્ને શત્રુ સમજવા. અને જગતમાં માયાના આવરણવડે એવાં કર્મ થાય છે. જેમ પાણીમાં સૂર્ય તપવાથી તેની વરાળ થઈ આકાશ માર્ગે જાય છે અને તે વર્ષા (વૃષ્ટિ) રૂપે પૃથ્વીપર પડે છે તે જગ નદીઓમાં જઈ સમુદ્રમાં સમાય છે. વાદળ ધેરાવાથી સૂર્યને આચ્છાદિત બનાવે છે તેજ રીતે માયા પણ વ્યાપ્ત છે. તે માયાના પ્રાણત્યવડે ગ્રહમાં પડી વેગવાન થઈ પોપણ કરવામાં

આશ્રિત્ય બુદ્ધિમનસી इन्द्रियाणि स तिष्ठति ॥
 तैरेवाच्छादितप्रज्ञो ज्ञानिनं मोहयत्यसौ ॥ ૪૦ ॥
 तस्मान्नियम्य तान्यादौ स मनांसि नरो जयेत् ॥
 ज्ञानविज्ञानयोः शान्तिकरं पापं मनोभवम् ॥ ૪૧ ॥
 यतस्तानि पराण्याहुस्तेभ्यश्च परમં मनः ॥
 ततोऽपि हि परा बुद्धिरાત્મા બુદ્ધેઃ પરો મતઃ ॥ ૪૨ ॥
 बुद्धैवमात्मनाऽऽत्मानं संस्तभ्यात्मानमात्मना ॥
 हत्वा शत्रुं कामरूपं परं पदमवाप्नुयात् ॥ ૪૩ ॥

ૐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસ્પનિષદર્થગર્ભાસુ યોગા-
 મૃતાર્થશાસ્ત્રે શ્રીમન્મહાભગવદ્ગીતાપુરાણે ઉત્તરઅર્ણવે ગજાનન
 વરેણ્યસંવાદે “કર્મયોગો” નામ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ॥૨॥

ઘણું કદ વેઠે છે. તે ધર્મને દ્રેષી થાય છે. તે ચેતાની ઇચ્છા પૂર્ણ
 કરવામાં અનેક પ્રયત્નો કરે છે. તે મને બાળી શકતો નથી. જેનું મન
 કામ અને ઇન્દ્રિયેના વિષયોમાં ભટકતું હોય તેની બુદ્ધિ નષ્ટ થઈ
 અજ્ઞાન દશાને પ્રાપ્ત થાય છે અને તે મોહવશ બને છે. માટે જ્ઞાન
 અને વિજ્ઞાનનો નાશ કરનાર કામને છોડવાથી વિષયવાસના દૂર
 થાય છે. ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા માટે મનને કેળવવું જોઈએ. બુદ્ધિથી
 મનને છોડવું, આત્માને ઓળખવો અને આત્મજ્ઞાનવડે કામાદિ
 શત્રુઓ નાશ કરવા, એ પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ છે. ૨૯-૪૩
 ઇતિ શ્રીમહાભગવદ્ગીતાપુરાણના ઉત્તરઅર્ણવમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ-
 નિષદમાં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં
 “કર્મયોગ” નામનો અધ્યાય ૨ લે સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૩ બે - પૂર્વરૂપ

પૂર્વે સૃષ્ટિના આરંભસમયે ત્રણ ગુણને ધારણ કરનાર ડાહ્યાસ્વરૂપ શ્રીગણેશ હતા. તેમણે જગતનું નિર્માણ કરી પ્રથમ આ યોગ વિષ્ણુને કહ્યો. એમોડહં વદુસ્યામ્ । ઇશ્વરવાચક ભાવ છે. ગણેશસ્વરૂપ દરેકથી રહિત હોવાથી ઇશ્વરથી પર છે. એટલે ઇશ્વરથી સૃષ્ટિના આરંભ છે. જેથી તૂંચાંતીત તેજ તૂંચપાદઇશ્વરે વિષ્ણુને આ યોગ કહ્યો. ત્યારબાદ વિષ્ણુએ આ યોગ સૂર્યને કહ્યો, સૂર્યે મનુને કહ્યો અને ત્યારબાદ શિષ્યપરંપરા ઋષિઓએ આ યોગ બાધ્યો. ગુણમાં ગુણ આ યોગ શ્રીગણેશે વરેણ્યને બતાવ્યો. ઉત્તમચરિત્રો વાંચવાથી, સાંભળવાથી આપણું ચૈતન્ય સચેતક બને છે. આપણામાં જ્ઞાન મેળવવાની આકાંક્ષા વધે છે. એ પ્રમાણે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ સહવાસમાં આવવું. અત્સંગવડે જ્ઞાન મેળવી જીવનમુક્ત થવા પ્રયત્ન કરવો. એક સામાન્ય મનુષ્ય પણ ઉત્તમ વસ્તુ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે તો ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી ધ્યેય સિદ્ધ કરે છે અને એજ ખરો પુરુષાર્થ છે. જેમ આરસીમાં પોતાનું મુખ બોઈ મુખ પર લાગેલો ડાઘો કાઢી નાખી મુખ સ્વચ્છ બનાવીએ છીએ તેમ આપણામાં રહેલો અજ્ઞાનરૂપી ડાઘ કાઢી નાખી આત્મવિચાર વડે મન સ્વચ્છ બનાવવું. એ વિષયમાં “યો વા एताम् एवं वेद अपहत्य पापात्मानम् अनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति” ॥ કેનોપનિષદ્ ॥ ૩૪ ॥ ૯ ॥ જે આવી રીતે નિશ્ચય બાંધે છે તે પાપને હુકમીને અંતરહિત સર્વશ્રેષ્ઠ સ્વર્ગલોકમાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે પ્રતિષ્ઠિત થાય છે.” જેમ ચાતક પક્ષી કેવળ આકાશનું જ પાણી પીએ છે. તરસને લીધે તેને જીવ જતો હોય છતાં પણ તે મોં ભર્યું રાખી આકાશમાંથી વરસાદનાં

ટીપાં પડે તેજ પીએ છે. ગંગા યમુના વગેરેનાં ભરપૂર જળ હોય છતાં તે જળની ઇચ્છા કરતું નથી તેમ માનવદેહથી આત્મતત્ત્વરૂપ જળ પીવાને માટે અનેક મુશ્કેલીઓ નડે છતાં સદ્ગુરુ દ્વારા તેના વચનરૂપી અમૃતજળ પીવાથી આત્માનંદનો અનુભવ મળે છે, જેથી મુમુક્ષુ જીવ બીજા વસ્તુની ઇચ્છા કરતો નથી. ભગવદ્ગીતામાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહ્યું છે કે, “જેઓ મારો આશ્રય કરીને જરા મરણથી ધૂટવા માટે પ્રયત્ન કરે છે તેઓ તે પ્રહારને, સમગ્ર અધ્યાત્મને અને સમસ્ત કર્મને જાણે છે” (ભગવદ્ગીતા અધ્યાય સાત પ્રલોક ૨૬.) તેવી રીતે વરેણ્યને શ્રીગજાનને કહ્યું છે કે, “જ્ઞાનયજ્ઞ સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે માટે સાધુસમાગમ દ્વારા એ જ્ઞાન મેળવવું એ સુલભ માર્ગ છે, અને જ્ઞાન મેળવી અલેદ ભાવનાથી પરમપદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો.”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याય ૩:—વિજ્ઞાનયોગઃ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

પુરા સર્ગાદિસમયે ત્રૈગુણ્યં ત્રિતનૂલ્લહમ્ ॥

નિર્માય ચૈનમવદં વિષ્ણવે યોગમુત્તમમ્ ॥ ૧ ॥

અર્યમ્ણો સોઽત્રવીત્સોઽપિ મનવે નિજસૂત્રનવે ॥

તતઃ પરંપરાયાતં વિદુરેનં મહર્પયઃ ॥ ૨ ॥

કાલેન બહુના ચાયં નષ્ટઃ સ્યાચ્ચરમે યુગે ॥

અશ્રદ્ધેયો હ્યવિશ્વાસ્યો વિગીતવ્યશ્ચ ભૂમિષ ॥ ૩ ॥

એવં પુરાતનં યોગં શ્રુતવાનસિ મન્મુહાત્ ॥

ગુહ્યાદ્રુદ્ધતરં વેદરહસ્યં પરમં શુભમ્ ॥ ૪ ॥

વરેણ્ય ઉવાચ ।

સાંપ્રતં ચાવતીર્ણોઽસિ ગર્ભતસ્ત્વં ગજાનન ॥

પ્રોક્તવાન્કથમેતં ત્વં વિષ્ણવે યોગમુત્તમમ્ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રી ગજાનન કહે છે :—“હે સગજન ! આઘ ઉત્પત્તિ કાળે સર્ગાદિરથના સમયે ત્રણ ગુણુવડે ત્રિરૂપ ધારણ કરનાર હું હતો. યોગને ઉત્પન્ન કરી પ્રથમ તે યોગ મેં વિષ્ણુને કહ્યો. તે યોગ વિષ્ણુએ સૂર્યને કહ્યો. સૂર્યે તે યોગ તેમના પુત્ર મનુને કહ્યો. આ પ્રમાણે પરંપરાગત એ યોગ મહર્ષિઓએ જાણ્યો. હે રાજા ! તે સમયે કાલગતિના યોગે તેના પર વિશ્વાસ રહ્યો નહિ જેથી તે નષ્ટ થયો. આ પ્રકારે એ ગુહ્યમાં ગુહ્ય યોગ જે વેદાંતનો સાર અને કન્યાશુકારી માર્ગ છે તે જાણવા માટે તું પહેલો છે.”

વરેણ્ય રાજા પૂછતા લાગ્યા :—“હે ગજાનન ! સાંપ્રત કાળમાં તમે ગર્ભવાસથી ઉત્પન્ન થયા છે, તો પૂર્વમાં નમેએ વિષ્ણુને એ યોગ કેવી

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

અનેકાનિ ચ તે જન્માન્યતીતાનિ મમાપિ ચ ॥
 સંસ્મરે તાનિ સર્વાણિ ન સ્મૃતિસ્તવ વર્તતે ॥ ૬ ॥
 મત્ત એવ મહાવાહો જાતા વિષ્ણ્વાદયઃ સુરાઃ ॥
 મચ્ચેષ્વ ચ લયં યાન્તિ પ્રલયેષુ યુમે યુમે ॥ ૭ ॥
 અહમેવ પરો બ્રહ્મા મહારુદ્રોઽહમેવ ચ ॥
 અહમેવ જગત્સર્વં સ્થાવરં જંગમં ચ યત્ ॥ ૮ ॥
 અજોઽપ્યયોઽહંભૂતાત્માઽનાદિરીશ્વર એવ ચ ॥
 આસ્થાય ત્રિગુણાં માયાં ભવામિ બહુયોનિષુ ॥ ૯ ॥
 અધર્મોપચયો ધર્માપચયો હિ યદા ભવેત્ ॥
 સાધૂન્સંરક્ષિતું દુષ્ટાંસ્તાડિતું સમ્ભવામ્યહમ્ ॥ ૧૦ ॥
 ઉચ્છિદ્યાધર્મનિચયં ધર્મં સંસ્થાપયામિ ચ ॥
 હન્મિ દુષ્ટાંશ્ચ દૈત્યાંશ્ચ નાનાલીલાકરો મુદા ॥ ૧૧ ॥

ચીતે જણાવ્યો, તે કૃપા કરી જણાવો.”

શ્રીગજાનન કહે છે :—“હે ગણ ! તારા અનેક જન્મ થઈ ગયા અને
 માગપણ અનેક અવતારો થઈ ગયા; પરંતુ તને સ્મરણ રહ્યું નહિ,
 અને મને સ્મરણ છે. વિષ્ણુ વગેરે સર્વે ભારથી ઉત્પન્ન થયા છે અને
 તે બધા પ્રલયકાલે પ્રત્યેક યુગે ભારમાં લય પામે છે. બ્રહ્મા
 હું છું, વિષ્ણુ હું છું, રુદ્ર હું છું, સ્થાવર જંગમાદિ જગત્ પણ હું છું.
 જેનો જન્મ નથી તેનો નાશ પણ નથી. સર્વનો આત્મા અનાદિ
 ઈશ્વર હું છું. ત્રિગુણાત્મક માયાના યોગે નાના પ્રકારની યોનિમાં
 જન્મ પામણ કહે છે. જ્યારે અધર્મ વધી જાય અને ધર્મની
 જ્ઞાતિ થાય તે સમયે સાધુઓનું રક્ષણ કરવા અને દુષ્ટોને સંહાર
 કરવા હું ઉત્પન્ન થાઉં છું. અધર્મનો નાશ કરી ધર્મની સ્થાપના કરી
 નાના પ્રકારની લીલા કહે છે અને દુષ્ટોને સંહાર કહે છે. વર્ણાશ્રમ

ચર્ણાશ્રમાન્મુનીન્સાધૂન્પાલયે ગુહુરૂપવૃક્ ॥

एवं यो वेत्ति संभूतिर्मम दिव्या युगे युगे ॥ ૧૨ ॥

તત્તત્કર્મ ચ વીર્યં ચ મમ રૂપં સમાસતઃ ॥

स्यत्त्वाऽहं ममताबुद्धिं न पुनर्भूः स जायते ॥ ૧૩ ॥

નિરીહા નિર્મયારોપા મત્પરા મશ્વપાશ્રયાઃ ॥

विज्ञानतपसा शुद्धा अनेके मामुपागताः ॥ ૧૪ ॥

येन येन हि भावेन संसेवन्ते नरोत्तमाः ॥

तथा तथा फलं तेभ्यः प्रयच्छाम्यव्ययः स्फुटम् ॥ ૧૫ ॥

जनाः स्युरितरे राजन्मम मार्गानुयायिनः ॥

तथैव व्यवहारं ते स्वेषु चान्येषु कुर्वते ॥ ૧૬ ॥

કુર્વન્તિ દેવતાપ્રીતિં કાંક્ષન્તઃ કર્મણાં ફલમ્ ॥

प्राप्नुवन्तीह ते लोके शीघ्रं सिद्धिं हि कर्मजाम् ॥ ૧૭ ॥

ધર્મ અને ઋષિઓ તેમજ સાધુઓનું પાલન કરવા અનેક રૂપ ધારણ કરી કાર્ય કરે છું. એ પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગે જન્મધારણનું જ્ઞાન જેને હોય છે તેને જન્મમરણાદિ ફેરા રહેતા નથી, અને તે સુક્તિ પામે છે તેજ પ્રમાણે મારા જન્મ, કર્મ, રૂપ, એ સર્વ મમતાનો ત્યાગ કરી જે બાણે છે તે જન્મમુક્ત બને છે. જેણે વાસનાનો ત્યાગ કર્યો હોય, જે નિર્લય હોય, દરેક ઠેકાણે મત્પરાયણબુદ્ધિવાળો હોય અને જે જ્ઞાન, તપ વગેરેથી શુદ્ધ બનેલો આત્મા હોય તે માગે યોગને (મારી મમીપતાને) પામે છે. જે પ્રાણી જે લાવનાથી મને લાગે છે તેની લાવના હું પૂર્ણ કરું છું જે મારા માર્ગમાં નિરંતર ગઈ પ્રદ્યોત્પન્ન બુદ્ધિથી વ્યવહાર કરે છે, અને જે ક્ષત્રી ઇચ્છા ગળતો નથી તે અતોષપૂર્વક જે દેવપર લાવના હોય તેને ઈદ મારી કર્મ કરે છે તો તે રૂપવડે તેનું કાર્ય હું ગ્રહણ કરું છું. ૧-૧૭.

ચત્વારો હિ મયા વર્ણા રજઃસત્ત્વતર્મોઽશ્વતઃ ॥

કર્માશતથ સંસૃષ્ટા મૃત્યુલોકે મયાઽનઘ ॥ ૧૮ ॥

કર્તારમપિ તેષાં મામકર્તારં વિદુર્બુધાઃ ॥

અનાદિમીશ્વરં નિત્યમલિપ્તં કર્મજૈર્ગુણૈઃ ॥ ૧૯ ॥

નિરીદં યોઽભિજાનાતિ કર્મ વધ્નાતિ નૈવ તમ્ ॥

ચક્રુઃ કર્માણિ બુદ્ધૈર્વં પૂર્વં પૂર્વં મુમુક્ષવઃ ॥ ૨૦ ॥

વાસનાસહિતાદાઘાત્સંસારકારણાદ્ દઢાત્ ॥

અજ્ઞાનવન્ધનાઞ્જન્તુર્બુદ્ધ્યાઽયં મુચ્યતેઽશિલાત્ ॥ ૨૧ ॥

તદકર્મ ચ કર્માપિ કથયામ્યધુના તવ ॥

યત્ર મૌનં ગતા મોહાદ્યપયો બુદ્ધિશાલિનઃ ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વં મુમુક્ષુણા જ્ઞેયં કર્માકર્મવિકર્મણામ્ ॥

ત્રિવિધાનીહ કર્માણિ સુનિમ્નૈષાં ગતિઃ પ્રિય ॥ ૨૩ ॥

ક્રિપાયામક્રિયાજ્ઞાનમક્રિયાયાં ક્રિયામતિઃ ॥

યસ્ય સ્યાત્સ હિ મર્ત્યેઽર્મિલ્લોકે મૃત્તોઽશિલાર્થકૃત્ ॥ ૨૪ ॥

હે અનઘ ! મૃત્યુલોકમાં રજોશુભ્ર, તમોશુભ્ર, સત્ત્વશુભ્ર જેવા ત્રણ શુભ્રોવડે વર્ણયતુલ્ય (આશ્વર્ણ) ઉત્પન્ન કર્યા છે. તેમાં બુદ્ધિમાન મને કર્તા, અકર્તા, અનાદિ, ઈશ્વર, નિત્ય અને અલિપ્ત એમ જાણે છે. જે ઇચ્છારહિત છે તેને કર્મબંધન થતું નથી. મુમુક્ષુ જન કર્મ કરે છે અને વાસનાયુક્ત સંસારમાં રહી કર્મ કરે ॥ તે કર્મ-બંધન થાય છે, પરંતુ બુદ્ધિકુશળ મહર્ષિઓ મૌન એવી મોહપાશમાંથી અલિપ્ત રહે છે. કર્મ, અકર્મ, વિકર્મ એ મુમુક્ષુને જાણવા યોગ્ય છે. તેની ગતિ પણ ગંભીર છે, પરંતુ તું મારે જાણ છે એટલે તે ગતિ જાણવા તું સમર્થ છે. ક્રિયાના મધ્યમાં અક્રિયાનું જ્ઞાન અને અક્રિયાના મધ્યમાં ક્રિયાનું જ્ઞાન જેને યાચ છે તે કર્મ જાણનાર કર્મમાંથી

કર્માકુરવિયોગેન યઃ કર્માણ્યારમેભરઃ ॥

તત્ત્વદર્શનનિર્દગ્ધક્રિયમાહુર્ચુષા બુધમ્ ॥ ૨૫ ॥

ફલતૃષ્ણાં વિદ્યાય સ્યાત્સદા તૃપ્તો વિસાધનઃ ॥

ઉચુક્તોઽપિ ક્રિયાં કર્તુ કિંચિન્નૈવ કરોતિ સઃ ॥ ૨૬ ॥

નિરીહો નિગૃહીતાત્મા પરિત્યક્તપરિગ્રહઃ ॥

કેવલં વૈ ગૃહં કર્માચરન્નાયાતિ પાતકમ્ ॥ ૨૭ ॥

અદ્વન્દ્વોઽમત્સરો ભૂત્વા સિદ્ધયસિદ્ધયોઃ સમશ્ચ યઃ ।

યથા પ્રાપ્યેહ સંતુષ્ટઃ કુર્વન્કર્મ ન વદ્ધયતે ॥ ૨૮ ॥

અભિલૈર્વિષયૈર્મુક્તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનવાનપિ ॥

યજ્ઞાર્થં તસ્ય સકલં કૃતં કર્મ વિલીયતે ॥ ૨૯ ॥

અહમર્મિર્હવિર્હોતા હૃતં યન્મયિ ચાર્પિતમ્ ॥

બ્રહ્માત્મ્યં ચ તે નાથ બ્રહ્મણ્યેવ યતો રતઃ ॥ ૩૦ ॥

યોગિનઃ કેચિદપરે દિષ્ટં યજ્ઞં વદન્તિ ચ ॥

બ્રહ્માગ્નિરેવ યજ્ઞો વા ઇતિ કેચન મૈનિરે ॥ ૩૧ ॥

સુક્ત સમજવો. કર્માકુરના વિયોગદ્વારા કર્મને આરંભ કરે તે સ્થળે તત્ત્વ-
દર્શક બાણુવો. તેની ક્રિયા નિર્દગ્ધ છે એમ બાણુવું. જે સાધન વગરનો
મનુષ્ય સંતોષ માની ફલેન્ધ્ર વગર કર્મ કરે છે તેને કર્મભાગનું ફળ પ્રાપ્ત
થાય છે. સર્વ વાસનાનો ત્યાગ કરી ઇન્દ્રિયરહિત આત્મા પોતાના
આશ્રમમાં રહી કર્મ કરે છે છતાં તે પાપસુક્ત થાય છે. એ પ્રમાણે
દેવ, મત્સરનો ત્યાગ કરી સિદ્ધિ મળે યા ન મળે છતાં સમાન બુદ્ધિ
રાખે છે અને સંતોષ રાખે છે તે કર્મબંધન થતો નથી. જે જ્ઞાન,
વિજ્ઞાન, વિષયથી મુક્ત થઈ યજ્ઞ કરે છે તેને ક્રિયા બાધ કરી શકતી
નથી. જે અગ્નિ, હોમનું દ્રવ્ય, હવન કરનાર અને હુતાદ્રવ્ય મને
અર્પણ કરે છે તેની પ્રદક્ષર્ણ બુદ્ધિવડે તે ક્રિયા તેને બાધાકરક થતી
નથી. કેઈ યોગી દેવનેજ યજ્ઞ માનેછે, કેઈ પ્રદક્ષ્ય અગ્નિને યજ્ઞ

સંયમાગ્રૌ પરે ભૂપઃઇન્દ્રિયાણ્યુપેજુહતિ ॥ ૩૨ ॥
 સાગ્રિષ્યન્યે તદ્વિષયાંશ્ચન્દાદીનુપજુહતિ ॥ ૩૨ ॥
 પ્રાણાનામિન્દ્રિયાણા ચ પરે કર્માણિ કૃત્સ્તથઃ ॥
 નિજાત્મરતિરૂપેષ્ઠૌ જ્ઞાનદીપ્તૌ પ્રજુહતિ ॥ ૩૩ ॥
 દ્રવ્યેણ તપસા વાપિ સ્વાધ્યાયેનાપિ કેચન ॥
 સીવ્યતેન યતિનો જ્ઞાનેનાપિ યજન્તિ મામ્ ॥ ૩૪ ॥
 પ્રાણેષ્પાનં તથા પ્રાણમપાને પ્રશ્વિપન્તિ યે ॥
 રુદ્ધ્યા ગતીશ્ચોભયોસ્તે પ્રાણાયામપરાયણાઃ ॥ ૩૫ ॥
 જિત્વા પ્રાણાન્પ્રાણગતીરુપજુહતિ તેષુ ચ ॥
 એનં નાનાયજ્રરતા યજ્ઞઘંસિતપાતકાઃ ॥ ૩૬ ॥
 નિત્યં વ્રહ્મ પ્રયાન્ત્યેતે યજ્ઞશિષ્ટામૃતાશિનઃ ॥
 અયજ્ઞકારિણો લોકો નાયમન્યઃ કુતો ભવેન્ ॥ ૩૭ ॥
 કાયિકાદિત્રિધાભૂતાન્યજ્ઞાન્વેદે પ્રતિષ્ઠિતાન્ ॥
 જાત્મા તાનપિલાન્ભૂપ મોક્ષયસેઽપિલચ્ચનાન્ ॥ ૩૮ ॥

માને છે હે રાજન્ ! નિચકુરૂપી અગ્નિમા ઇન્દ્રિય રૂપી હોમ કરવો
 તેજ પ્રમાણે ઇન્દ્રિયરૂપ જે અગ્નિ તેમા વિધિયનો હોમ કરવો તેવી
 રીતે પચપ્રાણ અને ઇન્દ્રિઓનાં ણધા કર્મ જેમને જ્ઞાન પ્રકાશિત છે
 એવા જ્ઞાનીઓ આત્મચતિરૂપ અગ્નિમા હોમે છે ૧૮-૩૩

ભાવાર્થ —કોઈ દ્રવ્ય વડે, કોઈ તપ વડે, કોઈ સ્વાધ્યાય વડે માર્ક
 પૂજન કરે છે તે જ્ઞાનથીજ માર્ક પૂજન કરે છે જે પ્રાણવાયુને અપા
 નમા, અપાનને પ્રાણમા ઉભય ગતિનો નિરોધ કરે છે તેને પ્રાણાયામ
 કરનાર બંધુવા જે પ્રાણવાયુને રોકીને પછી જ્ઞાનરૂપ યોગવડે યજ્ઞ કરે
 છે તે બ્રહ્મપદને મેળવે છે, પરંતુ જે કોઈ પણ રીતે યજ્ઞ કરતો નથી
 તેને કોઈપણ પ્રકારનું ફળ મળતું નથી. કાયાથી (દેહવડે) વેદમાર્ગમા
 કયા પ્રમાણે જે ત્રણ પ્રકારના (કાયિક, વાચિક, માનસિક) યજ્ઞરૂપ
 કાર્ય કરનાર છે તે કર્મબંધન થતો નથી

સર્વેષાં ભૂય યજ્ઞાનાં જ્ઞાનયજ્ઞઃ પરો મતઃ ॥
 અલિલં લીયતે કર્મે જ્ઞાને મોક્ષસ્ય સાધને ॥ ૩૯ ॥
 તજ્ઞેયં પુરુષવ્યાધ્ર પ્રશ્નેન નતિતઃ સતામ્ ॥
 શૂં પયા વદિષ્યંતિ સંતસ્તત્ત્વવિજ્ઞારદાઃ ॥ ૪૦ ॥
 નાનાસંગાહ્નનઃ કુર્વન્નૈકં સાધુસમાગમમ્ ॥
 કરોતિ તેન સંસારે બન્ધનં સમુપૈતિ સઃ ॥ ૪૧ ॥
 સત્સંગાદ્ગુણસંભૂતિરાપદાં લય એવ ચ ॥
 સ્વહિતં પ્રાપ્યતે સર્વેરિહ લોકે પરત્ર ચ ॥ ૪૨ ॥
 ઇતરત્સુલભં રાજન્સત્સંગોઽતીવ દુર્લભઃ ॥
 યજ્ઞાત્મા ન પુનર્વન્ધમેતિ જ્ઞેયં તતસ્તતઃ ॥ ૪૩ ॥
 તતઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ સ્વાત્મન્યેવાભિપશ્યતિ ॥
 અતિપાપરતો જન્તુસ્તતસ્તસ્માત્રમુચ્યતે ॥ ૪૪ ॥
 દ્વિવિધાન્યપિ કર્માણિ જ્ઞાનાગ્નિર્દહતિ ક્ષણાત્ ॥
 પ્રસિદ્ધોઽગ્નિર્યથા સર્વં મસ્મતાં નયતિ ક્ષણાત્ ॥ ૪૫ ॥

હે રાજન્! બીજા યજ્ઞ કરતાં જ્ઞાનયજ્ઞ મારા મતે ઉત્તમ છે. કારણ મોક્ષનું જે સાધન તે જ્ઞાન છે. તેમાં બધાં કર્મેનાં સમાવેશ થાય છે. કર્મ નષ્ટ થવા બાદ મુક્તિ મળે છે. જે જ્ઞાની સત્પુરુષ હોય તેની પાસે જિજ્ઞાસુએ જઈ પ્રશ્ન કરી જ્ઞાન મેળવવું. જે તત્ત્વજ્ઞાની હોય તે સારી રીતે સમજાવે છે જે સંસારમાં રહી સાધુ પુરુષોનો સત્સંગ કરી જ્ઞાન મેળવતો નથી તેને સાંસારિક કર્મનું બંધન રહે છે. માટે સાધુ પુરુષોનો સંગ કરવો કે જેનાથી મન નિર્મલ બને છે, દુઃખ નાશ પામે છે, અને તે પોતાના હિતાહિતનું સાધન મેળવે છે. બીજાં સુલભ સાધનો છે છતાં સત્સમાગમ દુર્લભ છે. પ્રાણિને બંધનમાંથી મુક્ત થવા માટે એ ગરળા માર્ગ છે જે અત્યંત પાપી હોય છતાં સત્સમાગમ કરી જ્ઞાનયોગ સિદ્ધ કરે તો તે તે દ્વાર મુક્તિ મેળવે છે. જેમ અગ્નિ દરેક વસ્તુને બાળીને લટમ કરે છે તેમ યોગાગ્નિ દરેક

ન જ્ઞાનસમતામેતિ પવિત્રમિતરન્નૃપ ॥

આત્મન્યેવાવગચ્છન્તિ યોગાત્કાલેન યોગિનઃ ॥ ૪૬ ॥

મક્તિમાનિન્દ્રિયજયી તત્પરો જ્ઞાનમાપ્નુયાત્ ॥

લઘ્વા તત્પરમં મોક્ષં સ્વલ્પકાલેન યાત્યસૌ ॥ ૪૭ ॥

મક્તિહીનોઽશ્રદ્ધધાનઃ સર્વત્ર સંશયી તુ યઃ ॥

તસ્ય શં નાપિ વિજ્ઞાનમિદ્ લોકોઽથ વા પરઃ ॥ ૪૮ ॥

આત્મજ્ઞાનરતં જ્ઞાનનાશિતાશ્ચિલસંશયમ્ ॥

યોગાસ્તાશ્ચિલકર્માણં વદ્ધન્તિ ભૂષ તાનિ ન ॥ ૪૯ ॥

જ્ઞાનખટ્વપ્રહારેણ સંભૂતામજ્ઞતાં વલાત્ ॥

છિન્નાઽન્તઃસંશયં તસ્માદ્યોગયુક્તો ભવેન્નરઃ ॥ ૫૦ ॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસુપનિષદર્થગર્ભાસુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે
શ્રીમન્મહાભગવદ્ગીતાપુરાણે ઉત્તરસ્કન્ધે શ્રીમદ્જાનનવરેણ્યસંવાદે
“વિજ્ઞાનયોગો” નામ તૃતીયોઽધ્યાયઃ ॥ ૩ ॥

કર્મેને ભક્તિ કરે છે. માટે જ્ઞાનના સરખી પવિત્ર વસ્તુ ખીણ નથી. તે દ્વારા આત્મજ્ઞાન થાય છે. જે ઇન્દ્રિયોને દબન કરી ભક્તિ કરે છે તે કૃમે કરીને ભોક્ષ મેળવે છે. જે શ્રદ્ધાપૂર્વક ભક્તિ કરે છે, પરંતુ તેમાં સંશય કરે અને વિશ્વાસ રાખે નહિ તો તેને કસ્ટ્યાણુની પ્રાપ્તિ થતી નથી (ભોક્ષ મળતો નથી). હે રાજા ! જે હૃમેશાં આત્મજ્ઞાનમાં આનંદ માની રમણુ કરે છે અને જેના સંશયો નાદ પામ્યા છે એવા પુરુષને (યોગીને) કર્મબંધન નથી. જે જ્ઞાનરૂપ અડ્ડગવડે સંશયાત્મક અજ્ઞાનને નાશ કરે છે તે યોગી થાય છે. ૩૪-૫૦. ”

પ્રતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપુરાણના ઉત્તરસ્કન્ધમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ-
નિષદમાં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં જાનનવરેણ્યસંવાદમાં
“વિજ્ઞાનયોગ” નામનો ૩ યો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૪ થો-પૂર્વરૂપ

યોગશાસ્ત્રમાં યોગ કેને કહેવો એ વિષયમાં શાસ્ત્રના સિદ્ધાંત પ્રમાણે “અથ તત્ત્વદર્શનોપાયો યોગઃ ॥” “આત્મસાક્ષાત્કાર કરવા યોગને સ્વીકાર કર્યો છે.” “તાં યોગમિતિ મન્યન્તે સ્પિરામિન્દ્રિયધારણામ્ ॥” “ઇન્દ્રિયોને દૃઢપણે નિયમમાં રાખવી તેને મુનિઓ યોગ કહે છે.” બીજી શ્રુતિમાં કહ્યું છે કે, “તમેવ વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થા વિચિતેઽવનાય ॥” “પરમાત્માનું જ્ઞાન જેને પ્રાપ્ત થયું છે તે મૃત્યુનું અતિક્રમણ કરે છે.” માટે શ્રેક્ષ્ણે માટે પરમાત્માને યોગખ્યા સિવાય બીજો માર્ગ નથી. એક વખત રામકૃષ્ણ યોગ સિદ્ધ કરવા માટે બેઠા હતા એવામાં એકએક કામવાસના જાગૃત થઈ. તુરંત જ એક બાંક નીચે જઈ મા આગળ કહેવા લાગ્યા. “એમાં જો હું મા ફસાઈ જઈશ તો મારો પ્રાણત્યાગ કરીશ”. કામવાસનાને છોડવી સહેલ નથી. જો મન સ્થિર થાય તો વાયુ આપોઆપ સ્થિર થાય છે. એ પ્રાણાયામ યોગ વડે તેમજ લક્ષિતયોગવડે કુંભક થાય છે. લક્ષિત કરતાં વાયુ સ્થિર થાય છે અને સમાધિ આપોઆપ લાગી જાય છે. જ્યાંસુધી દેહાત્મકબુદ્ધિ ટળે નહિ ત્યાંસુધી જ્ઞાન થાય નહિ. જેવી રીતે કીડો લમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં તદ્રૂપ બની જાય છે તેમ જીવાત્મા સમાધિમાં પરમાત્માનું ધ્યાન કરતાં તદ્રૂપ બની જાય છે. રૂઢમાં પાણી નાખીએ તો તેનો સંબંધ એક થઈ જાય છે તેમ આત્મા, પરમાત્મામાં મળી જાય છે અને તદ્રૂપ થઈ જાય છે. ‘શ્રીમદ્ભાગવત’ના સાતમા સ્કંધમાં, અધ્યાય ૧૩ માં કહ્યું છે કે, “પર્યેદાત્મન્યદો વિશ્વં પરે સદસતોઽવ્યયે ॥ આત્માનં ચ પરબ્રહ્મ સર્વત્ર સદસન્મયે ॥” પોતે એકલા ફરવું, લિક્ષા પર જીવવું, આત્મામાંજ રમણ કરવું, કેઈનો આશ્રય લેવો નહિ, સર્વ પ્રાણિઓમાં મિત્રભાવ રાખવો, શાંતવૃત્તિ રાખવી અને નાશયણપરાયણ રહેવું. યોગીઓ યોગ દ્વારા, શક્તો લક્ષિતયોગ દ્વારા નાશવંત વસ્તુ પર મોહ રાખતા નથી. કર્મયોગ અને કર્મસંન્યાસ યોગનાં ફળ સમાન છે. જેઓ અભેદ ભાવ ઓંકાર રૂપી બ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે તેઓ મુક્તિ મેળવે છે.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्यायः ४—वैघसन्यासयोगः ॥

चरेण्य उवाच ।

संन्यस्तिश्चैव योगश्च कर्मणां वर्ण्यते त्वया ॥

उभयोर्निश्चितं त्वेकं श्रेयो यद्वद मे प्रभो ॥ १ ॥

श्रीगणानन उवाच ।

क्रियायोगो वियोगश्चाप्युभौ मोक्षस्य साधने ॥

तयोर्मध्ये क्रियायोगस्त्यागात्तस्य विशिष्यते ॥ २ ॥

द्वन्द्वदुःखसहोऽद्वेष्टा यो न कांक्षति किञ्चन ॥

मुच्यते बन्धनात्सद्यो नित्यं संन्यासवान्सुखम् ॥ ३ ॥

वदन्ति भिन्नफलकौ कर्मणस्त्यागसंग्रहौ ॥

मूढात्पज्ञास्तयोरेकं संयुञ्जीत विचक्षणः ॥ ४ ॥

यदेव प्राप्यते त्यागात्तदेव योगतः फलम् ॥

संग्रहं कर्मणो योगं यो विन्दति स विन्दति ॥ ५ ॥

ભાવાર્થઃ—વરેણ્ય રાજા કહેવા લાગ્યા :—“હે પ્રભુ ! તમે કર્મ-
ત્યાગ કરવા જણાવ્યું તેમ કર્મ કરવા પણ જણાવ્યું એ વિષયમાં
શ્રેયસ્કર માર્ગ હોય જે તે બતાવે.”

શ્રીગણાનન કહે છે :—“હે રાજા ! એ વિષયમાં હું કહું તે સાંભળો.
કર્મયોગ અને કર્મત્યાગયોગ એ બન્ને મોક્ષના સાધનરૂપ છે.
કર્મનો ત્યાગવૃત્તિથી સ્વીકાર કરવો એ શ્રેષ્ઠ છે. ભેદબુદ્ધિથી જે દુઃખ
આવે છે તેમાં જે સુંઝાતો નથી તેમજ કંઈ ઇચ્છા કરતો નથી તે
બંધનથી મુક્ત થઈ શાન્તિ પામે છે. જે અત્પજ્ઞાની હોય તે કર્મનાં
ભિન્ન ભિન્ન ફળ માને છે, પરંતુ જે જ્ઞાની છે તે એકજ ફળને
સ્વીકાર કરે છે જે ફળ ત્યાગથી મળે છે તે ફળ યોગથી મળતું નથી.
એવી રીતે જે સમજીને કર્મનો સંગ્રહ કરે છે તે યોગ સમજે છે,

કેવલં કર્મણાં ન્યાસં સંન્યાસં ન વિદુર્બુધાઃ ॥
 કુર્વન્નનિચ્છયા કર્મ યોગી વ્રહ્મૈવ જાયતે ॥ ૬ ॥
 નિર્મલો યતચિત્તાત્મા જિતગો યોગતત્પરઃ ॥
 આત્માનં સર્વભૂતસ્થં પश्यન્કુર્વન્ન લિપ્યતે ॥ ૭ ॥
 તત્ત્વવિદ્યોગયુક્તાત્મા કરોમીતિ ન મન્યતે ॥
 એકાદશાં નીંદ્રિયાણિ કુર્વતિ કર્મ સંખ્યયા ॥ ૮ ॥
 તત્સર્વમર્પયેદ્બ્રહ્મણ્યપિ કર્મ કરોતિ યઃ ॥
 ન લિપ્યતે પુણ્યપાપૈર્માનુર્જલગતો યથા ॥ ૯ ॥
 કાયિકં વાચિકં વૌદ્ધૈન્દ્રિયં માનસં તથા ॥
 ત્યક્ત્વાડ્ડશાં કર્મ કુર્વન્તિ યોગજ્ઞાશ્ચિત્તશુદ્ધયે ॥ ૧૦ ॥
 યોગહીનો નરઃ કર્મ ફરેહયા કરોત્યલમ્ ॥
 વધ્યતે કર્મવીજૈઃ સ તતો દુઃખં સમશ્નુતે ॥ ૧૧ ॥

એમ જાણવું. કેવળ કર્મ છોડી દીધાથી સંન્યાસ થયો, એમ માનવું નહિ. ઇચ્છારહિત કર્મ કરવાથી સંન્યાસ થયો, એમ કહી શકાય. તેવી રીતે કર્મ કરનાર યોગી કર્મ કરી બ્રહ્મસ્વરૂપ થાય છે. જેનું ચિત્ત શુદ્ધ છે, જેનું મન સ્વાધીન છે, જે નિતેન્દ્રિય છે એવો આત્મા કર્મલેપન થતો નથી, કારણ તે શુદ્ધ છે. જે તત્ત્વવેદી યોગી કર્મ કરતા નથી તેમ કર્મ કરવાં જોઈ એ એમ પણ માનતા નથી તેઓ “દશ ઇન્દ્રિયો અને અગ્નીઆરમું મન કર્મ કરે છે,” એમ માને છે જે કર્મ કરી બ્રહ્માર્પણ ભાવનાથી મને અર્પણ કરે છે તેને પુણ્ય અથવા પાપ લેપન થતાં નથી જેમ જલમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છતાં તે અલિપ્ત છે તેમ મને કર્મ અર્પણ કરવાથી તે અલિપ્ત છે. દેહથી, વાણીથી, બુદ્ધિવડે, કર્મેન્દ્રિયોવડે અને મનવડે ક્રમશઃ આ પાંચ પ્રકારનાં કર્મ જોઈ અચ્છેદિત શુદ્ધ ચિત્તે કસંચ તો તે યોગ છે, એમ સમજવું. જે યોગહીન બની ક્લેશમાંથી કર્મ કરે છે તે કર્મેન્દ્રિયમાં બંધન પામી

મનસા સકલં કર્મ ત્યક્ત્વા યોગી મુખં વસેત્ ॥
 ન કુર્વન્કારયન્યાપિ નન્દચ્છવ્રે સુપત્તને ॥ ૧૨ ॥
 ન ક્રિયા ન ચ કર્તૃત્વં કસ્યચિત્સૃજ્યતે મયા ॥
 ન ક્રિયાવીજસંપર્કઃ શક્ત્યા તત્ક્રિયતેઽસ્થિલમ્ ॥ ૧૩ ॥
 કસ્યચિત્પુણ્યપાપાનિ ન સ્પૃશામિ વિમુર્તૃષ ॥
 જ્ઞાનમૂઢા વિમુહ્યન્તે મોહેનાવૃત્તબુદ્ધયઃ ॥ ૧૪ ॥
 વિવેકેનાત્મનોઽજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મના ॥
 તેષાં વિકાશમાયાતિ જ્ઞાનમાદિત્યવત્પરમ્ ॥ ૧૫ ॥
 મદ્વિષ્ઠા મદ્વિયોઽત્યન્તં મચ્ચિત્તા મયિ તત્પરાઃ ॥
 અપુનર્ભવમાયાન્તિ વિજ્ઞાનાન્નાશિતૈનસઃ ॥ ૧૬ ॥
 જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંયુક્તે દ્વિજે ગવિ ગજાદિષુ ॥
 સમેક્ષણા મહાત્માનાઃ પણ્ડિતાઃ શ્વપચે શુનિ ॥ ૧૭ ॥

દુઃખ પામે છે. યોગીઓ કર્મથી બંધન થાય છે, એમ માની કર્મનો
 પણ ત્યાગ કરી આનંદ મગ્ન રહે છે. તેમ નગરમાં રહીને સ્વતાઃ મન
 વડે પવિત્ર રહી કર્મ કરવાથી તેને બંધન થતું નથી. હે રાજા ! મેં
 કેઈ ક્રિયા કે કર્તૃત્વ ઉત્પન્ન કર્યાં નથી તેમ કર્મળીઓનો સંપર્ક પણ
 સાધ્યો નથી, છતાં શક્તિરૂપ બીજવડે આપોઆપ તે સર્વ થાય છે.
 આપક એવો હું કેઈના પુણ્ય અથવા પાપનો સ્પર્શ કરતો નથી. મોહ
 વૃત્તિવડે જેની બુદ્ધિ મેહિત છે તે અજ્ઞાનીઓને પુણ્ય પાપનું ફળ
 લોગવડું પડે છે. તે આપણે પણ બાંધવા સમર્થ નથી. જેમ સૂર્ય
 ઉગવાથી સર્વત્ર પ્રકાશ થાય છે તેવી રીતે વિવેકબુદ્ધિવડે આત્મારૂપી
 પ્રકાશથી અજ્ઞાન દૂર થાય છે. મારે વિષે અત્યંત ભાવપૂર્વક ચિંત
 રાખી મત્પરાયણ રહે છે તેનો પુનર્જન્મ થતો નથી. જે જ્ઞાન, વિજ્ઞાન
 વડે યુક્ત થઈ પ્રાદક્ષિણ, ગાય, હાથી, અનેક પ્રાણી, આંડાલ, શ્વાન
 વગેરેમાં રહેલો આત્મા સરખો છે એમ બાંધે છે, તેને પંડિત માનવો.

વશ્યઃ સ્વર્ગો જગત્તેષાં જીવન્મુક્તાઃ સમેક્ષણાઃ ॥
 યતોડ્દ્રોપં બ્રહ્મ સમં તસ્માત્તૈર્વિપયીકૃતમ્ ॥ ૧૮ ॥
 પ્રિયાપ્રિયે પ્રાપ્ય હર્ષદ્વેષૌ યે પ્રાપ્નુવન્તિ ન ॥
 બ્રહ્માશ્રિતા અસંમૂઢા બ્રહ્મજ્ઞાઃ સમબુદ્ધયઃ ॥ ૧૯ ॥

શરણ્ય ઉવાચ ।

કિં સુખં ત્રિપુ લોકેષુ દેવગન્ધર્વયોનિષુ ॥
 ભગવન્કૃપયા તન્મે વદ વિદ્યાવિશારદ ॥ ૨૦ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

આનન્દમશ્નુતેડ્સક્તઃ સ્વાત્મારામો નિજાત્માનિ ॥
 અવિનાશિ સુખં તદ્દિ ન સુખં વિપયાદિષુ ॥ ૨૧ ॥
 વિપયોત્થાનિ સૌખ્યાનિ દુઃખાનાં તાનિ હેતવઃ ॥
 ઉત્પત્તિનાશયુક્તાનિ તત્રાસક્તો ન તત્ત્વવિત્ ॥ ૨૨ ॥

જેણે નિર્દોષ દૃષ્ટિ વડે સર્વત્ર અલેદ અદ્વૈતાવ બાણ્યે છે તેને જગત્ વશ થાય છે અને તે જીવન્મુક્ત થાય છે. ૧-૧૮

ભાવાર્થઃ—જેની સમાન બુદ્ધિ છે તે અદ્વૈતને બાણી શકે છે. તેને પ્રિય અપ્રિય એવું હોતું નથી, તેમ હર્ષ શોક પણ રહેતો નથી. "

વરેણ્ય કહે છે:—“હિ ભગવાન્ ! આ ત્રણ લોકમાં અથવા દેવગંધર્વાદિ યોનિમાં સુખ ક્યાં છે તે અને કહો, કારણ આપ સર્વજ્ઞ છો.”

શ્રીગજાનન કહે છે:—“જેને આત્માને વિષ સંતોષ છે અને જે નિત્ય આનંદમાં રહે છે તેને સુખ બાણ્યું. અને વિષયોથી સુખ મલે છે અને આનંદ માને છે તે ખરું સુખ નથી. એ તો અંતમાં દુઃખ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ વિષયોથી વિરક્ત રહે છે. જે કોધને

કારણે સતિ કામસ્ય ક્રોધસ્ય સહતે ચંયઃ ॥
 તૌ જેતું વર્ષવિરહાત્સ સુખં ચિરમનુતે ॥ ૨૩ ॥
 અન્તર્નિષ્ઠોઽન્તઃપ્રકાશોઽન્તઃસુખોઽન્તારતિર્લભેત્ ,
 અસંદિગ્ધોઽક્ષયં બ્રહ્મ સર્વભૂતહિતાર્થકૃત્ ॥ ૨૪ ॥
 જેતારઃ પદ્મિપૂર્ણાં યે શમિનો દમિનસ્તથા ॥
 તેષાં સમન્તતો બ્રહ્મ સ્વાત્મજ્ઞાનાં વિમાત્યહો ॥ ૨૫ ॥
 આસનેષુ સમાસીનસ્ત્યક્ત્વેમાન્વિપયાન્વહિઃ ॥
 સંસ્તમ્ય શ્રુકુટીમાસ્તે પ્રાણાયામપરાયણઃ ॥ ૨૬ ॥
 પ્રાણાયામં તુ સંરોધં પ્રાણાપાનસમુદ્ભવમ્ ॥
 વદન્તિ મુનયસ્તં ચ ત્રિધાભૂતં વિપથિતઃ ॥ ૨૭ ॥
 પ્રમાણં ભેદતો વિદ્ધિ લઘુમધ્યમમુત્તમમ્ ॥
 દશભિર્દ્વયધિકૈર્વર્ણેઃ પ્રાણાયામો લઘુઃ સ્મૃતઃ ॥ ૨૮ ॥
 ચતુર્વિંશત્યક્ષરો યો મધ્યમઃ સ ઉદાહૃતઃ ॥
 પદ્ત્રિંશલ્લઘુવર્ણો ય ઉત્તમઃ સોઽભિધીયતે ॥ ૨૯ ॥

છતે છે તે મુખ લોગવે છે. જેના હૃદયમાં સત્યનિષ્ઠા અને સત્ય જ્ઞાનનો પ્રકાશ છે, જેના સંશય નાશ પામ્યા છે, જે આણીનું હિત આહે છે તેને અક્ષય્ય બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમણે શમદમાદિ વડે કામાદિ શત્રુઓ છૂટ્યા છે તે આત્મજ્ઞાનના અધિકારી થાય છે. સર્વ વિષયોનો ત્યાગ કરી સ્થિર આસન કરી શ્રુકુટિ પર દૃષ્ટિ રાખી ધ્યાનાવસ્થાથી બેસી જે આત્મચિંતન કરે છે તેને પ્રાણુયામ કરનાર બાણુવો. પ્રાણુયામ સિદ્ધ કરવા પ્રાણુ અપાન વાયુનો રોધ કરી ઋષિઓ પ્રાણુયામ કરે છે. તે ત્રણ પ્રકારના છે. લઘુ, મધ્યમ, ઉત્તમ. જે બાર વર્ણુ વડે પ્રાણુયામ કરે છે તે લઘુ પ્રાણુયામ છે. જે ચૌવીશ વર્ણુ વડે કરે છે તે મધ્યમ છે અને જે છત્રીસ વર્ણુ વડે કરે છે તે ઉત્તમ

સિંહં શર્દૂલકં, વાપિ મત્તેમં મૃદુતાં યથા ॥
 નયન્તિ પ્રાણિનસ્તદ્વત્પ્રાણાપાનૌ સુસાધયેત્ ॥ ૩૦ ॥
 પીડયન્તિ મૃગાંસ્તેન, લોકાન્વશ્યંગતાન્નૃપ ॥
 દહત્યેનસ્તથા વાયુઃ સંસ્તબ્ધો ન ચ તત્તનુમ્ ॥ ૩૧ ॥
 યથા યથા નરઃ કથિત્સોપાનાવલિમાક્રમેત્ ॥
 તથા તથા વશીકૃર્યાત્પ્રાણાપાનૌ હિ યોગવિત્ ॥ ૩૨ ॥
 પૂરકં કુમ્મકં ચૈવ રેચકં ચ તતોઽમ્યસેત્ ॥
 અતીતાનાગતજ્ઞાની તતઃ સ્યાન્નગતીતલે ॥ ૩૩ ॥
 પ્રાણાયામૈર્દ્વાદશભિરુત્તમૈર્ધારણા મતા ॥
 યોગસ્તુ ધારણે દ્વે સ્યાદ્યોગીશસ્તે સદાઽમ્યસેત્ ॥ ૩૪ ॥
 એવં યઃ કુરુતે રાજંત્રિકાલજ્ઞઃ સ જાયતે ॥
 અનાયાસેન તસ્ય સ્યાદ્વશ્યં લોકત્રયં નૃપ ॥ ૩૫ ॥

છે. આ ત્રણ પ્રકારે પ્રાણાયામ સિદ્ધ થાય છે. જેમ સિંહ, વાઘ,
 હાથી વગેરેને મનુષ્ય વશ કરે છે તેમ પ્રાણાયામ વડે યોગીઓ દશ
 વિધયોને વશ કરે છે. હે રાજન્ ! સિંહાદિક વશ થાય ત્યારે મૃગાદિને
 પીડા કરતા નથી. તેમ પ્રાણાયામવડે વાયુ પીડા કરતો નથી અને
 તેનાં પાપો ભસ્મ થઈ જાય છે. શરીર ભસ્મ થતું નથી જેમ માણસ
 ઉપર જવા માટે હાદરનાં પગથીઆં ધીમે ધીમે ચઢે છે, તેમ યોગીઓ
 પ્રાણનું રોધન કરી વાયુ વશ કરી અનુક્રમે પૂરક, કુંભક, રેચક ક્રિયાવડે
 નાડીઓ દ્વારા વાયુઓને વશ કરે છે. પ્રાણ અપાનને જે વશ કરે છે
 તેવો યોગી વર્તમાન, ભૂત, ભવિષ્યજાણનારો જ્ઞાની બને છે. ખાર વખત
 સુધી જે પ્રાણાયામ કરે છે તે ઉત્તમ છે તેનાથી ધારણાયોગ સિદ્ધ
 થાય છે. યોગીઓ નિત્ય ધારણાયોગથી, ઇચ્છિત વસ્તુ સાધ્ય કરે
 છે. હે રાજ ! આવા ત્રિકાલ યોગસાધન જાણનારને અનાયાસે

બ્રહ્મરૂપં જગત્સર્વં પश्यति स्वान्तरात्मनि ॥
 एवं योगश्च संन्यासः समानफलदायिनौ ॥ ૩૬ ॥
 जन्तूनां हितकर्तारं कर्मणां फलदायिनम् ॥
 मां ज्ञात्वा मुक्तिमाप्नोति त्रैलोक्यस्येश्वरं विभुम् ॥ ૩૭ ॥
 ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ગણેશગીતાસૂત્રનિષત્સુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે
 શ્રીમન્મહાગણેશપુરાણે ઉત્તરસ્કન્ધે ગજાનનવરેણ્યસંવાદે
 “વૈધસંન્યાસયોગો” નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

ત્રિલોક વશ થાય છે. યોગી જગતને બ્રહ્મરૂપ માને છે. આપ્રમાણે
 યોગ અને સંન્યાસ સમાન ફળ આપનારા છે. ત્રિલોકનો ઇશ અને સર્વ
 વ્યાપક એવો મને જે જુએ છે તે મુક્તિ પામે છે. ૧૬-૩૭”

ઇતિ શ્રીમહાગણેશપુરાણના ઉત્તરસ્કન્ધમાં શ્રીમદ્ગણેશગીતાપ-
 નિષદમાં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં
 “વૈધસંન્યાસયોગ” નામનો ૪ થો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ અધ્યાય ૫ મો-પૂર્વરૂપ

યોગપ્રાપ્તિના હેતુ માટે કર્મ કરવાં જ જોઈએ, તેમજ યોગસિદ્ધિ માટે ઇન્દ્રિયદમન વડે શાંતિ મેળવવી. યોગ મેળવવા માટે સંકલ્પ વિકલ્પ કરી કર્મ કરે છે તે પોતાનો શત્રુ છે. આત્મજ્ઞાનથી ઉદ્ધાર થાય છે અને તેમાં ખીજ વિષયો તરફ જવાથી યોગપ્રપ્ત થવાય છે. જેવી રીતે ભરતજી મહાતપસ્વી હતા. એક સમયે નદીકિનારે મૃગલીએ સિંહના ભયથી ગર્ભવતી હોવા છતાં નદીમાં અંપલાવ્યું. દૈવયોગે મૃગલીને ખચ્યું અવતરી તે જળમાં તણાવા લાગ્યું. તે જોઈને ભરતમુનિ ખચ્યાને પોતાના આશ્રમમાં લાવી તેનું પાલનપોષણ કરવા લાગ્યા. મૃગલીના ખચ્યા પર મમતા વધવાથી તેઓ પોતાનું કર્મ ભૂલવા લાગ્યા. તેમને દેહ છૂટતાં મૃગલીના ખચ્યામાં લાવના રહી ગઈ જેથી તેમનો જન્મ મૃગનો થયો. પૂર્વકર્મના સંજોગે તેમને પૂર્વનું જ્ઞાન હતું જેથી જંગલમાં એકાંતવાસ કરી કર્મનો ભોગ ભોગવવા લાગ્યા. તે દેહ છૂટતાં તેમને ગ્રાહણ દેહ મળ્યો જે જડ-ભરત નામે પ્રસિદ્ધ થઈ જડની માફક ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યા. એ જડભરિતે રહુગણરાજાને ગ્રહવિદ્યાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો અને પોતે નિઃસંગ રહી તેમજ મોહમમતાનો ત્યાગ કરી સમય જતાં જીવનમુક્ત ખચ્યા હતા. સંત તુકારામે પોતાની ગાથામાં કહ્યું છે કે, “જગત્ જેવડો વિશાલ દશ્ય આકાર છે તેવડોજ મોટો કાળ તેને પોતાના જડખામાં પકડીને ઊભો છે. કાળના પાશથી કોઈ વેગળું હોય તો એક હરિનું નામ છે.” ॥ “સર્વાણિ પાપાણિ હરતીતિ હરિઃ ॥ ખધાં પાપોને જે નાશ કરે છે તેને હરિ કહે છે. ॥ માટે જે યોગીઓ જ્ઞાન-સંપન્ન થઈ અસંગ રહી કર્મપરાયણ રહે છે, તે યોગીઓ શ્રેષ્ઠ છે. તેમ પરબ્રહ્મમાં ભેદરહિત ભક્તિ કરનાર પણ શ્રેષ્ઠ છે.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्यायः ५—योगावृत्तिप्रशंसनयोगः ॥

श्रीगजानन उवाच ।

श्रौतस्मार्तानि कर्माणि फलं नेच्छन्समाचरेत् ॥

शक्तः स योगी राजेन्द्र अक्रियाद्योगमाश्रितात् ॥ १ ॥

योगप्राप्त्यै महाबाहो हेतुः कर्मैव मे मतम् ॥

सिद्धियोगस्य संसिद्धयै हेतुः शमदमौ मतौ ॥ २ ॥

इन्द्रियार्थाश्च संकल्प्य कुर्वन्स्वस्य रिपुर्भवेत् ॥

एताननिच्छन् यः कुर्वन्सिद्धिं योगी च सिद्धयति ॥ ३ ॥

सुहृद्वे च रिपुस्य च हृद्द्वारे चैव बंधने ॥

आत्मनैवात्मनो ह्यात्मा नात्मा भवति कश्चन ॥ ४ ॥

मानेऽपमाने दुःखे च सुखे सुहृदि साधुषु ॥

मित्रेऽमित्रेऽप्युदासीने द्वेष्ये लोष्टे च काश्चन ॥ ५ ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રી ગજાનન કહે છેઃ—“હે રાજા ! ફલંગી ઇચ્છા કર્યા વિના શ્રુતિ સ્મૃતિમાં કહ્યા પ્રમાણે કર્મ કરવાં જોઈએ; અને કર્મ કર્યા વગર યોગનો આશ્રય લેનાર યોગી કરતાં અપેક્ષા શિવાય કર્મ કરનાર યોગી ગ્રેષ્ઠ છે. હે મહાબાહુ ! યોગપ્રાપ્તિ કરવાનું કર્મ સાધન છે. યોગ મેળવવા માટે શાન્તિ અને ઇન્દ્રિયોનું દમન એ હેતુ છે. જે વિધ્યોનું ચિંતન કરી કર્મ કરનાર છે તે પોતાનો જ વેરી બને છે. માટે નિરિચ્છથી કર્મ કરનારનો યોગ સિદ્ધ થાય છે. સૌહાર્દમાં, શત્રુતામાં, ઉદ્ધારમાં અને બંધનમાં આત્મા સહાય કરે છે, અનાત્મા સહાય કરી શકતો નથી. માન, અપમાન, સુખ; દુઃખ, સાધુ, આપ્ત, મિત્ર, અમિત્ર, ઉદાસીન, દ્રેષી, કાષ્ઠ, સુવર્ણ, એ બધાંને વિષે જેની સમાન

સમો જિતાત્મા વિજ્ઞાની જ્ઞાનીન્દ્રિયજયાવહઃ ॥
 અમ્યસેત્સત્તતં યોગં યદા યુક્તતમો હિ સઃ ॥ ૬ ॥
 તતઃ શ્રાન્તો વ્યાકુલો વા ક્ષુધિતો વ્યગ્રચિત્તકઃ ॥
 કાલેઽતિશીતેઽત્યુષ્ણે વાઽનિલાગ્ન્યમ્બુસમાકુલે ॥ ૭ ॥
 સઘ્વનાવતિજીર્ણે ગોઃ સ્થાને સાશ્વૌ જલાન્તિકે ॥
 કૂપકૂલે ઇમશાને ચ નદ્યાં મિત્તૌ ચ મર્મરે ॥ ૮ ॥
 ચૈત્યે સન્નિલિપ્તે દેશે પિશાચાદિસમાવૃતે ॥
 નામ્યસેદ્યોગવિદ્યોગં યોગધ્યાનપરાયણઃ ॥ ૯ ॥
 સ્મૃતિલોપશ્ચ મૂકત્વં વાધિર્યં મન્દતા જ્વરઃ ॥
 જહતા જાયતે સદ્યો દોષાજ્ઞાનાદિ યોગિનઃ ॥ ૧૦ ॥
 એતે દોષાઃ પરિત્યાજ્યા યોગામ્યસનશાલિના ॥
 અનાદરે હિ ચૈતેષાં સ્મૃતિલોપાદયો ધ્રુવમ્ ॥ ૧૧ ॥
 નાતિમુજ્જન્સદા યોગી નામુજ્જનાતિનિદ્રિતઃ ॥
 નાતિજાગ્રત્સિદ્ધિમેતિ ભૂષ યોગં સદામ્યસન્ ॥ ૧૨ ॥

ખુદ્ધિ છે, અને જ્યાં જે જ્ઞાનવિજ્ઞાનસંપન્ન, જિતાત્મા અને જિતેન્દ્રિય
 થાય છે ત્યાં જે તે યોગાભ્યાસ કરવા યોગ્ય થાય છે. જ્યાં ધ્વનિ (અવાજ)
 થતો હોય જેવાં કે, ગાય, અસિ, જલાશય, સ્મશાન, નદીનો કિનારો,
 જ્યાં ભીતિ હોય, શુષ્ક કાષ્ઠનો સંચય હોય, જ્યાં રાક્ષસી જગ્યા
 હોય, પિશાચનું સ્થાન હોય, એવાં સ્થાનમાં યોગ સિદ્ધ કરવા માટે
 યોગાભ્યાસ કરવો નહિ. જે યોગાભ્યાસી આ દોષ સમજતો નથી
 તેની ખુદ્ધિમાં વિસ્મરણ થાય છે અને મૂકત્વ, વાધિર્ય, જ્વર, જહતા
 આવા અનેક વિકારો તેને પેદા થાય છે. માટે યોગાભ્યાસ કરનારે
 અત્યંત કાળજી રાખવી. જો આજસ કરે તો તેને સ્મૃતિલોપ થઈ
 દોષાપત્તિ લાગે છે. હે સજ્જન! યોગાભ્યાસીએ અડધાહાર રાખવો
 તેમજ ઉપોષણ પણ કરવું નહિ. મિતાહારી રહેવું. અતિ નિદ્રા કરવી

સંકલ્પજાંસ્યજેત્કામાન્નિયતાદારજાગરઃ ॥

નિયમ્ય સ્વગણં બુદ્ધ્યા વિરમેત શનૈઃ શનૈઃ ॥૧૩॥

તતસ્તતઃ કૃપેદેતદ્યત્ર યત્રાનુગચ્છતિ ॥

ધૃત્યાત્મવશગં કુર્યાચિત્તં ચશ્ચલમાદતઃ ॥ ૧૪ ॥

एवं कुर्वन्सदा योगी परां निर्वृतिमृच्छति ॥

विश्वस्मिन्निजमात्मानं विश्वं च स्वात्मनीक्षते ॥ ૧૫ ॥

योगેન યો મામુપૈતિ તમુપૈમ્યહમાદરાત્ ॥

મોચયામિ ન મુશ્ચામિ તમહં માં સ ન ત્યજેત્ ॥ ૧૬ ॥

सुखे सुखेतरे द्वेपे क्षुधि तोषे समस्तपि ॥

આત્મસામ્યેન ભૂતાનિ સર્વગં માં ચ વેત્તિ યઃ ॥ ૧૭ ॥

जीवन्मुक्तः स योगीन्द्रः केवलं मयि संगतः ॥

બ્રહ્માદીનાં ચ દેવાનાં સ વન્ધ્યઃ સ્યાજ્જગદ્રથે ॥ ૧૮ ॥

નહિ, અતિશય જાગરણ કરવું નહિ. બધી ઇચ્છાપર કાણુ રાખી ઇન્દ્રિયનિગ્રહ કરવો. ધીમે ધીમે શાન્તિ મેલવવી. ૧-૧૩

ભાવાર્થ:—મન ચંચલ હોવાથી, મોહ વસ્તુમાં આકર્ષણ હોવાથી યોગી તે પોતાને સ્વાધીન કરવા પ્રયત્ન કરે છે. યોગીએ પરમગત મેલવવા માટે મનને સ્વાધીન રાખે છે અને આખા જગતમાં ઐક્ય ભાવ જુવે છે. યોગવડે તે મને વશ કરી મારી ગતિને પામે છે. હું પણ તેને છોડતો નથી. જે મારો બને છે, હું તેનો બની રહું છું. સતોષી આત્મા સુખ, દુઃખ, દ્વેષ, ક્રોધ, તૃષ્ણા વગેરે પ્રાણિમાત્રમાં સમાન ભાવે જુએ છે. તે મને સર્વવ્યાપી બાણે છે. એવો યોગી કેવળ મારે વિષે ભાવ રાખનારો બ્રહ્માદિ દેવો સહિત ત્રણ લોકમાં વંદનીય બને છે. "

અ. ૫. યોગાવૃત્તિપ્રશંસનયોગઃ

વરેણ્ય ઉવાચ ।

દ્વિવિધોઽપિ હિ યોગોઽયમસંભાવ્યો હિ મે મતઃ ॥
યતોઽન્તઃકરણં દુષ્ટં ચન્નલં દુર્ગ્રહં વિમો ॥ ૧૯ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

યો નિગ્રહં દુર્ગ્રહસ્ય મનસઃ સંપ્રકલ્પયેત્ ॥
ઘટીયન્ત્રસમાદસ્માન્મુક્તઃ સંમૃતિચક્રકાત્ ॥ ૨૦ ॥
વિષયૈઃ ક્રકચૈરેતત્સંસૃષ્ટં ચક્રકં દૃઢમ્ ॥
જનશ્છેતું ન શક્નોતિ કર્મકીલૈઃ સુસંવૃતમ્ ॥ ૨૧ ॥
અતિદુઃખં ચ વૈરાગ્યં મોગાદ્વૈતૃષ્ણ્યમેવ ચ ॥
ગુરુપ્રસાદઃ સત્સંગ ઉપાયાસ્તજ્જયે હામી ॥ ૨૨ ॥
અમ્યાસાદ્વા વશીકુર્યાન્મનો યોગસ્ય સિદ્ધયે ॥
વરેણ્ય દુર્લભો યોગો વિનાઽસ્ય મનસો જયાત્ ॥ ૨૩ ॥

વરેણ્ય રાજા કહેવા લાગ્યા :—“હે દેવ ! બે પ્રકારનો યોગ સિદ્ધ કરવો કઠીન છે, એમ મને લાગે છે; કારણ મન ઘણું જ ચંચલ છે જેથી નિગ્રહ કરવો અતિ કઠીન છે.”

શ્રીગજાનન કહે છે :—હે રાજા ! “નિગ્રહ કરનાર દુરાચર પડે મનને નિગ્રહ કરે છે. જેમ ઘટીયંત્ર (ઘડીઆળ) ના કાંટા જેમ ક્યાં કરે છે તેમ સંસારચક્ર હમેશાં ચાલ્યા છે, એવી બુદ્ધિથી જે નિશ્ચય કરે છે તે મુક્તા બને છે. આ સંસારમાં વિષયરૂપ કરવત અને કર્મરૂપી ખીલો છે. આવું મળખૂત સંસારચક્રનું બંધન માયાવી બુદ્ધિ દ્વારા ભ્રમરૂપે થતો જાય છે. હે રાજા ! તિલ્કા-અન્નાગ્રી દ્વારા તે ધીમેધીમે મનને વશ કરે છે. મનને વશ કરવું એજ દુર્લભ છે.”

વરેણ્ય ઉવાચ ।

યોગબ્રહ્મસ્ય કો લોકઃ કા ગતિઃ કિં ફલં ભવેત્ ॥
વિમ્બો સર્વજ્ઞ મે છિન્ધિ સંશયં બુદ્ધિચક્રમૃત્ ॥ ૨૪ ॥

શ્રીમદ્ગણનન ઉવાચ ।

દિવ્યદેહધરો યોગાદ્બ્રહ્મઃ સ્વર્ભોગમુત્તમમ્ ॥
મુક્ત્વા યોગિકુલે જન્મ લભેચ્છુદ્ધિમતાં કુલે ॥ ૨૫ ॥
પુનર્યોગી ભવત્યેષ સંસ્કારાત્પૂર્વકર્મજાત્ ॥
નહિ પુણ્યકૃતાં કશ્ચિન્નરકં પ્રતિપદ્યતે ॥ ૨૬ ॥
જ્ઞાનનિષ્ઠાત્તપોનિષ્ઠાત્કર્મનિષ્ઠાન્નરાધિપ ॥
શ્રેષ્ઠો યોગી શ્રેષ્ઠતમો મક્તિમાન્મયિ તેષુ યઃ ॥ ૨૭ ॥

ૐતત્સવિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસૂત્રપરિવર્તનમર્માસુ યોગાનૃતાર્થ-
શાસ્ત્રે શ્રીમન્મહાભગવદ્ગીતાપુરાણે ઉત્તરસ્કન્ધે શ્રીમદ્ગણનનવરેણ્યસંવાદે
“ યોગાવૃત્તિપ્રશંસનયોગો ” નામ પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

વરેણ્ય કહે છે:—“ હે વિશ્વ ! જે યોગબ્રહ્મ થાય છે તેની શી ગતિ થાય છે ? તે કયા લોકમાં જાય છે ? તેનું શું ફળ મળે છે ? એ વિષયમાં મને સંશય છે તે દૂર કરો.”

શ્રી ગણનન કહે છે:—“જે યોગબ્રહ્મ થાય છે તે ઉત્તમ દેહ ધારણ કરી ઉત્તમ લોગ લોગવે છે, ઉત્તમ કુળમાં જન્મ ધારણ કરે છે અને સમય જતાં પાછો યોગી બને છે. હે રાજા ! જે પુણ્ય કર્મ કરે છે તેને નરકવાસ હોતો નથી. માટે હે રાજા ! જ્ઞાનસંપન્ન તપસ્વી કર્મ કરનારો યોગી શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં આરી લક્ષિત કરનારો શ્રેષ્ઠ છે, એમ સમજવું. ૧૪-૨૭.

હતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપુરાણના ઉત્તરસ્કન્ધમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપરિ-
વર્તનમાં આવેલા યોગાનૃતાર્થશાસ્ત્રમાં ગણનનવરેણ્યસંવાદમાં
“ યોગાવૃત્તિપ્રશંસન ” નામનો ૫ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

અધ્યાય ૬ હો-પૂર્વરૂપ

જીવમાત્રમા બુદ્ધિ રહેલી છે તેમા તે પોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે જો સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તો તે જ્ઞાની બને છે, જો રાજસ બુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તે સ્ત્રોત્રી બને છે, અને જો તામસ બુદ્ધિથી કર્મ કરે છે તેનો વિનાશ થાય છે જેવી રીતે ભક્ત પ્રહ્લાદજીએ સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી પરમાત્માનુ ભજન કર્યું તો તેનું રક્ષણ કરવા પ્રભુએ અવતાર ધારણ કર્યો ખલિરાજીએ રાજસ બુદ્ધિવડે ઇન્દ્રપદ લેવા યજ્ઞ કર્યા તેને વામન ભગવાને પાતાલનું રાજ્ય આપી અનેક વૈભવો આપ્યા જાવણે તામસ બુદ્ધિથી શિવનું આરાધન કરી વરદાન મેળવ્યું છતાં તેનું અભિમાન ઉતારવા રામચંદ્રજીએ અવતાર ધારણ કરી તેને નાશ કર્યો જેમને જીવ-મુક્ત થવું હોય તેમણે “યસ્તુ સર્ગાણિ ભૂતાનિ જાત્મન્યેવાનુપદયતિ ॥ સર્વભૂતેષુ જ્ઞાત્માન તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥ જે પુરુષ સંપૂર્ણ પ્રાણિઓને આત્મામા જુએ છે અને સર્વ પ્રાણિમાત્રમા એક જ આત્મા છે, એમ જુએ છે તેને અભેદ બુદ્ધિ થયા પછી તે કોઈની સ્તુતિ કે નિંદા કરતો નથી ” (ઈશાવાસ્યોપનિષદ) એવો નિર્મલ બુદ્ધિમાન મુક્ત બને છે “પુણ્યેન પુણ્યલોક નયતિ । પાપેન પાપમુખામ્યાં મનુષ્યલોક ॥ જે પુણ્ય કરે છે તે પુણ્યલોકમા જાય છે અને જે પાપાત્મા છે તે નરકમા જાય છે, અને જે પુણ્ય અને પાપ બંને કરે છે તે મનુષ્યલોકમા વાસ કરી જન્મમરણના ફેરામા પડે છે ” માટે અભેદ બુદ્ધિવડે પરમ પદ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો એ જીવનની સફળતા છે

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याय : ६-बुद्धियोगः ॥

श्रीगणन उवाच ।

ईदृशं विद्धि मे तत्त्वं मद्गतेनान्तरात्मना ॥
यज्ज्ञात्वा मामसंदिग्धं वेत्सि मोक्षयसि सर्वगम् ॥ १ ॥
तत्तेऽहं शृणु वक्ष्यामि लोकानां हितकाम्यया ॥
अस्ति ज्ञेयं यतो नान्यन्मुक्तेश्च साधनं नृप ॥ २ ॥
ज्ञेया मत्प्रकृतिः पूर्वं ततः स्याज्ज्ञानगोचरः ॥
ततो विज्ञानसंपत्तिर्मयि ज्ञाते नृणां भवेत् ॥ ३ ॥
क्वणौ खमहंकारः कं चित्तं धीसमीरणौ ॥
रवीन्दू यागकृच्छेकादशधा प्रकृतिर्मम ॥ ४ ॥
अन्यां मत्प्रकृतिं वृद्धा मुनयः संगिरन्ति च ॥
तथा त्रिविष्टपं व्याप्तं जीवत्वं गतयाऽनया ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીગણનન કહે છે:—“હે રાજન્! જે મારે વિષે
મનની એકાગ્રતા કરે છે અને જ્ઞાનયોગવડે નિશ્ચયપૂર્વક મને જાણે
છે તેની મુક્તિ થાય છે. જે જાણવા યોગ્ય અને વાંચવા યોગ્ય તેમજ
મુક્તિનો માર્ગ મેલવવાનું જેનાથી અન્ય સાધન નથી તે લોકના
હિતને માટે તને સંભળાવું છું તે સાંભળ. પ્રથમ મારી પ્રકૃતિ
જાણવી જોઈએ, ત્યાર બાદ મને જોગબવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.
એમ અનુક્રમે મારું સંપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં વિજ્ઞાનરૂપ સંપત્તિ પ્રાપ્ત
થાય છે. પૃથ્વી, અગ્નિ, આકાશ, અહંકાર, હેમદ્રવ્ય, ચિત્ત, બુદ્ધિ, વાયુ,
સૂર્ય, ચંદ્ર અને યાગ કરનાર એ બધી મારી પ્રકૃતિ છે. એક વૃદ્ધ
મુનિએ કહ્યું છે કે, “જે જીવ જન્મ આપનારને જાણે છે અને હું
તેને વ્યાપક છું એવી મારી પ્રકૃતિને જે જાણે છે તે જ્ઞાની છે.”

આમ્યામુત્પાદયતે સર્વં ચરાચરમયં જગત્ ॥
 સંગાદ્વિશ્વસ્ય સંભૂતિઃ પરિત્રાણં લયોઽપ્યહમ્ ॥ ૬ ॥
 તત્ત્વમેતન્નિબોદું મે યતતે કશ્ચિદેવ હિ ॥
 વર્ણાશ્રમવતાં પુતાં પુરા ચીર્ણેન કર્મણા ॥ ૭ ॥
 સાક્ષાત્કરોતિ માં કશ્ચિદ્યત્નવત્સ્વાપિ તેષુ ચ ॥
 મત્તોઽન્યન્નેક્ષતે કિંચિન્મયિ સર્વં ચ વીક્ષતે ॥ ૮ ॥
 ક્ષિતૌ સુગન્ધરૂપેણ તેજોરૂપેણ ચાગ્નિષુ ॥
 પ્રમારૂપેણ પૂણ્યઙ્ગે રસરૂપેણ ચાપ્સુ ચ ॥ ૯ ॥
 ધીતપોવલિનાં ચાહં ધીસ્તપો બલમેવ ચ ॥
 ત્રિવિધેષુ વિકારેષુ મદુતપન્નેષ્વહં સ્થિતઃ ॥ ૧૦ ॥
 ન માં વિન્દતિ પાપીયાન્માયામોહિતચેતનઃ ॥
 ત્રિવિકારા મોહયતિ પ્રકૃતિર્મે જગત્ત્રયમ્ ॥ ૧૧ ॥
 યો મે તત્ત્વં વિજ્ઞાનાતિ મોહં ત્યજતિ સોઽલિલમ્ ।
 અનેકૈર્જન્મભિશ્ચૈવં જ્ઞાત્વા માં મુચ્યતે તતઃ ॥ ૧૨ ॥

પ્રકૃતિ અને પુરુષથી આ જગત્ પેદા થયું છે. એ પ્રકૃતિના સંગથી હું આ જગત્ની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કરું છું. પૂર્વજન્મનાં સંચિત કર્મવડે વર્ણાશ્રમ ધર્મપ્રમાણે મારા તત્ત્વને જાણવા જે પ્રયત્ન કરે છે અને કેવળ મને જાણખીને મારે વિષે લક્ષ આપનાર છે તેને હું પ્રત્યક્ષ થાઉં છું. તે પૃથ્વીમાં ગંધરૂપે, અગ્નિમાં તેજરૂપે, જલમાં રસરૂપે અને સૂર્યમાં પ્રભારૂપે મને જુવે છે. આ પ્રકારે બુદ્ધિથી વિચારી તે તે પદાર્થનો જે શુદ્ધ ધર્મ છે તે હું છું. વિકારો પણ મારાથી જ છે, એમ તે બુદ્ધિમાન જાણે છે. જે માયાથી મોહિત છે તે મને જાણી શકતો નથી. કારણ કે સાત્ત્વિક, રજસી અને તામસી એ પ્રકૃતિજન્ય માયામાં મોહાંધ બનેલો જીવ મને જાણી શકતો નથી. જે મારા તત્ત્વને જાણે છે તે મોહને વશ થતો નથી અને જન્મ

અન્યે નાનાવિધાન્દેવાન્મજન્તે તાન્વ્રજન્તિ તે ॥
 યથા યથા મર્તિ કૃત્વા મજતે માં જનોઽલિલઃ ॥ ૧૩ ॥
 તથા તથાઽસ્ય તં ભાવં પૂરયામ્યહમેવ તમ્ ॥
 અહં સર્વં વિજાનામિ માં ન કશ્ચિદ્વિબુદ્ધયતે ॥ ૧૪ ॥
 અવ્યક્તં વ્યક્તિમાપન્નં ન વિદુઃ કામમોહિતાઃ ॥
 નાહં પ્રકાશતાં યામિ હ્યજ્ઞાનાં પાપકર્મણામ્ ॥ ૧૫ ॥
 યઃ સ્મૃત્વા ત્યજતિ પ્રાણમન્તે માં શ્રદ્ધયાન્વિતઃ ॥
 સ યાત્યપુનરાવૃત્તિં પ્રસાદાન્મમ ભૂષુજ ॥ ૧૬ ॥
 યં યં દેવં સ્માન્મત્તયા ત્યજતિ સ્વં કલેવરમ્ ॥
 તત્તત્સાલોક્યમાયાતિ તત્તદ્વક્ત્યા નરાધિપ ॥ ૧૭ ॥
 અતઃશ્વાહર્નિશં ભૂપ સ્મર્તવ્યોઽનેકરૂપવાન્ ॥
 સર્વેપામપ્યહં ગમ્યઃ સ્તોતસામર્ણવો યથા ॥ ૧૮ ॥

જન્માંતરમાં મારા તત્ત્વને જાણી જીવનમુક્ત બને છે. જે બીજા દેવોને ભાવથી ભજે છે તેઓ તે દેવલોકમાં જાય છે, અને એકત્વભાવથી જો માફે ભજન કરે છે તો તેની ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે. હું સર્વને જાણું છું, પરંતુ મને કોઈ જાણુતા નથી. હું અવ્યક્ત છતાં વ્યક્તરૂપે રહી દરેક કાર્ય કરું છું. ગાવામાં વશ થયેલા અને પાપાચરણવાળા અજ્ઞાનીઓ છે તે, હું સર્વવ્યાપી છું છતાં તે જાણી કે જોઈ શકતા નથી. હે રાજા ! જે અંતઃકાલમાં માફે સ્મરણ કરતાં પ્રાણ છોડે છે તેનો પુનઃ જન્મ થતો નથી. જે પ્રાણી જે દેવનું સ્મરણ કરતાં પ્રાણ છોડે છે તે જીવાત્મા તે તે દેવલોકમાં જાય છે. માટે હે રાજા ! અનેક સ્વરૂપને ધારણ કરનાર હું છું જેથી નિરંતર માફે સ્મરણ કરવું એ યોગ્ય છે. જેમ દરેક નદીઓનું જલ સમુદ્રમાં મળે છે તેવી રીતે કોઈ પણ દેવનું આરાધન

બ્રહ્મવિષ્ણુશિવેન્દ્રાદ્યાંલોકાન્પ્રાપ્ય પુનઃ પતેત્ ॥
 યો મામુપૈત્યસન્દિગ્ધઃ પતનં તસ્ય ન ક્વચિત્ ॥ ૧૯ ॥
 અનન્યશરણો યો માં મત્તયા ભજતિ ભૂમિષ્ ॥
 યોગક્ષેમૌ ચ તસ્યાહં સર્વદા પ્રતિપાદયે ॥ ૨૦ ॥
 ટ્રિવિધા ગતિરુદ્દિષ્ટા શુક્લા કૃષ્ણા નૃણાં નૃપ ॥
 એકયા પરમં બ્રહ્મ પરયા યાતિ સંસૃતિમ્ ॥ ૨૧ ॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગેશગીતાસૂપનિષદર્થગર્માસુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે
 શ્રીમન્મહાભગેશપુરાણે ઉત્તરભૂમિઠે શ્રીગજાનનવરેણ્યસંવાદે
 “ બુદ્ધિયોગો ” નામ વમ્પોઽધ્યાયઃ ॥ ૬ ॥

મારે વિષે પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કુરુ, ઇન્દ્ર વગેરેનું આરાધન કરનાર તે તે સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પુણ્ય ક્ષીણ થતાં પુનઃ જન્મ ધારણ કરે છે; પરંતુ જે મારા સ્થાનને મેળવે છે તેના પુનર્જન્મ થતો નથી. જે કેવળ ભકિતપૂર્વક મારા શરણમાં આવે છે તેનાં યોગક્ષેમ હું ચલાવું છું. હે રાજન્ ! મનુષ્યની જે પ્રકારની ગતિ શુદ્ધા અને કૃષ્ણા એ તને સંભળાવી. તેમાં શુદ્ધા ગતિથી તે બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ કરે છે અને કૃષ્ણા ગતિથી જન્મમરણના ફેરાંરૂપ સંસારચક્રમાં પડે છે.” ૧-૨૧

કલિ શ્રીમહાભગેશપુરાણના ઉત્તરભૂમિઠે શ્રીમદ્ભગેશગીતાપનિ-
 પદમાં આવેલા યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં
 “ બુદ્ધિયોગ ” નામનો ૬ ઠો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૭ મો-પૂર્વરૂપ

પૃથ્વી, ધન કે પદાર્થમાં “આ માફે છે” એમ માનનાર ભલે કદાપિ એક વખત નહિ માને પણ સત્યતાથી તપાસતાં સમજવું જોઈએ. જુવો કે કોઈ પગે ચાલીને તો કોઈ હાથી, રથ અથવા ઘોડાપર બેસીને તો કોઈ મોટરમાં કે હવાઈ વિમાનમાં બેસીને મુસાફરી કરે છે. તો આ સંસાર પણ એક મુસાફરખાનું છે. આયુષ્ય પૂરે થતાં આ મુસાફરખાનું છોડવું પડ્યે. એનો સાચો સ્વામી પરમેશ્વર છે. એ પરમાત્માને વેદો ઉપનિષદોના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ડૉક્ટરરૂપ માની પંચાયતન દેવની ઉપાસના કરવી. ડૉ કારનાં નામ આકારથી સ્વતઃસિદ્ધ છે. “તત્ત્વોમિતિ ધ્વનિરમૂત્ત સ વૈ ગજાકારઃ ॥” આ વેદઉપનિષદમંત્રરૂપ સાક્ષાત્ અધિષ્ઠાન ગણપતિ છે ” એજ કારણથી એનું પ્રથમ પૂજન થાય છે. દરેક કાર્યના આરંભસમયે “શ્રીગણેશપૂજન” કરી કાર્યનો આરંભ થાય છે. ગૃહસ્થી, બ્રહ્મચારી, વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી હોય તે પ્રથમ એની ઉપાસના કરે છે. જેઓ પંચાયતનમાં જે દેવનાપર ભાવના થાય તે સ્વરૂપનું ધ્યાન આવાહનાદિ પૂજન કરે છે તે ડૉક્ટર સ્વરૂપનીજ ઉપાસના છે. આ માર્ગ વેદ, ઉપનિષદ, પુરાણ વગેરેમાં તેમજ કર્મકાંડના શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ વર્ણન કર્યો છે. માટે વૈદિક સનાતન ધર્મમાં આદિ અંત પરમાત્માનું અભેદરૂપે વર્ણન કરી તેનો મહિમા વર્ણન કર્યો છે, અને તે પ્રમાણે સમજીને ઉપાસના કરવાથી મનુષ્ય જીવનમુક્ત બને છે. જેમ પાણીના પરપોટા પાણીમાંજ સમાય છે, દરેક નદીઓનું જલ સમુદ્રમાંજ સમાય છે તેમ અન્ય દેવોની ઉપાસના પણ ડૉ કારરૂપી બ્રહ્મરૂપમાં સમાય છે એ સત્ય છે. જેઓ શ્રદ્ધાપૂર્વક કાયિક વાચિક, માનસિક એવાં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ કરે છે તેમાં માનસિક કર્મ ઉત્તમ છે.

॥ धीमજ્ઞેશાય નમઃ ॥

॥ અધ્યાય : ૭—ઉપાસનાયોગઃ ॥

ધરેણ્ય ઉવાચ ।

કા શુક્લા ગતિરુદિષ્ઠા કા ચ કૃષ્ણા ગજાનન ॥

કિં બ્રહ્મ સંસ્મૃતિઃ કા મે વક્તુમર્હસ્યનુગ્રહાત્ । ૧ ॥

ધીમજ્ઞાનન ઉવાચ ।

અગ્નિજ્યોતિરહઃ શુક્લા કર્માર્હમયનં ગતિઃ ॥

ચાન્દ્રં જ્યોતિસ્તથા ધૂમો રાત્રિશ્ચ દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૨ ॥

કૃષ્ણૈવે બ્રહ્મસંસ્મૃત્યોરવાસેઃ કારણં ગતી ॥

દશ્યાદશ્યમિદં સર્વં બ્રહ્મૈવેત્યવધારય ॥ ૩ ॥

ક્ષરં પશ્ચાત્મકં વિદ્ધિ તદન્તરક્ષરં સ્મૃતમ્ ॥

ઉમામ્યાં યદતિક્રાન્તં શુદ્ધં વિદ્ધિ સનાતનમ્ ॥ ૪ ॥

ભાવાર્થઃ—ધરેણ્ય રાજા ગજાનનને વિનય વાણીવડે પૂછવા લાગ્યા :—“હે ભગવન્ ! તમોએ શુક્લા અને કૃષ્ણા ગતિ બતાવી તો તે કઈ કઈ તે સમજાવો, અને બ્રહ્મ એટલે શું ? સંસ્મૃતિ એટલે શું ? તે કૃપા કરી જણાવો.”

ગજાનન કહેવા લાગ્યા :—“હે રાજા ! અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ એ ઉત્તરાયણ કાલમાં દેવગતિ (દિવસ) કહેવાય છે, તે શુક્લ ગતિ સમજવી; અને ચંદ્ર, જ્યોતિ, રાત્રિ, વાદળ એ દક્ષિણાયન કાલમાં દેવોની રાત્રી કહેવાય છે, તેને કૃષ્ણાગતિ કહે છે. એ બન્ને ગતિ બ્રહ્મ-ગતિની પ્રાપ્તિનું કારણ છે. જે દશ્ય અને અદશ્ય તે બ્રહ્મરૂપ છે, એમ સમજવું. જે ચંચલમહાભૂતો છે તે ક્ષર છે અને જેનો નાશ નથી તે અક્ષર કહેવાય છે. એ બન્નેમાંથી જૂદો છે તે બ્રહ્મ

અનેકજન્મસંભૂતિઃ સંસૃતિઃ પરિકીર્તિતા ॥
 સંસૃતિં પ્રાપ્નુવન્ત્યેતે યે તુ માં ગણયન્તિ ન ॥ ૫ ॥
 યે માં સમ્યગુપાસન્તે પરં બ્રહ્મ પ્રયાન્તિ તે ॥
 ધ્યાનાદૈરુપચારૈર્મા તથા પશ્ચામૃતાદિભિઃ ॥ ૬ ॥
 સ્નાનવસ્ત્રાઘલંકારસુગન્ધધૂપદીપકૈઃ ॥
 નૈવેદ્યૈઃ ફલતાંબૂલૈર્દક્ષિણામિથ ચોર્ચયેત્ ॥ ૭ ॥
 ભક્ત્યૈકચેતસા ચૈવ તસ્યેદં પૂર્યામ્યહમ્ ॥
 એવં પ્રતિદિનં ભક્ત્યા મદ્ભક્તો માં સમર્ચયેત્ ॥ ૮ ॥
 અથવા માનસીં પૂજાં કુર્વીત સ્થિરચેતસા ॥
 અથવા ફલપત્રાદૈઃ પુષ્પમૂલજલાદિભિઃ ॥ ૯ ॥
 પૂજયેન્માં પ્રયત્નેન તત્તદિદં ફલં લભેત્ ॥
 ત્રિવિધાસ્યપિ પૂજાસુ શ્રેયસી માનસી મતા ॥ ૧૦ ॥
 સાપ્યુત્તમા મતા પૂજાઽનિચ્છયા યા કૃતા મમ ॥
 બ્રહ્મચારી ગૃહસ્થો વા વાનપ્રસ્થો યતિશ્ચ યઃ ॥ ૧૧ ॥

ભણુવો. જેઓ અનેક જન્મ ધારણ કરી સંસારરૂપી નાવમાં લામે છે અને મને ઓળખતા નથી તે સંસાર રૂપી નાવમાં ડૂબે છે. જેઓ ધ્યાન, પંચામૃત વગેરેથી મારી ઉપાસના કરે છે તેઓ પરબ્રહ્મને મેળવે છે. સ્નાન, વસ્ત્ર, અલંકાર, ઉત્તમ ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય, ફલ, તાંબૂલ, દક્ષિણા વગેરે ઉપચારો વડે મારી ઉપાસના કરે છે તેને બ્રહ્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. જે જેવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરે તેની તેવી ઇચ્છા હું પૂછું કદં છું. માટે લક્ષિત વડે મારી ઉપાસના કરવી. અથવા સ્થિર મનથી માનસોપચાર પૂજન કરવું. અથવા દ્રવ્ય, મન, પુષ્પ વગેરેથી પૂજન કરવું. જે આવી રીતે મારું આરાધન કરે છે તે ઇષ્ટ ફલ મેલવે છે. આવી રીતે પૂજનના ત્રણ પ્રકાર છે. તેમાં માનસોપચાર ઉત્તમ છે. કેઈપણ પ્રકારની ઇચ્છા શીવાય કરાતી મારી પૂજાપણ ઉત્તમ છે. વાનપ્રસ્થી, ગૃહસ્થી, સંન્યાસી કે

एकां पूजां प्रकुर्वाणोऽप्यन्यो वा सिद्धिमृच्छति ॥
 मदन्यदेवं यो भक्त्या द्विपन्मामन्यदेवताम् ॥ १२ ॥
 सोऽपि मामेव यजते परं त्वविधितो नृप ॥
 यो ह्यन्यदेवतां मां च द्विपन्न्यां समर्चयेत् ॥ १३ ॥
 याति कल्पसहस्रं स निरयान्दुःखभाक् सदा ॥
 भूतशुद्धिं विधायादौ प्राणानां स्थापनं ततः ॥ १४ ॥
 आकृष्य चेतसो वृत्तिं ततो न्यासमुपक्रमेत् ॥
 कृत्वाऽन्तर्मातृकान्यासं बहिष्वाथ षडङ्गम् ॥ १५ ॥
 न्यासं च मूलमंत्रस्य ततो ध्यात्वा जपेन्मनुम् ॥
 स्थिरचित्तो जपेन्मन्त्रं यथा गुरुमुखामृतम् ॥ १६ ॥
 जपं निवेद्य देवाय स्तुत्वा स्तोत्रैरनेकधा ॥
 एवं मां य उपासीत स लभेन्मोक्षमव्ययम् ॥ १७ ॥
 य उपासनया हीनो धिक्कुरो व्यर्थजन्मभाक् ॥
 यज्ञोऽहमौषधं मन्त्रोऽग्निराज्यं च हविर्हुतम् ॥ १८ ॥

અન્ય કોઈપણ મારી એક પૂજા કરે છે તે ઉત્તમ ફળ મેળવે છે.
 મારૂં પૂજન કરનારા સિદ્ધિ મેળવે છે. અન્ય દેવની પૂજા કરતાં
 મારા તરફ દ્રેષબુદ્ધિ રાખે છે તેનું ફળ કહ્યું છે. ૧-૧૨.

ભાવાર્થ:—જે મારી પૂજા નહિ કરતાં દ્રેષ બુદ્ધિથી બીજા દેવની
 પૂજા કરે છે તે હજાર કલ્પ સુધી નરકવાસના ભોગવી દુઃખી થાય છે.
 હવે ઉપાસના પહેલાં ભૂશુદ્ધિ, ભૂતશુદ્ધિ કરી પ્રાણાયામ કરવો.
 ત્યારબાદ અંતર્માતૃકા બહિર્માતૃકા ન્યાસ કરવો. ત્યાર બાદ પ્રાણ-
 પ્રતિષ્ઠા, અંગન્યાસ, મૂલમંત્ર વડે કરવા અને સ્થિર ચિત્તથી ગુરુએ
 આપેલા મંત્રનો જપ કરવો અને તે દેવને અર્પણ કરવો. તેમ સ્તોત્ર-
 પાઠ કરવા અને સ્તુતિ કરવી. આવી રીતે ઉપાસના કરનારને મોક્ષ
 મળે છે. જે મનુષ્યાવતાર મળ્યા પછી ઉપાસના કરતો નથી તેનો
 જન્મ વ્યર્થ બણવો. યજ્ઞ, ઔષધી, મંત્ર, અગ્નિ, આજ્ઞ્ય, હવિ, હુત
 એ મારાં સ્વરૂપો છે. ધ્યાન, ધ્યેય, સ્તુતિ, સ્તોત્ર, નમન, ભક્તિ,

ધ્યાનં ધ્યેયં સ્તુતિં સ્તોત્રં નતિર્મક્તિરુપાસના ॥
 ત્રયી જ્ઞેયં પવિત્રં ચ પિતામહપિતામહઃ ॥ ૧૯ ॥
 ઐકારઃ પાવનઃ સાક્ષી પ્રભુમિત્રં ગતિર્લયઃ ॥
 ઉત્પત્તિઃ પોષકો વીજં શરણં વા સ એવ ચ ॥ ૨૦ ॥
 અસન્મૃત્યુઃ સદ્મૃતમાત્મા બ્રહ્માહમેવ ચ ॥
 દાનં હોમસ્તપો મક્તિર્જપઃ સ્વાધ્યાય એવ ચ ॥ ૨૧ ॥
 યદ્યત્કરોતિ તત્સર્વં સમે મયિ નિવેદયેત્ ॥
 યોપિતોઽથ દુરાચારાઃ પાપાશ્ચૈવજિંકાસ્તથા ॥ ૨૨ ॥
 મદાશ્રયા વિમુચ્યન્તે કિં મઙ્ગલ્યા દ્વિજાતયઃ ॥
 ન વિનશ્યતિ મઙ્ગલ્લો જ્ઞાત્વેમા મદ્વિમૂતયઃ ॥ ૨૩ ॥
 પ્રથમં મે વિભૂતીશ્ચ ન દેવા શ્રુપયો વિદુઃ ॥
 નાનાવિભૂતિમિરહં વ્યાપ્ય વિશ્વં પ્રતિષ્ઠિતઃ ॥ ૨૪ ॥
 યદ્યચ્છ્રેષ્ઠતમં લોકે સા વિભૂતિર્નિવોધ મે ॥ ૨૫ ॥

ઈત્તસદિતિ શ્રીમદ્ગણેશગીતાસૂપનિષદર્થગર્ભાસુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે
 ઉત્તરસ્કન્ધે ધીગજ્ઞાનનવરેણ્યસંવાદે “ ઉપાસનાયોગો ”
 નામ સપ્તમોઽધ્યાયઃ ॥ ૭ ॥

ઉપાસના, વેદત્રયી, બાણુવા યેઞ્ય, પવિત્રતા, પિતામહના પછુ
 પિતામહ વગેરે મારું સ્વરૂપ છે, એમ સમજવું. ઐકાર, પાવન,
 સાક્ષી, પ્રભુ, મિત્ર, ગતિ, લય, ઉત્પત્તિ, પોષક, વીજ, શરણુ, સત્,
 અસત્, અમૃત, આત્મા અને બ્રહ્મ એ સર્વમાં હું છું. હે રાજા !
 જે કર્મશીલ બની મને કર્મ અર્પણ કરે છે અને મારે આશ્રય લે છે
 તે સ્ત્રી હોય, દુરાચારી હોય, દાસ્ય, વૈશ્ય અગર શૂદ્ર હોય છતાં
 મુક્તિ પામે છે. જે બ્રાહ્મણ મારો ભક્ત હોય અને મારી વિભૂતિ
 બાણુતો હોય તેનું અનિષ્ટ થતું નથી. હું સર્વ સ્થાનમાં છું. જે જે
 ઉત્તમ છે એ વિભૂતિ મારી છે, એમ હે રાજા ! સમજવું. ૧૩-૨૫.

ઇતિ શ્રીમદ્દાગણેશપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શ્રીમદ્દાગણેશગીતાપ-
 નિષદમાં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં ગજ્ઞાનનવરેણ્યસંવાદમાં
 “ ઉપાસનાયોગ ” નામનો ૭ એ અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

અધ્યાય ૮ મો-પૂર્વરૂપ

જે સમયે શ્રી ગજાનને વરેણ્ય રાજાને ગીતાનો ઉપદેશ શરૂ કર્યો તે ઉપદેશથી વરેણ્યની બુદ્ધિને વિકાસ થયો, અને શ્રીગણેશથીજ આખા પ્રહ્માંડની રચના થઈ છે તો એ સ્વરૂપ જોવું એ માટે રાજાએ ગજાનનને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. આથી ગજાનને તેમને જ્ઞાન અક્ષુબ્ધે “આખા વિશ્વમાં હું છું,” એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું. જેનું પ્રમાણ “एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। अर्थात् પરમાત્મા એક જ છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં ગુપ્ત રહ્યા છે, સર્વવ્યાપક છે, અને પ્રાણિમાત્રના અંતરાત્મા છે.” વળી “निःशब्द परमं ब्रह्म परमात्मा समीर्यते। शब्दरहित परब्रह्म परमात्मा છે.” તેવી જ રીતે “अनाद्यन्तावभासात्मा परात्मा त्विह विद्यते। આદિ અંત રહિત અને સ્વયંપ્રકાશસ્વરૂપ પરમાત્મા અખિલ સૃષ્ટિમાં વ્યાપક છે.” એવા ગણુપતિ નિર્ગુણરૂપે અદ્વૈત સિદ્ધાંત પ્રમાણે ‘તત્ત્વમસિ’ માં સમાય છે. ગણેશાચર્યવર્ણીષોપનિષદમાં “त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि” । અર્થાત્ “तत् त्वम् असि” ઉપરથી નિર્ગુણરૂપ પ્રતિ-
પાદન કર્યું. તત્ શબ્દ જગતના ઉપાદાન કારણનો નિર્દેશ કરે છે. ‘ત્વમ્’ સોપાધિક છે. ‘असि’ શબ્દ અલોદ બતાવે છે. આ તત્ત્વમસિ અર્થાત્ તે તું છે. એમાં ‘ત્વમ્’ શબ્દ પ્રદાનું જ્ઞાન આપે છે અને ‘तत्’ શબ્દ ગજાત્મક છે. આ બન્નેને બન્ને રૂપે સિદ્ધ કરનાર ‘असि’ છે તેનો અર્થ ગણેશાકૃતિ થાય છે. હવે નિર્ગુણરૂપ સગુણરૂપમાં કેવી રીતે સિદ્ધ થયું તેનો વિચાર કરીશું. ‘गणेशतापनी उपनिषद्’ માં નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે. “तत् एव ॐ मिति ध्वनिरभूत्स वै गजाकारः। अनिर्वचनीया सैव माया जगद्धीजमित्याह। सैव प्रकृतिरिति गणेश

ઇતિ પ્રધાનમિતિ ચ શબ્દમિતિ ચ । જ મય મુખદ્વારા ઓમનો
 ધ્વનિ નીકળ્યો. એ ધ્વનિએ ગળાકાર રૂપ ધારણ કર્યું. જેમ બિંબમાંથી
 પ્રતિબિંબ નીકળે છે તેવી રીતે નિર્ગુણમાંથી સગુણ બને છે.
 ‘ગણપત્યુપનિષદ્’ માં ગુણત્રયાતીતઃ । દેહત્રયાતીતઃ । ” વગેરેથી
 એ ગુણથી, દેહથી, કાલથી અતીત છે, છતાં ગણેશાથર્વશીર્ષમાં
 “ત્વં બ્રહ્મા ત્વં વિષ્ણુસ્ત્વં રુદ્રસ્ત્વમિન્દ્રસ્ત્વમગ્નિસ્ત્વં વાયુસ્ત્વં સૂર્યસ્ત્વં
 ચન્દ્રમાસ્ત્વં ‘બ્રહ્મ’ મૂર્મુવઃ સ્વરોમ્” । જેથી ગણેશ બ્રહ્મરૂપે આખા
 જગતમાં વ્યાપ્ત છે, અને હરેકમાં એ રહેલા છે. આ ગણેશનું સર્વ-
 વ્યાપિ સ્વરૂપ જોઈ મોહની અને પ્રાંતિની નિવૃત્તિ વરેણ્ય રાજાને
 કરાવવા ગણેશે વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને આખા બ્રહ્માંડમાં “અલેહ
 તત્ત્વરૂપે હું હું” એવો વરેણ્યને ઉપદેશ આપી અલેહરૂપે ભક્તિ
 કરવા જણાવ્યું.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याયः ८-विश्वरूपदर्शनयोगः ॥

चरेण्य उवाच ।

भगवन्नारदो मह्यं तव नाना विभूतयः ॥

उक्तवांस्ता अहं वेद न सर्वाः सोऽपि वेत्ति ताः ॥ १ ॥

त्वमेव तत्त्वतः सर्वा वेत्ति ता द्विरदानन ॥

निजं रूपमिदानीं मे व्यापकं चारु दर्शय ॥ २ ॥

श्रीगजानन उवाच ।

एकस्मिन्मयि पश्य त्वं विश्वमेतच्चराचरम् ॥

नानाश्चर्याणि दिव्यानि पुरा दृष्टानि केनचित् ॥ ३ ॥

ज्ञानचक्षुरहं तेऽद्य मृजामि स्वप्रभावतः ॥

चर्मचक्षुः कथं पश्येन्मां विभुं ह्यजमव्ययम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मोवाच ।

ततो राजा वरेण्यः स दिव्यचक्षुरवैक्षत ॥

ईशितुः परमं रूपं गजास्यस्य महाद्भुतम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ:-વરેણ્ય રાજા બ્રોહ્મા:-“હે ભગવાન! નારદે મને તમારી વિભૂતિ વિષે કહ્યું હતું, પરંતુ નારદ પણ તમારી વિભૂતિ વિષે સંપૂર્ણ જાણતા નથી માટે હે દેવ ! આપની વિભૂતિ મને જોવાની ઇચ્છા છે, માટે આપની ઉત્તમ વિભૂતિનાં મને દર્શન કરાવો.”

ગજાનન કહે છે:-“હે રાજા ! મારે વિષે ચરાચર નાના પ્રકારનું વિશ્વ રહેલું છે. તે જોવા માટે તને જ્ઞાનચક્ષુ આપું છું, કરણકે તારાં જ્ઞાં સુધી ચર્મચક્ષુ છે ત્યાં સુધી તું મારી વિભૂતિ જોઈ શકે નહિ.”

બ્રહ્મા વ્યાસને કહે છે:-“ત્યારબાદ ગજાનને વરેણ્યને જ્ઞાનચક્ષુ આપ્યાં તે વડે તે પ્રભુની અનંત શક્તિ જોવા લાગ્યો. અસંખ્ય મુખ,

અસંખ્યવક્ત્રં લલિતમસંખ્યાદ્વિક્રં મહત્ ॥
 અનુલિપ્તં સુગન્ધેન દિવ્યભૂપામ્બરસજમ્ ॥ ૬ ॥
 અસંખ્યનયનં કોટિસૂર્યરશ્મિ ઘૃતાયુધમ્ ॥
 તદ્વર્મણિ ત્રયો લોકા દૃષ્ટાસ્તેન પૃથગ્વિધાઃ ॥ ૭ ॥
 દૃષ્ટૈશ્વરં પરં રૂપં પ્રણમ્ય સ નૃપોઽન્નવીત્ ॥

ચરેણ્ય ઉવાચ ।

વીક્ષેઽહં તવ દેહેઽસ્મિન્દેવાનૃપિગણાન્પિતૃન્ ॥ ૮ ॥
 પાતાલાનાં સમુદ્રાણાં દ્વીપાનાં ચૈવ ભૂભૃતામ્ ॥
 મહર્પીણાં સપ્તકં ચ નાનાર્થેઃ સંકુલં વિમો ॥ ૯ ॥
 મુવોઽન્તરિક્ષં સ્વર્ગાંશ્ચ મનુષ્યોરગરાક્ષસાન્ ॥
 બ્રહ્મવિષ્ણુમહેશેન્દ્રાન્દેવાઙ્ગન્તૂનનેકધા ॥ ૧૦ ॥
 અનાદ્યનન્તં લોકાદિમનન્તમુજશીર્ષકમ્ ॥
 પ્રદીપ્તાનલસંકાશમપ્રમેયં પુરાતનમ્ ॥ ૧૧ ॥

અસંખ્ય હાથ, અસંખ્ય પગો, જેમાં સુગંધી પદાર્થો, આભૂષણો, વસ્ત્રો, પુષ્પોની માલાઓ જેવા લાગ્યો. તેવીજ રીતે અસંખ્ય નેત્ર, સૂર્યથી પણ અધિક તેજવાળાં કિરણો તેમજ તેજસ્વી આયુધો, ત્રણ ભુવન વગેરે રાજા જેવા લાગ્યો.”

વરેણ્ય રાજા કહે છે—“હે વિભો ! તમારા દેહમાં દેવ, ઋષિ, પિતૃગણના સમુદાયો જેવા. વળી હે પ્રભો ! નાનાવિધ સપ્ત પાતાલ, સાત સમુદ્રો, પર્વતો, સાત ઋષિઓ, એ બધી તમારી વિભૂતિઓ છે. તેમજ પૃથ્વી, આકાશ, સ્વર્ગ, મનુષ્ય, ઉરગ (સર્પ), રાક્ષસ, ગ્રહા, વિષ્ણુ, મહેશ, ઇન્દ્રાદિ દેવો એ તમારા દેહમાં રહેલા છે. વળી અનાદિ અનંત ભુજો, મસ્તકો, પ્રત્યક્ષિત અગ્નિ એ તમારાં સ્વરૂપો.

કિરીટકુન્ડલધરં દુર્નિરીક્ષ્યં મુદાવહમ્ ॥

एतादृशं च वीक्षे त्वां विशालवक्षसं प्रभुम् ॥ १२ ॥

सुरविद्याधैर्यैः किन्नरैर्मुनिमानुषैः ॥

नृत्यद्भिरप्सरોभिश्च गन्धर्वैर्गानतत्परैः ॥ १३ ॥

वसुरुद्रादित्यगणैः सिद्धैः साध्यैर्मુदायुतैः ॥

सेव्यमानं महाभक्त्या वीक्ष्यमाणं सुविस्मितैः ॥ १४ ॥

वेत्तारमक्षरं वेद्यं धर्मगोप्तारमीश्वरम् ॥

पातालानि दिशः स्वर्गान्भુवं व्याप्यासिलं स्थितम् ॥ १५ ॥

भीता लोकास्तथा चाहमेवं त्वां वीक्ष्य रूपिणम् ॥

नानાદંડ્રાકરાલં ચ નાનાવિદ્યાવિશારદમ્ ॥ ૧૬ ॥

પ્રલયાનલદીપ્તાસ્યં જટિલં ચ નમઃસ્પૃશમ્ ॥

દૃષ્ટ્વા ગણેશ તે રૂપમહં આન્તઃ ક્વાભવમ્ ॥ ૧૭ ॥

છે. તેમાંએ કિરીટ કુંડલને ધારણ કરનાર, દર્શનમાં દુર્લભ, આનંદ યુક્ત અને વિશાલ હૃદય એવું જે આપનું સ્વરૂપ તે મેં જોયું. ૧-૧૨.

ભાવાર્થઃ—સુર, વિદ્યાધર, યક્ષ, કિન્નર, મુનિઓ, મનુષ્યો, તેમજ નૃત્ય કરનાર ગંધર્વ, વગેરે તમારાં સ્વરૂપો છે તે પણ મેં જોયાં.

વળી હે દેવ ! આઠ વસુઓ, અગ્નિયાર, રુદ્ર, બાર આદિત્ય, સિદ્ધો, સાધ્યો વગેરેમાં આનંદનું સ્વરૂપ એ તમારું સ્વરૂપ છે. હે વિભુ ! અક્ષર, વેદ, ધર્મના રક્ષક, પાલક, સર્વ પાતાલ, દિશાઓ, સ્વર્ગ, પૃથ્વી એ બધાં તમારાં રૂપો છે. વળી મોટી દાહવાળાં, નાના પ્રકારની વિદ્યામાં વિશારદ એ બધાંમાં આપનું સ્વરૂપ જોઈ મને ભીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે. તમારા મુખમાં પ્રલય રૂપ અગ્નિ ભાસે છે, તેમજ લાંબી જટાથી ભરપૂર એવું ભયંકર રૂપ હે દેવ ! મારામાં ભય ઉપજાવે છે.

દેવા મનુષ્યા નાગાઘાઃ સ્વલાસ્ત્વદુદરેશયાઃ ॥
 નાનાયોનિમ્બજથાન્તે ત્વયેવ પ્રવિશન્તિ ચ ॥ ૧૮ ॥
 અબ્ધેરુત્પદમાનાસ્તે યથા જીમૂતવિન્દવઃ ॥
 ત્વમિન્દ્રોઽગ્નિર્યમથૈવ નિર્કર્તિર્વરુણો મરુત્ ॥ ૧૯ ॥
 ગુહ્યકેશસ્તથેશાનઃ સોમઃ સૂર્યોઽધિલં જગત્ ॥
 નમામિ ત્વામતઃ સ્વામિન્પ્રસાદં કુરુ મેઽધુના ॥ ૨૦ ॥
 દર્શયસ્વ નિજં રૂપં સૌમ્યં યત્પૂર્વમીક્ષિતમ્ ॥
 કો વેદ લીલાસ્તે ભૂમન્ ક્રિયમાણા નિજેચ્છયા ॥ ૨૧ ॥
 અનુગ્રહાન્મયા દૃષ્ટમૈશ્વરં રૂપમીદૃશમ્ ॥
 જ્ઞાનચક્ષુર્યતો દત્તં પ્રસન્નેન ત્વયા મમ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

નેદં રૂપં મહાબાહો મમ પશ્યન્ત્યયોગિનઃ ॥
 સન્નૈકાંઘ્રીં નારદાઘાઃ પશ્યન્તિ મદનુગ્રહાત્ ॥ ૨૩ ॥

દેવ, મનુષ્ય, નાગલોક એ તમામ તમારા ઉદરમાં સમાયેલા છે. એ તમામ તમારામાં લીન થાય છે. જેમ નદીઓનું જલ સમુદ્રમાં લીન થાય છે તેમ જગતના તમામ જીવો તમારામાં સમાય છે. ઇન્દ્ર, અગ્નિ, યમ, નિર્કૃતિ, વરુણ, વાયુ એ તમારાં રૂપ છે. તેમજ કુબેર, ઇશાન, સોમ, સૂર્ય જેવા અખિલ વિશ્વમાં પણ તમારા છે. એવા આપના સ્વરૂપને હું નમસ્કાર કરું છું. હે પ્રભુ ! મારા પર દયા રાખો. આપની ઇચ્છા શિવાય આપની લીલા નિહાળવા કોઈ સમર્થ નથી. હવે આપનું સૌમ્ય રૂપ બતાવો. આપના અનુગ્રહવડે આપનું વિશ્વદર્શન જ્ઞાનચક્ષુ, વડે થયું.”

ગજાનન કહે છે :—“હે રાજા ! આ મારા સ્વરૂપને સિદ્ધ યોગિઓ જાણે છે, ખીજા જાણતા નથી. મારી ઇચ્છાથી આ સ્વરૂપ સનકાદિ મુનિઓ તથા નારદ વગેરે જાણે છે. ચાર વેદોના તત્ત્વને જાણનાર,

ચતુર્વેદાર્થતત્ત્વજ્ઞાશ્ચતુઃશાસ્ત્રવિશારદાઃ ॥

યજ્ઞદાનતપોનિષ્ઠા ન મે રૂપં વિદન્તિ તે ॥ ૨૪ ॥

શક્યોઽહં વીક્ષિતું જ્ઞાતું પ્રવેષ્ટું મક્તિમાવતઃ ॥

ત્યજ મીર્તિં ચ મોહં ચ પશ્ય માં સૌમ્યરૂપિણમ્ ॥ ૨૫ ॥

મદ્ભક્તો મત્પરઃ સર્વસંગહીનો મદર્થકૃત્ ॥

નિષ્ક્રોધઃ સર્વભૂતેષુ સમો મામેતિ ભૂમુજ ॥ ૨૬ ॥

ૐ તત્સદિતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાસ્વપનિષદ્વર્ધમર્માંસુ યોગામૃતા-
ર્થશાસ્ત્રે શ્રીમન્મહાભગવદ્ગીતાપુરાણે ઉત્તરસ્કન્ધે શ્રીગજાનનવરેણ્ય-
સંવાદે “વિશ્વરૂપદર્શનયોગો” નામાષ્ટમોઽધ્યાયઃ ॥૮॥

સર્વશાસ્ત્રમાં નિપુણ, યજ્ઞ દાન તપ વગેરેમાં કુશળ હોવા છતાં
મારા સ્વરૂપને બાણતા નથી. હે રાજા ! તું ભય છેડી મારા સૌમ્ય
રૂપને બે. હે રાજા ! તું મારો ભક્ત છે. સર્વ સંગને ત્યાગ કરી
ક્રોધ રહિત બની દરેક વસ્તુમાં સમાન ભાવ સખી જે મને અલેદ
રૂપે બળે છે એ મને પામે છે. ૧૩-૨૬.

ઇતિ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપુરાણના ઉત્તરસ્કન્ધમાં શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાપ-
નિષદ્માં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં
“વિશ્વરૂપદર્શનયોગ” નામનો ૮ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

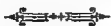
અધ્યાય ૯ મો-પૂર્વરૂપ

આ દેહ છે એ ક્ષેત્ર છે. એમાં રહેલો અંતરાત્મા એ ક્ષેત્રજ છે. એને વિવેકબુદ્ધિથી ઓળખવો એ જ્ઞાન છે. જ્ઞાનથી ઋષિઓ, મહર્ષિઓ, મુનિઓ વગેરે પરમાત્માના આનંદરૂપ તત્ત્વને જાણવા શમદ્વાદિ નિયમો પાળી પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં તન્મય બની રહેતા. સનક, સનંદન, સનાતન, સનતકુમાર વગેરે જ્ઞાનદ્રાશ બ્રહ્મોપાસના કરે છે, નારદાદિ મુનિઓ નાશયજુ વગેરે નામ સ્મરણથી ઉપાસના કરે છે, તેવીજ રીતે પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ વડે ગોપિકાઓ શ્રીકૃષ્ણરૂપમાં તદ્દત્તીન બની તેના પરમ પદને પામી હુતી. વળી મીરાંબાઈ ગીરધર-લાલ નામથી, નૃસિંહ મહેતા રણછેડરાય નામથી, સંત તુકારામ વિઠોબા નામથી ભક્તિયોગવડે પ્રભુને સર્વસ્વ અર્પણ કરી તેના સ્વરૂપને પામ્યાં. ભક્ત પ્રહ્લાદે “સર્વં વિષ્ણુમયં જગત્” આખું જગત્ વિષ્ણુ-રૂપ માની તેની ભક્તિ કરી તેનું શરણ સ્વીકાર્યું. તેમજ દાસબોધમાં કહ્યું છે કે, “જ્ઞાન અજ્ઞાન એ ઉભયના મિશ્રણથી જીવને સુખદુઃખાદિ લોભવવાં પડે છે. જ્ઞાનથી સુખ અને અજ્ઞાનથી દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે.” તેમજ “અવધૂતગીતા”માં કહ્યું છે કે, “અયત્નાચ લભેયસ્તુ એકમેવ ચરાચરમ્ ॥ સર્વગં તત્કયં મિત્રમદ્વૈતં વર્તતે મમ । જે અદ્વૈત ચૈતન્ય એકજ બધે વ્યાપ્ત હોઈ યત્ન વિના સ્થાવર જંગમ ચલાવે છે તે મારાથી જૂઠું કેવી રીતે હોઈ શકે ?” એ સિદ્ધાંત પ્રમાણે ગત્તનન વરેણ્યને કહે છે કે, “તું સર્વ બાવથી મને જો. અને જે કર્મ કરે તે બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિ વડે મને અર્પણ કર જેનાથી આ ભવસાગર તરી શકાય, કારણ કે હું સર્વમાં છું છતાં અલિપ્ત છું. માટે ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે કર્મ કરે તે બ્રહ્માર્પણ બુદ્ધિથી કરવાં અને એવા ભક્ત મને પ્રિય છે.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याયः ९—क्षेत्रज्ञात्ज्ञानज्ञेयविवेकयोगः ॥

चरेण्य उवाच ।

अनन्यभावास्त्वां सम्यग्भूर्तिमन्तमुपासते ॥

योऽक्षरं परमं व्यक्तं तयोः कस्ते मतोऽधिकः ॥ १ ॥

असि त्वं सर्ववित्साक्षी भूतभावन ईश्वरः ॥

अतस्त्वां परिपृच्छामि वद मे कृपया विभो ॥ २ ॥

धीगजानन उवाच ।

यो मां मूर्तिधरं भक्त्या मद्भक्तः परिपेवते ॥

स मे मान्योऽनन्यभक्तिर्नियुज्य हृदयं मयि ॥ ३ ॥

खगणं स्ववशं कृत्वाऽखिलभूतहितार्थकृत् ॥

ध्येयमक्षरमव्यक्तं सर्वगं कूटगं स्थिरम् ॥ ४ ॥

सोऽपि मामेत्य निर्देश्यं मत्परो य उपासते ॥

संसारसागरादस्मादुद्धरामि तमप्पहम् ॥ ५ ॥

ભાવાર્થઃ—ચરેણ્ય રાજા પૂછવા લાગ્યા :—“હે દેવ ! અક્ષર અને ભૂર્તિમાન એ બે પ્રકાર તમે બતાવ્યા. તેમાં ભક્તિપડે તમારું આરાધન કરવા માગે તેને માટે શ્રેષ્ઠ માર્ગ શો છે ? તે કૃપા કરી જણાવો. તમે સર્વજ્ઞ, જગતના સાક્ષી અને ઈશ્વર છો, તો ઉપરનો પ્રશ્ન જાણવાની મારી ઈચ્છા છે, માટે કૃપા કરી મને સમજાવો.”

ગજાનન કહેવા લાગ્યા :—“હે રાજા ! સજીવજીવે મારી આરાધના કરનારા હોય તે પ્રેમપૂર્વક હૃદયથી મને ભજે છે. તે ભક્તિ મને પ્રિય છે. તેવી રીતે જે દરેક જીવમાત્રનું હિત કરી ઇન્દ્રિયોને વશ કરી ધ્યાનયોગ પડે વ્યક્ત અવ્યક્ત દરેમાં સમલાવથી મને જુવે છે તેને સંસારની ઉપાધિ રહેતી નથી, અને તે મુક્ત યાય છે.

અવ્યક્તોપાસનાદુઃખમધિકં તેન લભ્યતે ॥
 વ્યક્તસ્યોપાસનાત્સાધ્યં તદેવાવ્યક્તમક્તિતઃ ॥ ૬ ॥
 ભક્તિશ્ચૈવાદરથાત્ર કારણં પરમં મતમ્ ॥
 સર્વેષાં વિદુષાં શ્રેષ્ઠો હ્યર્કિંચિજ્ઞોઽપિ ભક્તિમાન્ ॥ ૭ ॥
 ભજન્મત્તયા વિહીનો યઃ સ ચાળ્હાલોઽભિધીયતે ।
 ચાળ્હાલોઽપિ ભજન્મત્તયા બ્રાહ્મણેભ્યોઽધિકો મમ ॥ ૮ ॥
 શુકાદ્યાઃ સનકાદ્યાશ્ચ પુરા મુક્તા હિ મક્તિતઃ ॥
 મત્તયૈવ મામનુગ્રાપ્તા નારદાદ્યાશ્ચિરાયુષઃ ॥ ૯ ॥
 અતો મત્તયા મયિ મનો નિધેહિ બુદ્ધિમેવ ચ ॥
 મત્તયા યજસ્વ માં રાજંસ્તતો મામેવ યાસ્યસિ ॥ ૧૦ ॥
 અસમર્થોઽર્પિતું સ્વાન્તમેવં મયિ નરાધિપ ॥
 અમ્યાસેન ચ યોગેન તતો ગન્તું યતસ્વ મામ્ ॥ ૧૧ ॥
 તત્રાપિ ત્વમશક્તશ્ચૈત્કુરુ કર્મ મદર્પણમ્ ॥
 મમાનુગ્રહતશ્ચૈવં પરાં નિર્વૃત્તિમેગ્ધસિ ॥ ૧૨ ॥

અવ્યક્તની ઉપાસના કરવી કઠીન છે. અવ્યક્ત લક્ષિતવડે
 જે સાધ્ય થાય છે તે વ્યક્ત ઉપાસનાથી સિદ્ધ થતું નથી.
 એનું મુખ્ય કારણ લક્ષિત છે. તેમાં થેડું બાણવાવાળો પણ પ્રેમથી
 ભજન કરી શકે છે. જે પ્રેમપૂર્વક લક્ષિત કરતા નથી તેને ચાંચલ
 સમજવા અને ચાંચલ છતાં પ્રેમથી ભારી લક્ષિત કરે છે તે
 બ્રાહ્મણ કરતાં પણ અધિક છે. શુક, સનકાદિ મુનિઓ, નારદ વગેરેએ
 લક્ષિત યોગવડે મને વશ કર્યો હતો. માટે હે રાજા ! લક્ષિત વડે મને
 અને બુદ્ધિને સ્થિર કરી ભારી પૂજા કરતો તું મારા પદને પ્રાપ્ત
 કરશે. એ પ્રમાણે કોઈ કરવા અસમર્થ હોય તેણે યોગાભ્યાસ વડે
 મને મેળવવા પ્રયત્ન કરવો. જે કોઈ કર્મ કરે અને તે મને અર્પણ
 કરે તો તે મારા તત્ત્વને મેલવે છે. કર્મ ત્રણ પ્રકારનાં છે. તેમાં કોઈ

અથૈતદપ્યનુઘાતું ન શક્તોઽસિ તદા કુરુ ॥
 પ્રયત્નતઃ ફલત્યાગં ત્રિવિધાનાં હિ કર્મણામ્ ॥ ૧૩ ॥
 શ્રેયસી બુદ્ધિરાવૃત્તેસ્તતો ધ્યાનં પરં મતમ્ ॥
 તતોઽલિલપરિત્યાગસ્તતઃ શાન્તિર્ગરીયસી ॥ ૧૪ ॥
 નિરહંમમતાબુદ્ધિરદ્વેષઃ કરુણાસમઃ ॥
 લાભાલાભે સુખેદુઃખે માનામાને સમે પ્રિયઃ ॥ ૧૫ ॥
 યં વીક્ષ્ય ન ભયં યાતિ જનસ્તસ્માન્ન ચ સ્વયમ્ ॥
 ઉદ્વેગમીકોપમુદ્ગી રહિતો યઃ સ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૬ ॥
 રિપૌ મિત્રેઽથ ગર્હ્યાં સ્તુતૌ શોકે સમઃ સમુત્ ॥
 મૌની નિશ્ચલધીર્ભક્તિરસંગઃ સ ચ મે પ્રિયઃ ॥ ૧૭ ॥
 સંશીલયતિ યથૈનદ્રુપદેશં મયા કૃતમ્ ॥
 સ વન્ધ્યઃ સર્વલોકેષુ મુક્તાત્મા મે પ્રિયઃ સદા ॥ ૧૮ ॥

પણુ પ્રકારનું કર્મ કરવું, બુદ્ધિ ભારે વિષે રાખવી અને ફલની આશા રાખવી નહિ. ભારે વિષે બુદ્ધિ હોવી ભેદથી એ ઉત્તમ માર્ગ છે. ભારે વિષે ધ્યાન રાખી વાસનાનો ત્યાગ કરવાથી મનને શાંતિ મળે છે તેમજ ભારે વિષે હલભક્તિ રહે છે. ૧-૧૪.

ભાવાર્થઃ—જે અહંભાવ અને મમતા છેડી કોઈનો પણ દ્રેષ કરતો નથી અને દરેકમાં સમાન ભાવ રાખે છે તેમજ લાભાલાભમાં, સુખદુઃખમાં, માનાપમાનમાં જે સમાન બુદ્ધિ રાખે છે તે મને અત્યંત પ્રિય છે. જેને ભેદને લોકો લય પામતા નથી અને જે ધીજાને લય આપતો નથી તેમજ ઉદ્વેગ, લય, અને ક્રોધથી જે રહિત છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે. શત્રુ, મિત્ર, નિંદા, સ્તુતિ અને શોકમાં જે સરખો રહે છે, વળી મૌન, નિશ્ચય અને બુદ્ધિવાળો છે અને સંગરહિત છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે. મારા આપેલા ઉપદેશનો વિચાર કરે છે તે લોકોમાં વંદનીય બની નિત્ય મારે વિષે મન રાખે છે અને એ ભક્ત

અનિષ્ટામૌ ચ ન દ્વેષીષ્ટગ્રામૌ ન ચ તુષ્યતિ ॥

ક્ષેત્રતજ્ઞૌ ચ યો વેત્તિ સ મે પ્રિયતમો ભવેત્ ॥ ૧૯ ॥

ઘરેણ્ય ઉવાચ ।

કિં ક્ષેત્રં કથ્ય તદ્વેત્તિ કિં તજ્ઞાનં ગજાનન ॥

ઇતદાચક્ષ્વ મહ્યં ત્વં પૃચ્છતે કરુણામ્બુધે ॥ ૨૦ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

પञ्ચ ભૂતાનિ તન્માત્રાઃ પञ્ચ કર્મેન્દ્રિયાણિ ચ ॥

અહંકારો મનો બુદ્ધિઃ પञ્ચજ્ઞાનેન્દ્રિયાણિ ચ ॥૨૧॥

ઇચ્છા વ્યક્તં ધૃતિદ્વેષૌ સુખદુઃસ્વે તથૈવ ચ ॥

ચેતનાસદિતશ્ચાયં સમૂહઃ ક્ષેત્રમુચ્યતે ॥ ૨૨ ॥

તજ્ઞં ત્વં વિદ્ધિ માં ભૂષ સર્વાન્તર્યામિણં વિશ્વમ્ ॥

અયં સમૂહોઽહં ચાપિ યજ્ઞાનવિષયૌ નૃપ ॥ ૨૩ ॥

મને પ્રિય છે, જે કંઈ અનિષ્ટ અને તેા તેમાં દ્વેષ રાખતો નથી, અને મુંઝાતો નથી અને ઇષ્ટ વસ્તુ મળવાથી આનંદ માનતો નથી, જે ક્ષેત્ર અને ક્ષેત્રજ્ઞને જાણે છે તે ભક્ત મને પ્રિય છે ”

ઘરેણ્ય રાજા પૂછવા લાગ્યા:—“ હે દેવ ! હે કરુણાસાગર ! ક્ષેત્ર શું ? અને તેને જાણનાર કોણ ? તેને કેવી રીતે જાણવાં તે સંબંધી જ્ઞાન મને આપે. ”

ગજાનન કહે છે:—“ હે રાજા ! પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ, આકાશ એ પાંચ મહાભૂતો, તેના ગુણ તેમજ પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને અહંકાર, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત વગેરે, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, ઇચ્છા, વ્યક્ત, ધૈર્ય, દ્વેષ, સુખ દુઃખ, એ ચેતનયુક્ત સમૂહને ક્ષેત્ર જાણવું, અને સર્વાન્તર્યામી વિશ્વ એવો હું તે ક્ષેત્રજ્ઞ જાણવો. હું અને મારાથી પેદા થયેલા બધા વિષયોનો સમુદાય એ (જ્ઞાનનો વિષય છે) જાણવા એવ્ય છે. આજ્ઞવ,

આર્જવં ગુરુશુશ્રૂષા વિરક્તિરચેન્દ્રિયાર્થતઃ ॥
 શૌચં ક્ષાન્તિરદમ્મશ્ચ જન્માદિદોષવીક્ષણમ્ ॥ ૨૪ ॥
 સમદષ્ટિર્દઢા મક્તિરેકાન્તિત્વં શમો દમઃ ॥
 એતૈર્યચ યુતં જ્ઞાનં તજ્ઞાનં વિદ્ધિ બાહુજ ॥ ૨૫ ॥
 તજ્ઞાનવિપયં રાજન્ત્રવીમિ ત્વં શૃણુષ્વ મે ॥
 યજ્ઞાત્વૈતિ ચ નિર્વાણં મુક્ત્વા સંસૃતિસાગરમ્ ॥ ૨૬ ॥
 યદનાદીન્દ્રિયૈર્હાનં ગુણમ્ભુગુણવર્જિતમ્ ॥
 અવ્યક્તં સદસદ્વિભમિન્દ્રિયાર્થાવભાસકમ્ ॥ ૨૭ ॥
 વિશ્વમૃદ્ધાલિલવ્યાપિ ત્વેકં નાનેવ ભાસતે ॥
 બ્રાહ્મામ્પન્તરતઃ પૂર્ણમસંગં તમસઃ પરમ્ ॥ ૨૮ ॥
 દુર્જેયં ચાદિસૂક્ષ્મત્વાદીપ્તાનામપિ ભાસકમ્ ॥
 જ્ઞેયમેતાદૃશં વિદ્ધિ જ્ઞાનગમ્યં પુરાતનમ્ ॥ ૨૯ ॥

શુદ્ધસેવા, ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં વિરક્તિ, પવિત્રતા, સહનશીલતા, દંભનો ત્યાગ, અને જન્મમરણ સંબંધી જ્ઞાન જેને હોય તેને જ્ઞાની બાણુવો. તેમજ વિશ્વાસ, સમદષ્ટિ, મારે વિષે દૃઢ ભક્તિ, શાન્તિ અને ઇન્દ્રિયનિગ્રહ જે કરે છે તેને જ્ઞાની બાણુવો. વળી હે રાજા ! એ જ્ઞાન અને જ્ઞાનના વિષયો તને હું કહું છું જે બાણુવાથી તમે ભવસાગર તરી નિર્વાણ પહોંચે પામશો. જે અનાદિ છે, ઇન્દ્રિયરહિત છે. સત્ત્વ રજઃ, તમ ગુણને લોગવનાર છતાં ગુણરહિત છે, અવ્યક્ત, સદ સદ્ગુથી જુદો અને ઇન્દ્રિયોના વિષયોને પ્રકાશ આપનાર છે તે પ્રહ્મ છે, એમ મમજ્ઞપું. વિશ્વને ધારણ કરનાર, સર્વવ્યાપક, નાના રૂપે ભાસતો પરિપૂર્ણ અલિપ્ત જે રહે છે તે પ્રહ્મ બાણુવો. ૧૫-૨૮.

ભાવાર્થઃ—જે જ્ઞાની છે તે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ બાણુવા અપ્ત કરે છે, તે અતિ કઠીન છે. જે સ્વયંપ્રકાશ છે તેને જે બાણુ છે તે પ્રહ્મને બાણુ છે, એમ સમજવું. એ અવ્યય આત્મા પ્રકૃતિથી લિપ્ત

એતદેવ પરં બ્રહ્મ જ્ઞેયમાત્મા પરોઽવ્યયઃ ॥
 ગુણાન્પ્રકૃતિજાન્બુદ્ધે પુરુષઃ પ્રકૃતેઃ પરઃ ॥ ૩૦ ॥
 ગુણૈસ્ત્રિભિરિયં દેહે વધ્નાતિ પુરુષં દૃઢમ્ ॥
 યદા પ્રકાશઃ ક્ષાંતિશ્ચ વૃદ્ધે સત્ત્વે તદાઽધિકમ્ ॥ ૩૧ ॥
 લોભોઽશમઃ સ્પૃહારંભઃ કર્મણાં રજસો ગુણઃ ॥
 મોહોઽપ્રવૃત્તિશ્ચાજ્ઞાનં પ્રમાદસ્તમસો ગુણઃ ॥ ૩૨ ॥
 સત્ત્વાધિકઃ સુખં જ્ઞાનં કર્મસંગં રજોઽધિકઃ ॥
 તમોઽધિકશ્ચ લભતે નિદ્રાલસ્યં સુખેતરત્ ॥ ૩૩ ॥
 એષુ ત્રિષુ પ્રવૃદ્ધેષુ મુક્તિસંસૃતિર્દુર્ગતીઃ ॥
 પ્રયાન્તિ માનવા રાજંસ્તસ્માત્સત્ત્વયુતો ભવ ॥ ૩૪ ॥
 તતશ્ચ સર્વભાવેન ભજ ત્વં માં નરેશ્વર ॥
 ભક્ત્યા ચાવ્યભિચારિણ્યા સર્વત્રૈવ ચ સંસ્થિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

હોવા છતાં પ્રકૃતિનો આશ્રય લઈ લોગ લોગવે છે, છતાં તે પ્રકૃતિથી પર છે એટલે શ્રેષ્ઠ છે. પ્રકૃતિના ગુણોવડે જીવને બંધન થાય છે, છતાં સત્ત્વ ગુણનો અભ્યાસ કરતાં પ્રકાશ આપે છે. વળી લોભ, અશાંતિ, સ્પૃહા વગેરે રજોગુણની વૃત્તિઓ છે. તેવી રીતે મોહ, અનેક પ્રવૃત્તિ, અજ્ઞાન, પ્રમાદ, ક્રોધ એ તમોગુણની વૃત્તિઓ છે. જ્યારે સત્ત્વ ગુણ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે સુખ અને જ્ઞાન મળે છે, જ્યારે રજોગુણ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે કર્મ કરવા બુદ્ધિ પ્રેરાય છે, અને તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે આલસ, નિદ્રા વગેરે રહે છે. સત્ત્વ ગુણની વૃદ્ધિ હોય તો મુક્તિ, રજોગુણવડે સંસૃતિ અને તમોગુણવડે દુર્ગતિ થાય છે.

હે સજ્જન! તું સત્ત્વ ગુણનો આશ્રય કર. હે નરેશ્વર! તું સર્વ ભાવે અવ્યભિચારિણી ભક્તિ વડે “સર્વમાં હું છું” એવી ભાવનાથી મારૂ ભજન કર. આશિ, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણોમાં જે તેજ છે

અગ્રૌ સૂર્યે તથા સોમે યચ તારાસુ સંસ્થિતમ્ ॥
 વિદુષિ વ્રાહ્મણે તેજો વિદ્ધિ તન્મામકં વૃષ ॥ ૩૬ ॥
 અહમેવાખિલં વિશ્વં મૃજામિ વિમૃજામિ ચ ॥
 ઔપયીસ્તેજસા સર્વા વિશ્વં ચાપ્યાયયામ્યહમ્ ॥ ૩૭ ॥
 સર્વેન્દ્રિયાણ્યધિષ્ઠાય જાઠરં ચ ધનઙ્ગયમ્ ॥
 મુનઃજિમ ચાખિલાન્મોગાન્પુણ્યપાપવિવર્જિતઃ ॥ ૩૮ ॥
 અહં વિષ્ણુશ્ચ રુદ્રશ્ચ બ્રહ્મા ગૌરી ગણેશ્વરઃ ॥
 ઇન્દ્રાદ્યા લોકપાલાશ્ચ મમૈવાંશસમુદ્ભવાઃ ॥ ૩૯ ॥
 યેન યેન હિ રૂપેણ જનો માં પર્યુપાસતે ॥
 તથા તથા દર્શયામિ તસ્મૈ રૂપં મુમક્તિતઃ ॥ ૪૦ ॥
 ઇતિ ક્ષેત્રં તથા જ્ઞાતા જ્ઞાનં જ્ઞેયં મયેરિતમ્ ॥
 અખિલં ભૂપતે સમ્યગુપપન્નાય પૃચ્છતે ॥ ૪૧ ॥

ૐતત્સલિતિ થીમદ્ભુજેશગીતાસૂપનિપદર્થગર્ભાસુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે
 થીમન્મહાગણેશપુરાણે ઉત્તરછળ્લે ગજાનનવરેણ્યસંવાદે
 “ક્ષેત્રજ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયવિવેકયોગો” નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

તે તેજ માઈ છે, એમ વિદ્વાનો બાણે છે. આ વિશ્વની ઉત્પત્તિ, પાલન,
 સંહાર મારી ઇચ્છાથી થાય છે. વળી તેજમાં, ઔપધીમાં અને વિશ્વમાં
 આપકરૂપે હું છું. હું પુણ્યપાપથી રહિત હોવા છતાં ઇન્દ્રિયોદ્ધારા બઠરા-
 ગ્નિમાં અગ્નિરૂપે, બુદ્ધિમાં જ્ઞાનરૂપે અને લોગમાં વિલાસરૂપે રહી લોગ
 ભોગવું છું. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, રુદ્ર, ઇન્દ્રાદિ દેવો, દ્વિષ્ટાલો એ મારા અંશે
 છે. જે જે સ્વરૂપે મારી ઉપાસના કરે છે તે સ્વરૂપ વડે તેની આશા હું
 પૂર્ણ કરૂં છું. હે રાજા ! તે જે ઉત્તમ પ્રજા કયો તેનો જવાબ આપ્યો
 છે. ક્ષેત્ર, જ્ઞાતા, જ્ઞાન, જ્ઞેય શું છે તે બધું તને સંભળાવ્યું છે. ૨૯-૪૧

ઇતિ શ્રીમહાગણેશપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શ્રીમદ્ભુજેશગીતાપનિ-
 પદમાં આવેલા યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં
 “ક્ષેત્રજ્ઞાતૃજ્ઞાનજ્ઞેયવિવેકયોગ” નામનો ૯મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अध्याय १० भो-पूर्वर्ष

मानव દેહ ઉત્પન્ન થતાં તેનો પ્રથમ ગુરુ માતા છે. “માતૃદેવો મત્ત” પ્રથમ બતાવ્યું. કારણ કે બાળક પેદા થતાં તેને ઉછેરવાનું અને પોષણ આપવાનું કાર્ય માતા કરે છે. ત્યારબાદ “પિતૃદેવો મત્ત” એટલે પિતા બાળકના બુદ્ધિતત્ત્વને પોષણ મળે તેવી રીતે બાળકનું પોષણ કરી તેને ઉત્તમ કેળવણી મળે એને માટે સારો ઉપદેશ આપે છે. ત્યાર બાદ “આચાર્યદેવો મત્ત” એટલે ગુરૂપાસે જ્ઞાન મેળવવા મોકલે છે. ગુરુ તેને યોગ્ય રીતે શિક્ષણ આપે છે. તેમાં પ્રકૃતિજન્ય જેનો જેવો ગુણ સ્વભાવ હોય તે પ્રમાણે તે જ્ઞાન મેળવે છે. જો સ્પૃત્વિક બુદ્ધિ હોય તો પરમાત્મપ્રેમી બને છે, રાજસ વૃત્તિ હોય તો નવીન વસ્તુમાં મોહ પેદા કરી તે મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને તામસ વૃત્તિ હોય તો અહંભાવથી દરેક કાર્યો કરે છે. માટે જેમને માનવ દેહની સફલતા કરવી હોય તેમણે સદ્ગુરુનો ઉપદેશ લઈ તેના ઉપદેશ પર શ્રદ્ધા રાખી સદાચારી બનવું જોઈએ. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય વગેરેને ત્યાંદે યજ્ઞોપવીત આપી ગાયત્રીનો ઉપદેશ કરે છે ત્યાંદે પ્રથમ તેના આચાર્ય બટુકને કહે કે, “હે કુમાર ! ત્વં ગણપતિમક્તોડસિ । હે બાલક ! તું ગણપતિ ભક્ત થજે.” કારણ “ગણપતિ” એ ગણ (સમુદાય) માનના પતિ છે. માટે સચ્ચિદાનંદ, સ્વયંપ્રકાશ, પરબ્ર-સ્વરૂપ, ઓં કારત્ત્વરૂપ “ગણેશ” નું આગ્રાધન કરવા પેદશાત્રમાં આજ્ઞા કરી છે, કારણ એ બુદ્ધિ પ્રદાતા છે. વરેણ્ય રાજાને સ્વયં ગજનને ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું કે, “તું દરેક ઉપાધિમાંથી મુક્ત થઈ મારી ભક્તિ કર.”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याय १०:—उपदेशयोगः ॥

श्रीगजानन उवाच ।

दैव्यासुरी राक्षसी च प्रकृतिस्त्रिविधा नृणाम् ॥
तासां फलानि चिह्नानि संक्षेपात्तेऽधुना ब्रुवे ॥ १ ॥
आद्या संसाधयेन्मुक्तिं द्वे परे बन्धनं नृप ॥
चिह्नं ब्रवीमि चाद्यायास्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २ ॥
अपैशुन्यं दयाऽक्रोधोऽचापल्यं धृतिरार्जवम् ॥
तेजोऽभयमहिंसा च क्षमा शौचममानिता ॥ ३ ॥
इत्यादि चिह्नमाद्याया आसुर्याः शृणु सांप्रतम् ॥
अतिवादोऽभिमानश्च दर्पोऽज्ञानं सकोपता ॥ ४ ॥
आसुर्या एवमाद्यानि चिह्नानि प्रकृतेर्वृष ॥
निष्ठुरत्वं मदो मोहोऽहंकारो गर्व एव च ॥ ५ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રીગજાનન કહેવા લાગ્યા :—“હે નૃપ ! મનુષ્યની દેવી, આસુરી અને રાક્ષસી ત્રણ પ્રકારની પ્રકૃતિ છે. તેનાં સંક્ષેપમાં તને ફલ કહું છું. તેમાં દેવી પ્રકૃતિ એ મોક્ષનું સાધન છે. બીજી આસુરી અને રાક્ષસી પ્રકૃતિ બંધન કરનાર છે. હવે દેવીપ્રકૃતિનાં લક્ષણ સંભળ. નિર્મમત્વ, દયા, અક્રોધ, પૈર્ય, અચાપલ્ય, આર્જવ, તેજ, અભય, અહિંસા, ક્ષમા, શૌચ, નિરભિમાન, એ દેવીપ્રકૃતિનાં લક્ષણ છે. અતિવાદ કરવો, અભિમાન, દ્વેષ, જ્ઞાનનો અભાવ, એ આસુરીપ્રકૃતિનાં લક્ષણ છે. હે રાજા ! નિષ્ઠુરતા, મદ, મોહ, અહંકાર, ગર્વ, એ પણ આસુરીપ્રકૃતિનાં લક્ષણ છે. વળી દ્વેષ, હિંસા, નિર્દયતા, ક્રોધ, ઉદ્વેગપણ.

દ્વેષોઽર્હિસાઽદયા ક્રોધ ઔદ્વત્યં દુર્વિનીતતા ॥
 અભિચારિકકર્તૃત્વં ક્રૂરકર્મરતિસ્તથા ॥ ૬ ॥
 અવિશ્વાસઃ સતાં વાક્યેઽશુચિત્વં કર્મહીનતા ॥
 નિન્દકત્વં ચ વેદાનાં ભક્તાનામસુરદ્વિષામ્ ॥ ૭ ॥
 મુનિશ્રોત્રિયવિપ્રાણાં તથા સ્મૃતિપુરાણયોઃ ॥
 પાણ્ડ્યાક્રયે વિશ્વાસઃ સંગતિર્મલિનાત્મનામ્ ॥ ૮ ॥
 સદ્મમકર્મકર્તૃત્વં સ્પૃહા ચ પરવસ્તુષુ ॥
 અનેકકામનાવચ્ચં સર્વદાઽનૃતમાપણમ્ ॥ ૯ ॥
 પરોત્કર્પાસહિષ્ણુત્વં પરકૃત્યપરાહતિઃ ॥
 ઇત્યાદ્યા વહવશ્ચાન્યે રાક્ષસ્યાઃ પ્રકૃતેર્ગુણાઃ ॥ ૧૦ ॥
 પૃથિવ્યાં સ્વર્ગલોકે ચ પરિવૃત્ય વસન્તિ તે ॥
 મહ્નક્તિરહિતા લોકા રાક્ષસીં પ્રકૃતિં શ્રિતાઃ ॥ ૧૧ ॥
 તામસીં ચે શ્રિતા રાજન્યાન્તિ તે રૌરવં ધ્રુવમ્ ॥
 અનિર્વાચ્યં ચ તે દુઃખં ભુજ્જતે તત્ર સંસ્થિતાઃ ॥ ૧૨ ॥

વિનયરહિતપણું, સામાને નુકશાન કરવાની વૃત્તિ, ક્રૂર કર્મપર
 પ્રીતિ, સાધુઓનાં વાક્યપર અવિશ્વાસ, અપવિત્રતા, સત્કર્મહીનતા,
 ખીજાની નિંદા કરવી, વેદની અને ભક્તોની નિંદા કરવી, ક્રપિ,
 અગ્નિહોત્રી અને પ્રાદ્યણુનો દ્રેષ, શાસ્ત્રપર અવિશ્વાસ, પાખંડીઓનો
 સંગ કરવો, પાપ કરનારની સંગતિ કરવી, દંભપણે કર્મ કરવું, ખીજાની
 વસ્તુ લેવા આતુરતા, દરેક જાતની ઇચ્છા કરવી, અસત્ય ભાષણ કરવું
 અને પારકી ઉગતિનો દ્રેષ કરવો, આ બધાં રાક્ષસી પ્રકૃતિનાં લક્ષણ
 છે. એ આસુરી અને રાક્ષસી ગુણવાળા પૃથ્વીપર અથવા સ્વર્ગમાં વાસ
 કરે છે પણ પુણ્ય પૂરૂ થતાં તેમનું અધઃપતન થાય છે. ભારી ભક્તિ ન
 કરનાર રાક્ષસી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરે છે. તામસ પ્રકૃતિનો આશ્રય
 કરનાર રૌરવ નરકમાં જાય છે અને અત્યંત દુઃખ ભોગવે છે. ૧-૧૨

દૈવાન્નિઃસૃત્ય નરકાઙ્ગાયન્તે શ્રુવિ કુઙ્ગકાઃ ॥
 જાત્યન્ધાઃ પદ્મવો દીના હીનજાતિષુ તે નૃપ ॥૧૩॥
 પુનઃ પાપસમાચારા મધ્યમક્તાઃ પતન્તિ તે ॥
 ઉત્પતન્તિ હિ મદ્ભક્તા યાં કાંચિદ્યોનિમાશ્રિતાઃ ॥૧૪॥
 લભન્તે સ્વર્ગતિં યજ્ઞૈરન્યૈર્ધર્મેષ્વ ભૂમિપ ॥
 સુલભા સા સકામાનાં મયિ ભક્તિઃ સુદુર્લભા ॥૧૫॥
 વિમૂઢા મોહજાલેન વદ્ધાઃ સ્વેન ચ કર્મણા ॥
 અહં હન્તા અહં કર્તા અહં ભોક્તેતિવાદિનઃ ॥ ૧૬ ॥
 અહમેવૈશ્વરઃ શાસ્તાઽહં વેત્તાઽહં સુખી નૃપ ! ॥
 એતાદૃશી મતિર્નૃણામયઃ પાતયતીહ તાન્ ॥ ૧૭ ॥
 તસ્માદેતત્સમુત્સૃજ્ય દૈવીં પ્રકૃતિમાશ્રય ॥
 ભક્તિં કુરુ મદીયાં ત્વમનિશં દૃઢચેતસા ॥ ૧૮ ॥
 સાપિ ભક્તિસ્ત્રિધા રાજન્સાત્ત્વિકી રાજસીતરા ॥
 યદેવાન્મજતે ભક્તયા સાત્ત્વિકી સા મતા શુભા ॥ ૧૯ ॥

ભાવાર્થઃ—જ્યારે પુણ્ય પૂરું થાય ત્યારે પૃથ્વીપર આવી, કુખડે
 પાંગળો બની હીન જાતિમાં જન્મ ધારણ કરે છે. વળી પાપ કરનારનું
 પતન થાય છે. ગમે તે યોનિમાં જન્મ ધારણ કરી કર્મનું ફળ લોગવે છે.
 ભારી ભક્તિ કરનાર જ લવસાગર તરે છે. હે રાજા ! યજ્ઞ કરવાથી
 સ્વર્ગ મલે છે. કર્મનો માર્ગ સુલભ છે, પરંતુ ભારી ભક્તિ દુર્લભ છે.
 મૂઢ માણસો કર્મ કરી મોહવડે મેં કર્યું, હું કર્તા અને ભોક્તા છું એવું
 બોલે છે તે કર્મબંધન થાય છે. તેમજ હું ઈશ્વર છું, હું સર્વ બાળું છું,
 હું સુખી છું, એવી જેની બુદ્ધિ છે તેનું અધઃપતન થાય છે. માટે
 હે રાજા ! તું સર્વ છોડીને ભારી દૈવી પ્રકૃતિનો આશ્રય કરી ભક્તિ
 વડે તું મુક્ત થયે. તેમાં ભારી ભક્તિ ત્રણ પ્રકારની છે. સાત્ત્વિક,
 રાજસી, તામસી. તેમાં દેવની ભક્તિ એ સાત્ત્વિક ભાવવડે થાય છે.

રાજસી સા તુ વિજ્ઞેયા મક્તિર્જન્મમૃતિપ્રદા ॥

યયક્ષાંથૈવ રક્ષાંસિ યજન્તે સર્વમાવતઃ ॥ ૨૦ ॥

વેદેનાવિહિતં ક્રૂરં સાહંકારં સદમ્મકમ્ ॥

મજન્તે પ્રેતભૂતાદીન્કર્મ કુર્વન્તિ કામુકમ્ ॥ ૨૧ ॥

શોપયન્તો નિજં દેહમન્તઃસ્થં માં દૃઢાગ્રહાઃ ॥

તામસ્યેતાદૃશી મક્તિર્નૃણાં સા નિરયપ્રદા ॥ ૨૨ ॥

કામો લોભસ્તથા ક્રોધો દંભશ્ચત્વાર इत्यमी ॥

મહાદ્વારાણિ વીચીનાં તસ્માદેતાંસ્તુ વર્જયેત્ ॥ ૨૩ ॥

ઐતત્સદિતિ શ્રીમદ્ગણેશગીતાસૂપનિપદર્યગર્ભાસુ યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રે

શ્રીમન્મહાગણેશપુરાણે ઉત્તરસ્ત્રણ્ડે શ્રીગજાનનવરેણ્ય-

સંવાદે “ઉપદેશયોગો” નામદશમોઽધ્યાયઃ ॥૧૦॥

તે કહ્યાણુને આપનારી છે. તેમજ જન્મમરણ દેનારી પૂજા ફક્તની અપેક્ષા રાખીને કરે છે તે રાજસી લક્ષિત છે, અને અજ્ઞાનતાથી વેદશાસ્ત્રનું ઉદ્ધતંધન કરી અહંકાર, દંભ વગેરેથી પૂજન કરે છે તે તામસી લક્ષિત છે. તે કરનારનો નરકમાં વાસ થાય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ અને દંભ એ નરકનાં દ્વાર (દરવાજા) છે, માટે તેનો સર્વથા ત્યાગ કરવો જોઈએ. ૧૩-૨૩.

ઇતિ શ્રીમહાગણેશપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શ્રીમદ્ગણેશગીતાપનિ-

પદમાં આવેલા યોગામૃતાર્થશાસ્ત્રમાં ગજાનનવરેણ્યસંવાદમાં

“ઉપદેશયોગ” નામનો ૧૦ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ.

॥ श्रीगणेशाय नम ॥

અધ્યાય ૧૧ મો-પૂર્વરૂપ

પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું ભક્તિપૂર્વક અલેદરૂપે આરાધન કરવું એ સખધમા “ શ્રીશંકરાચાર્યજી ’ ના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ” મોક્ષ કારણસામગ્ર્યા મક્તિરેવ ગરીયસી । સ્વસ્વરૂપાનુસધાન મક્તિરિત્યમિ ધીયતે ॥ જેમને મોક્ષ મેવવવા ઇચ્છા હોય તેમણે પરમાત્માની ભક્તિ કરવી, અને સ્વસ્વરૂપનું અનુસધાન ભક્તિ દ્વારા કરવું એક સમયે શિવજીએ ત્રિપુરના વધ સમયે કહ્યું છે કે, “ શૈવસ્ત્રવીરુત વૈષ્ણવૈશ્વ શાતૈશ્વ સૌરૈરપિ સર્ગકાર્યે । શુભાશુભે લૌકિકૈદિકે ચ ત્વમર્ચનીય પ્રથમ પ્રયત્નાત્ ॥ ગણેશપુરાણમ્ ॥ ” પચદેવની ઉપાસનામા બધા શુભાશુભ લોકિક વૈદિક કર્મમા ગણેશનું પ્રથમ પૂજન કરવું ” વળી પુષ્પદંતે શ્રીગણેશની સ્તુતિ કરતા કહ્યું છે કે, “ ગણેશ ” એ ત્રિગુણાત્મક અતિ સુદર, મુખને આપનારૂ નામ છે એનું એક વખત ઉચ્ચારણ કરવાથી મનુષ્ય પવિત્ર બને છે, અને ગણેશ નામનો જપ કરવાથી સત્કૃત્ય બાન બને છે એવા ગણેશનો મહિમા સપૂર્ણ શી રીતે વર્ણવી શકું ? (ગણેશમહિત્ર શ્લોક ૧૦) ” તેમજ મુદ્ગલપુરાણાન્તર્ગત । શ્રીમુદ્ગલાચાર્યે દક્ષપ્રત્નપતિને ઉપદેશ આપતા યોગ ગીતામા કહ્યું છે કે, “ સ એ ગણનાયસ્તુ સ્વાનદાહ્ય પ્રકીર્તિત । તત્ર નિજપ્રકાશાહ્ય ચિત્ત તિષ્ઠતિ સર્ગમ્ ’ ॥ એ પ્રકારે અતુર્ય પાદ યુક્ત ગણયુક્ત છતા તેનાથી રહિત અલેદ પચમ પૂર્ણ સ્વાનદરૂપ બ્રહ્મ છે તે “ ગણનાય ” છે તે સ્વાનદરૂપ કહેવાય છે તે “ શ્રીગણેશ ” મુખે વરેણ્યને ગીતાનો ઉપદેશ કર્યો એવી ગીતા વિષયપર

■ મગવાન્ શંકરાચાર્ય ” કહે છે —ગેય ગીતાનામસહસ્ર ધ્યેય શ્રીપતિ રૂપમજસ્રમ્ । નેય સજ્જનસગે ચિત્ત દેય દીનજનાય ચ વિત્તમ્ ॥

દુઃખમાત્રની આત્યંતિક નિવૃત્તિ અને પરમ સુખની પ્રાપ્તિ માટે જ્ઞાન માત્ર ગીતાનું કરવું, અને ભગવાનનાં સહસ્ર નામ ગાવાં એ યોગ્ય છે. ધ્યાન શ્રીપતિનું ધરવું, ચિત્ત સાચા સજ્જનોના સંગમાં પરોવવું અને દ્રવ્ય દુઃખીઓને આપવું, એ યોગ્ય છે. વળી “ ગીતામાહાત્મ્ય ” માં જણાવ્યું છે કે, “ જેમ કમલ જલમાં હોવા છતાં તેને જલ સ્પર્શ કરી શકતું નથી, તેમ જે ગીતાનો પાઠ કરે છે તેને પાપો સ્પર્શ કરી શકતાં નથી. ”

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अध्याય ૧૧:—ત્રિવિધવસ્તુવિવેકનિરૂપણયોગઃ ॥

શ્રીગજાનન ઉવાચ ।

તપોઽપિ ત્રિવિધં રાજન્કાયિકાદિપ્રભેદતઃ ॥

ઋજુતાર્જવશૌચાનિ વ્રહ્મચર્યમર્હિસનમ્ ॥ ૧ ॥

ગુરુવિદ્વદ્વિજાતીનાં પૂજનં ચાસુરદ્વિપામ્ ॥

સ્વધર્મપાલનં નિત્યં કાયિકં તપ ईदृશम् ॥ ૨ ॥

મર્માસ્પૃક્ષ પ્રિયં વાક્યમનુદ્વેગં હિતં ઋતમ્ ॥

અધીતિર્વેદશાસ્ત્રાણાં વાચિકં તપ ईદृશम् ॥ ૩ ॥

અન્તઃપ્રસાદઃ જ્ઞાન્તત્ત્વં મૌનમિન્દ્રિયનિગ્રહઃ ॥

નિર્મલાશયતા નિત્યં માનસં તપ ईદृશम् ॥ ૪ ॥

અકામતઃ શ્રદ્ધયા ચ યંત્રપઃ સાત્ત્વિકં ચ તત્ ॥

ઋદ્ધયૈ સત્કારપૂજાર્થં સદમ્મં રાજસં તપઃ ॥ ૫ ॥

ભાવાર્થઃ—શ્રી ગજાનન વરેણ્યને કહે છે:—“હે રાજન્! તપ ત્રણ પ્રકારનું છે, જે કાયાના લેહવડે થાય છે. સરલતા, આર્જવ, શુદ્ધતા, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, શુદ્ધ, બ્રાહ્મણ, વિદ્વાન્, અને દેવનું પૂજન અને નિત્ય સ્વધર્મપાલન કરવું કે જે દેહથી થાય છે તે કાયિક તપ છે. જે મર્મવિદ્ધ વચન ન બોલવું, પ્રિય બોલવું. કોઈને ત્રાસ નહીં આપવો, દુરેકનું ભણું કરવું, સભ્ય વાત કહેવી, વેદશાસ્ત્રનું અધ્યયન કરવું, તે હે રાજન્! વાચિક તપ છે. અંતઃકરણની નિત્ય પ્રસન્નતા રાખવી, મનમાં શાંતિ રાખવી, મૌન સેવવું, ઇન્દ્રિઓનો નિગ્રહ કરવો અને નિર્ભેદ બુદ્ધિ રાખવી તે માનસિક તપ કહેવાય છે. જે ઇચ્છારહિત શ્રદ્ધાથી તપ કરાય છે તે સાત્ત્વિક જાણવું. જે માન મેલવવાની ભાવનાથી, કીર્તિનો ફેલાવો કરવા દાંભિકપણાથી પૂજાદિ કરાય છે તે રાજસ તપ જાણવું, અને એ જન્મ મરણને આપનાર છે,

તદસ્થિરં જન્મમૃતી પ્રયચ્છતિ ન સંશયઃ ॥
 પરાત્મપીઢકં યચ્ચ તપસ્તામસમુચ્યતે ॥ ૬ ॥
 વિધિવાક્યપ્રમાણાર્થં સત્પાત્રે દેશકાલતઃ ॥
 શ્રદ્ધયા દીયમાનં યદાનં તત્સાત્ત્વિકં મતમ્ ॥ ૭ ॥
 ઉપકારં ફલં વાપિ કાઙ્ગદ્ધિર્દીયતે નરૈઃ ॥
 ક્લેશતો દીયમાનં વાઽમત્તયા રાજસમુચ્યતે ॥ ૮ ॥
 અકાલદેશતોઽપાત્રેઽવજ્ઞયા દીયતે તુ યત્ ॥
 અસત્કારાચ્ચ યદ્દત્તં તદાનં તામસં સ્મૃતમ્ ॥ ૯ ॥
 જ્ઞાનં ચ ત્રિવિધં રાજઞ્છુણ્વ સ્થિરચેતસા ॥
 ત્રિધા કર્મ ચ કર્તારં વ્રવીમિ તે પ્રસન્નતઃ ॥ ૧૦ ॥
 નાનાવિધેષુ ભૂતેષુ મામેકં વીક્ષતે તુ યઃ ॥
 નાશવત્સુ ચ નિત્યં માં તજ્ઞાનં સાત્ત્વિકં નૃપ ॥ ૧૧ ॥
 તેષુ વેત્તિ પૃથગ્ભૂતં ત્રિવિધં માવમાશ્રિતઃ ॥
 મામવ્યયં ચ તજ્ઞાનં રાજસં પરિકીર્તિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

અને જે બીજાને પીડા કરે છે અને દુઃખ આપે છે તે તામસ તપ
 સમજવું. જે દેશ કાલને અનુસરી શુદ્ધ ભાવનાથી સત્પાત્રને દાન કરે
 છે તે સાત્ત્વિક દાન સમજવું, જે ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાવડે સામાને
 કુટ આપી દાન કરે છે તે રાજસ દાન સમજવું, જે દેશકાલની અવગણના
 કરી કેવળ મોટાઈ મેલવવા માટે દંભ રાખી કુપાત્રને દાન કરે છે, તે
 તામસ દાન કહેવાય છે.

હે રાજા ! જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે, તેમ કર્મ કરનાર
 દેહધારીના પણ ત્રણ પ્રકાર છે તે સંજોગવશાત્ તને સંભળાવું છું તે
 સાવધાન થઈ સાંભળ. “ નાના પ્રકારના (ભૂત) પ્રાણિમાત્રમાં ત
 એકજ રહ્યો છું ” તે પ્રમાણે જે બાણે છે અને “ નાશવંત દેશો
 પણ હુંજ છું ” એવું જે જ્ઞાન છે તે સાત્ત્વિક જ્ઞાન સમજવું અને
 જે પૃથક્ ભાષે ગુણે છે તે રાજસ જ્ઞાન છે. જે હેતુરહિત, મિથ્યા

હેતુહીનમસત્યં ચ દેહાત્મવિષયં ચ યત્ ॥
 અસદ્વ્યર્થવિષયં તામસં જ્ઞાનમુચ્યતે ॥ ૧૩ ॥
 ભેદતદ્વિવિધં કર્મ વિદ્ધિ રાજન્મયેરિતમ્ ॥
 કામનાદ્વેષદમ્ભૈર્યદ્રહિતં નિત્યકર્મ યત્ ॥ ૧૪ ॥
 કૃતં વિના ફલેચ્છાં યત્કર્મ સાત્ત્વિકમુચ્યતે ॥
 યદ્બહુલ્લેશતઃ કર્મ કૃતં યચ્છ ફલેચ્છયા ॥ ૧૫ ॥
 ક્રિયમાણં નૃભિર્દમ્ભાત્કર્મ રાજસમુચ્યતે ॥
 અનપેક્ષ્ય સ્વશક્તિં યદર્યધ્યયકરં ચ યત્ ॥ ૧૬ ॥
 અજ્ઞાનાત્ક્રિયમાણં યત્કર્મ તામસમીરિતમ્ ॥
 કર્તારં ત્રિવિધં વિદ્ધિ કથ્યમાનં મયા નૃપ ॥ ૧૭ ॥
 ધૈર્યોત્સાહી સમોઽસિદ્ધૌ સિદ્ધૌ ચાવિક્રિયસ્તુ યઃ ।
 અહંકારવિમુક્તો યઃ સ કર્તા સાત્ત્વિકો નૃપ ॥ ૧૮ ॥
 કુર્યન્હર્ષં ચ શોકં ચ હિંસાં ફલસ્પૃહાં ચ યઃ ॥
 અશુચિર્લુબ્ધકો યથ રાજસોઽસૌ નિગદ્યતે ॥ ૧૯ ॥

દેહુ અને આત્મા એકજ છે અને અસત્ અને અદ્વિધવિધિ હોય છે
 તે તામસ જ્ઞાન સમજવું. હવે કર્મના ત્રણ ત્રણ લેઈ છે. તે હે રાજા !
 તમને કહું છું. કામના અને દ્રેષદંભથી રહિત, નિત્ય ફલની ઇચ્છા વિના
 જે કર્મ કરાય છે તે સાત્ત્વિક કર્મ સમજવું અને જે કર્મ કલેશ કરી
 ફલની ઇચ્છાથી અને દંભથી કરાય છે તે રાજસ કર્મ બાણવું કે જે
 કાલે કરી નાશ પામે છે, અને જે અજ્ઞાનથી કર્મ કરાય છે તે તામસ
 કર્મ બાણવું. હવે કર્તા ત્રણ પ્રકારના હોય છે તે કહું છું.” ૧-૧૭

ભાવાર્થ:—શ્રીગજાનન પરિણયને કહે છે:—“ કર્તાના ત્રણ પ્રકાર
 છે. જે ધૈર્યવાન, ઉત્સાહી, સિદ્ધિ અથવા અસિદ્ધિમાં સમાન ચિત્ત-
 વાળો, અવિકૃતી અને અહંકારરહિત હોય તે સાત્ત્વિક કર્તા સમ-
 જવો. જે હર્ષ, શોક, હિંસા, ફલની ઇચ્છા, અપવિત્રતા, લોભ અને

પ્રમાદાજ્ઞાનસહિતઃ પરોચ્છેદપરઃ શઠઃ ॥
 અલસસ્તર્કશન્યસ્તુ કર્તાઽસૌ તામસો મતઃ ॥ ૨૦ ॥
 સુખં ચ ત્રિવિધં રાજન્દુઃખં ચ ક્રમતઃ શ્રુણુ ॥
 સાત્ત્વિકં રાજસં ચૈવ તામસં ચ મયોચ્યતે ॥ ૨૧ ॥
 વિપવદ્ભાસતે પૂર્વં દુઃખસ્યાન્તકરં ચ યત્ ॥
 ઇચ્છમાનં તથા વૃત્ત્યા યદન્તેઽમૃતવદ્ભવેત્ ॥ ૨૨ ॥
 પ્રસાદાત્સ્વસ્ય બુદ્ધેર્યત્સાત્ત્વિકં સુખમીરિતમ્ ॥
 વિપયાણાં તુ યો ભોગો ભાસતેઽમૃતવત્પુરા ॥ ૨૩ ॥
 હાલાહલમિવાન્તે યદ્રાજસં સુખમીરિતમ્ ॥
 તન્દ્રાપ્રમાદસંભૂતમાલસ્યપ્રભવં ચ યત્ ॥ ૨૪ ॥
 સર્વદા મોહકં સ્વસ્ય સુખં તામસમીદૃશમ્ ॥
 ન તદસ્તિ યદેતૈર્યન્મુક્તં સ્યાન્નિવિધૈર્ગુણૈઃ ॥ ૨૫ ॥
 રાજન્બ્રહ્માપિ ત્રિવિધર્મોત્તત્સદિતિ મેદતઃ ॥
 ત્રિલોકેષુ ત્રિધાભૂતમશિલં ભૂપ વર્તતે ॥ ૨૬ ॥

કોપથી કર્મ કરનારો તે રાજસ કર્તા બાણુવો. વળી અજ્ઞાન, પ્રમાદ, બીજાનું બુદ્ધિ ધમ્મતાર, શક, આળસુ અને અનેક કુતર્ક કરનાર તામસ કર્તા કહેવાય. હે રાજન! સુખના પણ ત્રણ પ્રકાર કહું છું. દુઃખ વિષરૂપ સમજી તેમાં શાંતિ રાખી, મનોવૃત્તિને સ્થિર રાખી, મન સંતોષ રાખવો, તે સાત્ત્વિક સુખ સમજવું. જે વિષયોનો લોગ લોગ તેમાં સુખ માનવું, અને અંતે તેમાં મનની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરવું તે રાજસ સુખ માનવું. અતિશય નિદ્રામાં રહેવું, પ્રમાદ, આળસ મોહક વસ્તુ મેળવી તેમાં આનંદ માનવો, એ તામસ સુખ બાણુવો એવો કોઈ નથી કે આ ત્રણ ગુણોથી મુક્ત રહે. હે રાજા! બ્રહ્માના પાંચ 'ૐ તત્ સત્' એ બેદરૂપે ત્રણ પ્રકાર છે અને ત્રેલોકમાં એ ત્રણ પ્રકારે બ્રહ્મ સર્વવ્યાપક છે. હે રાજા! બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય

બ્રહ્મક્ષત્રિયવિદ્શૂદ્રાઃ સ્વભાવાદ્વિચર્મિણઃ ॥

તાનિ તેષાં તુ કર્માણિ સંક્ષેપાત્તેષુના વદે ॥ ૨૭ ॥

અન્તર્વાહ્યેન્દ્રિયાણાં ચ વશ્યત્વમાર્જવં ક્ષમા ॥

નાનાતપાંસિ શૌચં ચ દ્વિવિધં જ્ઞાનમાત્મનઃ ॥ ૨૮ ॥

વેદશાસ્ત્રપુરાણાનાં સ્મૃતીનાં જ્ઞાનમેવ ચ ॥

અનુષ્ઠાનં તદર્થાનાં કર્મ બ્રાહ્મમુદાહૃતમ્ ॥ ૨૯ ॥

દાઢ્યં શૌર્યં ચ દાક્ષ્યં ચ યુદ્ધે પૃષ્ઠાપ્રદર્શનમ્ ॥

શરણ્યપાલનં દાનં ધૃતિસ્તેજઃ સ્વભાવજમ્ ॥ ૩૦ ॥

પ્રમુતા મન ઔન્નત્યં સુનીતિર્લોકપાલનમ્ ॥

પશ્ચકર્માધિકારિત્વં ક્ષાત્રં કર્મ સમીરિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

નાનાવસ્તુક્રયો ભૂમેઃ કર્પણં રક્ષણં ગથામ્ ॥

ત્રિધાકર્માધિકારિત્વં વૈશ્યકર્મ સમીરિતમ્ ॥ ૩૨ ॥

દાનં દ્વિજાનાં શુશ્રૂષા સર્વદા શિવસેવનમ્ ॥

ઐતાદૃશં નરવ્યાઘ્ર કર્મ શૌદ્રમુદીરિતમ્ ॥ ૩૩ ॥

શૂદ્રનાં પણુ પોતાના સ્વભાવ અને કર્મ પ્રમાણે કર્મો પણુ ભિન્ન છે તે સંક્ષેપમાં કહ્યું છે. અંતર અને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોને વશ કરવી, સત્યમાર્ગે ચાલવું, ક્ષમારાખવી, નાના પ્રકારનું તપ કરવું, શુદ્ધતા પાળવી, આત્મ-વિષયનું જ્ઞાન મેળવવું, વેદશાસ્ત્રપુરાણસ્મૃતિનું જ્ઞાન મેળવી તેપ્રમાણે અનુષ્ઠાન કરવું, એ બ્રાહ્મણનાં કર્મ સમજવાં. દંડતા, ધૈર્ય, દક્ષતા, યુદ્ધમાં શૂરવીરતા, શરણુમાં આવેલાનું રક્ષણ કરવું, જ્ઞાન મેળવવું, ક્ષમા રાખવી, પ્રભાવ રાખવો, ઉત્તમ નીતિથી પ્રજાનું પાલન કરવું, એ ક્ષત્રીઓનાં કર્મ સમજવાં. નાના પ્રકારની વસ્તુઓનો કુચવિક્રય કરવો, દાન આપવું, ગાયનું બ્રાહ્મણનું સેવન કરવું, ખેતી કરવી વગેરે વૈશ્યનાં કર્મ જાણવાં. બ્રાહ્મણોને દાન આપવું, ત્રણ વર્ણુની સેવા કરવી, શિવજીનું નિરંતર ધ્યાન, ભક્તિ વગેરે કરવું એ શૂદ્રનાં કર્મ છે. જે કોઈ દરેક કર્મ કરીને મને અર્પણ કરે છે તે મારી

સ્વસ્વકર્મરતા એતે મય્યર્પ્યાંશિલકારિણઃ ॥
 મત્રપ્રસાદાત્સ્થિરં સ્થાનં યાન્તિ તે પરમં નૃપ ॥ ૩૪ ॥
 ઇતિ તે કથિતો રાજન્પ્રસાદાદ્યોગ ઉત્તમઃ ॥
 સાઙ્ગોપાઙ્ગઃ સવિસ્તારોઽનાદિસિદ્ધો મયા પ્રિય ॥ ૩૫ ॥
 યુંક્ત યોગં મયાઽઽભ્યાતં નાભ્યાતં કસ્યચિન્નૃપ ॥
 ગોપયૈનં તતઃ સિદ્ધિં પરાં યાસ્યસ્યનુત્તમામ્ ॥ ૩૬ ॥

વ્યાસ ઉવાચ ।

ઇતિ તસ્ય વચઃ શ્રુત્વા પ્રસન્નસ્ય મહાત્મનઃ ॥
 ગણેશસ્ય વરેણ્યઃ સ ચકાર ચ યથોદિતમ્ ॥ ૩૭ ॥
 ત્યક્ત્વા રાજ્યં કુદુમ્બં ચ કાન્તારં પ્રયયૌ રયાત્ ॥
 ઉપદિષ્ટં યથા યોગમાસ્થાય મુક્તિમાપ્તવાન્ ॥ ૩૮ ॥
 ઇમં ગોપ્યતમં યોગં શૃણોતિ શ્રદ્ધયા તુ યઃ ॥
 સોઽપિ કૈવલ્યમાપ્નોતિ યથા યોગી તથૈવ સઃ ॥ ૩૯ ॥
 ય ઇમં શ્રાવ્યેદ્યોગં કૃત્વા સ્વાર્થં સુચુદ્ધિમાન્ ॥
 યથા યોગી તથા સોઽપિ પરં નિર્વાણમૃચ્છતિ ॥ ૪૦ ॥

કૃપાથી પરમ પદને પ્રાપ્ત કરે છે. હે રાજન્ ! સાંગોપાંગ એ
 જે અનાદિ છે તે તારા સ્નેહથી તને વર્ણન કરી સંભળાવ્યો છે.
 આ યોગ જે તને કહ્યો તે અધિકારી શિવાય તારે કોઈને કહે
 નહિ. આ યોગનું રક્ષણ કરનાર પરમ સિદ્ધિ મેલવે છે. ૧૮-૩૬

વાવાર્થ :—વ્યાસ કહે છે :—“ શ્રીગણનને પ્રસન્ન થઈ વરેણ્ય
 ઉપદેશ આપ્યો જેથી રાજા પ્રસન્ન થઈ ગણેશના ઉપદેશ પ્રમાણ
 કરવા લાગ્યો. તે પોતાના કુટુંબ પરિવારનો ત્યાગ કરી એકાંત સ્થળ
 ખેતી, ગણેશે જતાવેલા યોગસાધનવડે મુક્તિ પામ્યો. જે
 ગુપ્તયોગ ભક્તિપૂર્વક અવલુ કરે છે તેને કૈવલ્યધામની પ્રાપ્તિ
 થાય છે. તેમજ આ યોગ અવલુ કરી બુદ્ધિમાન પોતાનો સ્વા
 (જીવનમુક્તિને) સાધે છે, તે નિર્વાણ પદ મેલવે છે. જે

યો ગીતાં સમ્યગમ્યસ્ય જ્ઞાત્યા ચાર્ય ગુરોર્મુખાત્ ॥
 કૃત્યા પૂજાં ગણેશસ્ય પ્રત્યહં પઠંતે તુ યઃ ॥ ૪૧ ॥
 એકકાલં દ્વિકાલં વા ત્રિકાલં વાપિ યઃ પઠેત્ ॥
 બ્રહ્મીભૂતસ્ય તસ્યાપિ દર્શનાન્મુચ્યતે નરઃ ॥ ૪૨ ॥
 ન યજ્ઞૈર્ન વ્રતૈર્દાનૈર્નાગ્નિહોત્રૈર્મહાધનૈઃ ॥
 ન વેદૈઃ સમ્યગમ્યસ્તૈઃ સમ્યગ્જ્ઞાતૈઃ સહાજ્ઞકૈઃ ॥ ૪૩ ॥
 પુરાણશ્રવણૈર્નૈવ ન શાસ્ત્રૈઃ સાધુચિન્તિતૈઃ ॥
 પ્રાપ્યતે બ્રહ્મ પરમમનયા પ્રાપ્યતે નરૈઃ ॥ ૪૪ ॥
 બ્રહ્મણો મધપસ્સ્તેયી ગુરુતલ્પગમોઽપિ યઃ ॥
 ચતુર્ણાં યસ્તુ સંસર્ગી મહાપાતકકારિણામ્ ॥ ૪૫ ॥
 સ્ત્રીર્હિસાગૌવધાદીનાં કર્તારો યે ચ પાપિનઃ ॥
 તે સર્વે પ્રતિમુચ્યન્તે ગીતામેતાં પઠન્તિ ચેત્ ॥ ૪૬ ॥
 યઃ પઠેત્પ્રયત્નો નિત્યં સ ગણેશો ન સંશયઃ ॥
 ચતુર્થ્યાં યઃ પઠેદ્ભક્ત્યા સોઽપિ મોક્ષાય કલ્પતે ॥ ૪૭ ॥

ગીતાનો નિત્ય અભ્યાસ કરી, પોતાના ગુરુદ્વારા જ્ઞાન મેળવી તેને
 અર્થ સમજી ગણેશપતિની પૂજા કરે છે અને ગીતાનો પાઠ કરે છે તે
 બ્રહ્મ સ્વરૂપને પામે છે, અને તેના દર્શનથી મનુષ્ય જીવન્મુક્ત
 થાય છે યજ્ઞ, વ્રત, દાન, અગ્નિહોત્ર, મહાધન, વેદનો ઉત્તમ અભ્યાસ,
 પુરાણશ્રવણ, શાસ્ત્રનું ચિંતન અને સાધુના સમાગમવડે જ્ઞાનથી જે
 બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ ગીતા પાઠથી મળે છે બ્રહ્મહત્યા
 કરનાર, મધપાન કરનાર, ગુરુભાર્યા સાથે ગમન કરનાર, ચારે વર્ણ સાથે
 મસર્ગ કરનાર, મહાપાપી, સ્ત્રીહત્યા કરનાર, ગૌવધ ઇત્યાદિ મહાપાપ
 કરનાર આ ગીતાપાઠ કરવાથી પાપમુક્ત બની મુક્તિ મેલવે છે
 જે આ ગીતાનો નિત્ય પાઠ કરે છે તે ગણેશરૂપ બને છે જે ચતુર્થીને
 દિવસે ગીતાપાઠ કરે છે તેને મોક્ષ મળે છે જ્યાં જ્યાં ગણેશના ક્ષેત્ર છે

તત્તત્ક્ષેત્રં સમાસાધ્ય સ્નાત્વાઽમ્બર્ચ્ય ગજાનનમ્ ॥
 સકૃદ્ગીતાં પઠન્ ભક્ત્યા બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ॥ ૪૮ ॥
 ભાદ્રે માસે સિતે પક્ષે ચતુર્થ્યાં ભક્તિમાનરઃ ॥
 કૃત્વા મહીમયીં મૂર્તિં ગણેશસ્ય ચતુર્મુજામ્ ॥ ૪૯ ॥
 સવાહનાં સાયુધાં ચ સપ્રમ્બર્ચ્ય યથાવિધિ ॥
 યઃ પઠેત્સસકૃત્યસ્તુ ગીતામેતાં પ્રયત્નતઃ ॥ ૫૦ ॥
 દદાતિ તસ્ય સંતુષ્ટો ગણેશો ભોગમુત્તમમ્ ॥
 પુત્રાન્પૌત્રાન્ધનં ધાન્યં પશુરત્નાદિસંપદઃ ॥ ૫૧ ॥
 વિદ્યાર્થિનો ભવેદ્વિદ્યા સુખાર્થી સુખમાપ્નુયાત્ ॥
 કામાનન્યૌહ્યમેત્કામી મુક્તિમન્તે પ્રયાન્તિ તે ॥ ૫૨ ॥

इति श्रीमद्गणेशगीताख्यनिपदर्थगर्भासु योगामृतार्थशाल्ये श्रीमन्म-
 हागणेशपुराणे उत्तरखण्डे श्रीगजाननचरण्यसंवादे “त्रिविध-
 यस्तुविवेकनिरूपणयोगो” नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ इति श्रीगणेशगीता समाप्ता ॥

ત્યાં જઈ સ્નાન કરી ગજાનનનું પૂજન કરે છે તે બ્રહ્મરૂપને મેલવેછે-
 ભાદ્રમાસની શુદ્ધ ચતુર્થીને દિવસે ચતુર્ભુજ ગણપતિની માટીની
 મૂર્તિ બનાવી આયુધ અને વાહન સાથે તેનું પૂજન કરી સાત વળત
 ગીતાપાઠ કરે છે તેના ઉપર ગણેશ પ્રસન્ન થઈ ઉત્તમ ભોગો, પુત્ર,
 પૌત્ર, પશુ, ધન વગેરે સર્વ સંપત્તિ આપે છે. જે વિદ્યાર્થી હોય તે
 ગીતાપાઠ કરે તે તે વિદ્યા મેળવે છે. જેની જેવી ઇચ્છા હોય તે પ્રમાણે
 તે મેળવી અંતે મુક્તિને પામે છે. ૩૭-૫૨

ઇતિ શ્રીમહાગણેશપુરાણના ઉત્તરખંડમાં શ્રીમહાગણેશગીતાપ-
 નિપદમાં આવેલા યોગામૃતશાસ્ત્રમાં ગજાનનચરણ્યસંવાદમાં
 “ત્રિવિધયસ્તુવિવેકનિરૂપણયોગ” નામનો ૧૧ મો અધ્યાય સંપૂર્ણ-
 ॥ ઇતિ શ્રી ગણેશગીતા સમાપ્ત ॥

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीमहागणपतिसहस्रनामावलिः ॥

आचम्य प्राणानायम्य-संकल्पः-अद्येत्यादिपूर्वोच्चरित एवहुण-
विशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुरा-
णोक्तफलप्राप्त्यर्थं मम ऐहिकामुष्मिकसकलसद्विषयोपभोग-
प्राप्त्यर्थं च महागणपतिसहस्रनामभिः सहस्रदूर्वापूजनकल्पोक्त-
फलप्राप्तिद्वारा रिद्धिमिद्धिसहितश्रीगणेशप्रीत्यर्थं दूर्वाङ्कुरैः वा
शमीमंदारपुष्पाक्षतैः श्रीगणेशपूजनमहं करिष्ये ॥

अस्य श्रीगणपतिसहस्रनामस्तोत्रमालामन्त्रस्य महागणपतिर्ऋषिः । गणपति-
देवता नानाविधानि छन्दासि हं वीजं तुष्ट इति शक्तिः स्वाहा कीलकम् । मम
सकलविघ्ननिरसनद्वाराऽमीष्टफलप्राप्त्यर्थं गणपतिप्रोक्त्यर्थं जने विनियोगः ॥

॥ अथ करन्यासः ॥

ॐ गां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः । ॐ गीं तर्जनीभ्यां नमः ।
ॐ गूं मध्यमाभ्यां नमः । ॐ गैं अनामिकाभ्यां नमः ।
ॐ गौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः । ॐ गः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।

॥ एवं हृदयादिन्यासः ॥

ॐ गां हृदयाय नमः । ॐ गीं शिरसे स्वाहा ।
ॐ गूं शिखायै वषट् । ॐ गैं कवचाय हुम् ।
ॐ गौं नेत्रत्रयाय वौषट् । ॐ गः अस्त्राय फट् ।

॥ अथ ध्यानम् ॥

गजवदनमचिन्त्यं तीक्ष्णदंष्ट्रं त्रिनेत्रं बृहदुदरमशेषभूतिराजं
पुराणम् ॥ अमरवरसुपूज्यं रक्तवर्णं सुरेशं पशुपतिसुतमीशं
विघ्नराजं नमामि ॥ १ ॥ इति ध्यानम् ॥

॥ श्रीगणेशगुरवे नमः ॥

॥ श्रीगणेशसहस्रनामावलिः ॥

१ ॐ गणेश्वराय नमः	२१ ॐ सुरानंदाय नमः
२ ॥ गणक्रीडाय नमः	२२ ॥ महोत्कटाय नमः
३ ॥ गणनाथाय नमः	२३ ॥ हेरम्बाय नमः
४ ॥ गणाधिपाय नमः	२४ ॥ शम्बराय नमः
५ ॥ एकदंष्ट्राय नमः	२५ ॥ शम्भवे नमः
६ ॥ वक्रतुण्डाय नमः	२६ ॥ लम्बकर्णाय नमः
७ ॥ गजवक्त्राय नमः	२७ ॥ महाबलाय नमः
८ ॥ महोदराय नमः	२८ ॥ नन्दनाय नमः
९ ॥ लंबोदराय नमः	२९ ॥ अलंपटाय नमः
१० ॥ धूम्रवर्णाय नमः	३० ॥ भीमाय नमः
११ ॥ विकटाय नमः	३१ ॥ मेघनादाय नमः
१२ ॥ विघ्ननायकाय नमः	३२ ॥ गणञ्जयाय नमः
१३ ॥ सुमुखाय नमः	३३ ॥ विनायकाय नमः
१४ ॥ दुर्मुखाय नमः	३४ ॥ विरूपाक्षाय नमः
१५ ॥ बुद्धाय नमः	३५ ॥ वीराय नमः
१६ ॥ विघ्नराजाय नमः	३६ ॥ शूरवरप्रदाय नमः
१७ ॥ गजाननाय नमः	३७ ॥ महागणपतये नमः
१८ ॥ भीमाय नमः	३८ ॥ बुद्धिप्रियाय नमः
१९ ॥ प्रमोदाय नमः	३९ ॥ क्षिप्रप्रसादनाय नमः
२० ॥ आमोदाय नमः	४० ॥ रुद्रप्रियाय नमः

४१ ॐ गणाध्यक्षाय नमः	६४ ॐ भूपतये नमः
४२ ॥ उमापुत्राय नमः	६५ ॥ सुवनपतये नमः
४३ ॥ अघनाशनाय नमः	६६ ॥ भूतानां पतये नमः
४४ ॥ कुमारगुरवे नमः	६७ ॥ अव्ययाय नमः
४५ ॥ ईशानपुत्राय नमः	६८ ॥ विश्वकर्त्रे नमः
४६ ॥ मूपकवाहनाय नमः	६९ ॥ विश्वमुखाय नमः
४७ ॥ सिद्धिप्रियाय नमः	७० ॥ विश्ववन्द्याय नमः
४८ ॥ सिद्धिपतये नमः	७१ ॥ विनिर्गुणाय नमः
४९ ॥ सिद्धये नमः	७२ ॥ कवये नमः
५० ॥ सिद्धिविनायकाय नमः	७३ ॥ कविनामृपभाय नमः
५१ ॥ अविघ्नाय नमः	७४ ॥ ब्रह्मण्याय नमः
५२ ॥ तुंगुरवे नमः	७५ ॥ ब्रह्मणस्पतये नमः
५३ ॥ सिंहवाहनाय नमः	७६ ॥ जेष्ठराजाय नमः
५४ ॥ मोहिनीप्रियाय नमः	७७ ॥ निधिपतये नमः
५५ ॥ कटकटाय नमः	७८ ॥ निधिप्रियपतिप्रियाय०
५६ ॥ राजपुत्राय नमः	७९ ॥ हिरण्यपुरांतस्थायनमः
५७ ॥ शाकलाय नमः	८० ॥ सूर्यमण्डलमध्यगाय०
५८ ॥ संमिताय नमः	८१ ॥ कराहतिघ्वस्तसिंधु-
५९ ॥ अमिताय नमः	सलिलाय नमः
६० ॥ कूष्माण्डसामसंभूतये०	८२ ॥ पुषदंतभिदे नमः
६१ ॥ दुर्जयाय नमः	८३ ॥ उमाङ्गकेलिकुतुकिने०
६२ ॥ धूर्जयाय नमः	८४ ॥ मुक्तिदाय नमः
६३ ॥ जयाय नमः	८५ ॥ कुलपालनाय नमः

८६ ॐ किरीटिने नमः	१०८ ॐ योगाधिपाय नमः
८७ ॥ कुंडलिने नमः	१०९ ॥ तारकस्थपुरुषाय नमः
८८ ॥ हारिणे नमः	११० ॥ गजकर्णकाय नमः
८९ ॥ वनमालिने नमः	१११ ॥ गणाधिराजाय नमः
९० ॥ मनोमयाय नमः	११२ ॥ विजयस्थिराय नमः
९१ ॥ वैमुख्यहतदैत्यश्रिये०	११३ ॥ गजपतये नमः
९२ ॥ पादाहत्येजितक्षितये०	११४ ॥ ध्वजिने नमः
९३ ॥ सद्योजातस्वर्णमुख- मेखलिने नमः	११५ ॥ देवदेवाय नमः
९४ ॥ दुर्निमित्तहृते नमः	११६ ॥ स्मरप्राणदीपकायनमः
९५ ॥ दुस्वप्नदुष्टक्षमनाय०	११७ ॥ वायुकीलकाय नमः
९६ ॥ गुणिने नमः	११८ ॥ विपश्चिते नमः
९७ ॥ नादप्रतिष्ठिताय नमः	११९ ॥ वरदोन्नादाय नमः
९८ ॥ सुरूपाय नमः	१२० ॥ नादभिन्नमहाचलाय०
९९ ॥ सर्वनेत्राधिवासाय नमः	१२१ ॥ वराहरदनाय नमः
१०० ॥ विभ्राजिनूपुराय नमः	१२२ ॥ मृत्युञ्जयाय नमः
१०१ ॥ पीतांबराय नमः	१२३ ॥ व्याघ्राजिनांभराय०
१०२ ॥ खण्डरदाय नमः	१२४ ॥ इच्छाशक्तिभवायनमः
१०३ ॥ खण्डवैशाखसंस्थिताय०	१२५ ॥ देवत्रात्रे नमः
१०४ ॥ चित्रांगाय नमः	१२६ ॥ दैत्यविमर्दनाय नमः
१०५ ॥ श्यामदशनाय नमः	१२७ ॥ शंभुवक्त्रोद्भवाय नमः
१०६ ॥ भालचन्द्राय नमः	१२८ ॥ शंभुरूपजाय नमः
१०७ ॥ हविर्भुजाय नमः	१२९ ॥ शंभुहास्यमुवे नमः
	१३० ॥ शंभुतेजसे नमः

- १३१ ॐ शिवाशोकहारिणे नमः १५३ ॐ वाणीजिह्वाय नमः
 १३२ ॥ गौरीसुखावहाय नमः १५४ ॥ वासवनासिकाय नमः
 १३३ ॥ उमाङ्गमलजाय नमः १५५ ॥ भूमध्यसंस्थितकराय ०
 १३४ ॥ गौरीतेजोभुवे नमः १५६ ॥ ब्रह्मविद्यामदोदकाय ०
 १३५ ॥ स्वर्धूनीभवाय नमः १५७ ॥ कुलाचलांशाय नमः
 १३६ ॥ मत्तकायाय नमः १५८ ॥ सोमार्कघण्टाय नमः
 १३७ ॥ महानादाय नमः १५९ ॥ रुद्रशिरोधराय नमः
 १३८ ॥ गिरिवर्ष्मणे नमः १६० ॥ नदीनदभुजाय नमः
 १३९ ॥ शुभाननाय नमः १६१ ॥ सर्पाङ्गुलिकाय नमः
 १४० ॥ सर्वात्मने नमः १६२ ॥ तारकानखाय नमः
 १४१ ॥ सर्वदेवात्मने नमः १६३ ॥ व्योमनाभये नमः
 १४२ ॥ ब्रह्ममूर्ध्ने नमः १६४ ॥ श्रीहृदयाय नमः
 १४३ ॥ कुकुप्श्रुतये नमः १६५ ॥ मेरुपृष्ठाय नमः
 १४४ ॥ ब्रह्माण्डकुम्भाय नमः १६६ ॥ अर्णवोदराय नमः
 १४५ ॥ चिद्व्योमभालाय ० १६७ ॥ कुक्षिस्थयक्ष्मार्धव-
 १४६ ॥ सत्यशिरोरुहाय नमः रक्षःकिन्नरमानु-
 १४७ ॥ जगज्जन्मलयोन्मेष- पाय नमः
 निमिषाय नमः १६८ ॥ पृथ्वीकटये नमः
 १४८ ॥ अग्न्यर्कसोमदृशे नमः १६९ ॥ सृष्टिलिङ्गाय नमः
 १४९ ॥ गिरीन्द्रैकरदाय नमः १७० ॥ शैलोरवे नमः
 १५० ॥ धर्माधर्मोष्ठाय नमः १७१ ॥ दक्षजानुकाय नमः
 १५१ ॥ सामर्थ्यहिताय नमः १७२ ॥ पातालजङ्घाय नमः
 १५२ ॥ गृहर्क्षदशनाय नमः १७३ ॥ मुनिपदे नमः

१७४ ॐ कालाङ्गुष्ठाय नमः	१९५ ॐ रत्नमण्डपमध्यस्थाय०
१७५ ,, त्रयीतनवे नमः	१९६ ,, रत्नसिंहासनालयाय०
१७६ ,, ज्योतिर्मण्डलान्गु- लाय नमः	१९७ ,, तीव्राशिरोधृतपदाय०
१७७ ,, हृदयालाननिश्चलाय०	१९८ ,, ज्वालिनीमौलिला- लिताय नमः
१७८ ,, हृत्पद्मकर्णिकाशा- लिने नमः	१९९,, नन्दानन्दितपीठश्रिये०
१७९ ,, वियत्केलिसरोवराय०	२००,, भोगदाभूषितासनाय०
१८० ,, सद्भक्तध्याननिगडा०	२०१ ,, सकामदायिनीपीठ- स्फुरदुग्रासनाश्रयाय०
१८१ ,, पूजावारिनिवारिताय०	२०२ ,, तेजोवतीशिरोरत्न- सत्यानित्यावतंसिताय०
१८२ ,, प्रतापिने नमः	२०३ ,, सविघ्ननाशिनीपीठाय०
१८३ ,, काश्यपाय नमः	२०४,, सर्वशक्त्यम्बुजालयाय०
१८४ ,, यन्त्रे नमः	२०५,, लिपिपद्मासनाधाराय०
१८५ ,, गणकाय नमः	२०६,, बद्धिधामत्रयालयाय०
१८६ ,, विष्टपिने नमः	२०७ ,, उन्नतप्रपदाय नमः
१८७ ,, बलिने नमः	२०८ ,, गूढगुल्फाय नमः
१८८ ,, यशस्विने नमः	२०९ ,, संवृत्तपार्श्विकाय नमः
१८९ ,, धार्मिकाय नमः	२१० ,, पीनजंघाय नमः
१९० ,, जेत्रे नमः	२११ ,, श्लिष्टजानवे नमः
१९१ ,, प्रथमाय नमः	२१२ ,, स्थूलोरये नमः
१९२ ,, प्रथमेश्वराय नमः	२१३ ,, प्रोन्नमत्कटये नमः
१९३ ,, चिन्तामणिद्वीपपतये०	२१४ ,, निम्ननाभये नमः
१९४ ,, कल्पद्रुमवनालयाय०	

२१५ ॐ स्थूलकुक्षये नमः	२३८ ॐ रक्ताम्बरधराय नमः
२१६ ॥ पीनवक्षसे नमः	२३९ ॥ रक्तमाल्यविभूषणाय०
२१७ ॥ बृहद्भुजाय नमः	२४० ॥ रक्तेक्षणाय नमः
२१८ ॥ पीनस्कंधाय नमः	२४१ ॥ रक्तकराय नमः
२१९ ॥ कम्बुकण्ठाय नमः	२४२ ॥ रक्तताल्योष्ठपल्लवाय०
२२० ॥ लम्बोष्ठाय नमः	२४३ ॥ श्वेताय नमः
२२१ ॥ लम्बनासिकाय नमः	२४४ ॥ श्वेताम्बरधराय नमः
२२२ ॥ भग्नवामरदाय नमः	२४५ ॥ श्वेतमाल्यविभूषणाय०
२२३ ॥ तुंगासव्यदन्ताय नमः	२४६ ॥ श्वेतातपत्ररुचिराय नमः
२२४ ॥ महाहनवे नमः	२४७ ॥ श्वेतचामरबीजिताय०
२२५ ॥ ह्रस्वनेत्रत्रयाय नमः	२४८ ॥ सर्वावयवसंपूर्णाय०
२२६ ॥ शूर्पकर्णाय नमः	२४९ ॥ सर्वलक्षणलक्षिताय०
२२७ ॥ निविडमस्तकाय नमः	२५० ॥ सर्वाभरणशोभाढ्याय०
२२८ ॥ स्तवकाकारकुंभ्राग्राय०	२५१ ॥ सर्वशोभासमन्विताय०
२२९ ॥ रत्नमौलये नमः	२५२ ॥ सर्वमंगलमांगल्याय०
२३० ॥ निरङ्कुशाय नमः	२५३ ॥ सर्वकारणकारणाय०
२३१ ॥ सर्पहारकटीसूत्राय०	२५४ ॥ सर्वदैककराय नमः
२३२ ॥ सर्पयज्ञोपवीतवते नमः	२५५ ॥ शार्ङ्गिणे नमः
२३३ ॥ सर्पकोटीरकटकाय०	२५६ ॥ बीजपूरिणे नमः
२३४ ॥ सर्पत्रैवेयकाङ्गदाय०	२५७ ॥ गदाधराय नमः
२३५ ॥ सर्पकक्षोदराबंधाय०	२५८ ॥ शुभाङ्गाय नमः
२३६ ॥ सर्पराजोत्तरीच्छदा०	
२३७ ॥ रक्ताय नमः	

१ इमानि चत्वारि नामानि ग्रन्थान्त-
स्थेव विशेषाणि ज्ञान्ते ।

२५९ ॐ लोकेश्वरिणाय नमः	२८० ॐ ज्ञानपुत्राय नमः
२६० ॥ सुतंतये नमः	२८१ ॥ मुद्रलायुधाय नमः
२६१ ॥ तंतुवर्धनाय नमः	२८२ ॥ पूर्णपात्रिणे नमः
२६२ ॥ किरीटिने नमः	२८३ ॥ कंबुधराय नमः
२६३ ॥ कुण्डलिने नमः	२८४ ॥ विधृताक्षाय नमः
२६४ ॥ हारिणे नमः	२८५ ॥ सुमोदकाय नमः
२६५ ॥ वनमालिने नमः	२८६ ॥ करस्थात्रकलाय नमः
२६६ ॥ शुभाङ्गदाय नमः	२८७ ॥ चूतकलिकाभृते नमः
२६७ ॥ इक्षुचापधराय नमः	२८८ ॥ कुठारवते नमः
२६८ ॥ शूलिने नमः	२८९ ॥ पुष्करस्थस्वर्णघट- पूर्णरत्नाम्बुवर्षकाय०
२६९ ॥ चक्रपाणये नमः	२९० ॥ भारतीसुंदरीनाथाय०
२७० ॥ सरोजभृते नमः	२९१ ॥ विनायकरतिप्रियाय०
२७१ ॥ पाशिने नमः	२९२ ॥ महालक्ष्मीप्रियतमाय०
२७२ ॥ धृतोत्पलाय नमः	२९३ ॥ सिद्धलक्ष्मीमनोरमाय०
२७३ ॥ शालिने नमः	२९४ ॥ रंमारमेशपूर्वाङ्गाय०
२७४ ॥ मंजरीभृते नमः	२९५ ॥ दक्षिणोमामहेश्वराय०
२७५ ॥ स्वदन्तभृते नमः	२९६ ॥ महीवराहयामाङ्गाय०
२७६ ॥ कल्पवल्लीधराय नमः	२९७ ॥ रतिकंदर्पपश्चिमाय०
२७७ ॥ विश्वामयदैककरा०	२९८ ॥ आमोदमोदजननाय०
२७८ ॥ वशिने नमः	२९९ ॥ सप्रमोदप्रमोदनाय०
२७९ ॥ अक्षमालाधराय नमः	३०० ॥ समेषितसमृद्धश्रिये०
२ इमानि चत्वारि नामानि ८६-८९ मतानि यतो विशेषाणीव शायन्ते ।	३०१ ॥ रिद्धिसिद्धिप्रवर्धनाय०

- ३०२ ॐ दन्तसौमुख्यसु-
मुखाय०
- ३०३,, कान्तिकंदलिताश्रयाय०
- ३०४,, मदनावत्याश्रितांग्रये०
- ३०५,, कृतसौमुख्यदुर्मुखाय०
- ३०६,, विघ्नसंपल्लवोपघ्नाय०
- ३०७,, सेवोच्चिद्रमदद्रवाय०
- ३०८,, विघ्नकृन्निम्नचरण-
द्राविणीशक्तिसंवृताय०
- ३०९,, तीव्राप्रसन्नवदनाय०
- ३१०,, ज्वालिनीपालितैकदृशे०
- ३११,, मोहिनीमोहनाय नमः
- ३१२,, भोगदायिनीकान्ति-
मंडिताय नमः
- ३१३,, कामिनीकान्तयुक्त-
श्रिये नमः
- ३१४,, तेजिन्यधिष्ठितैक-
दृशे नमः
- ३१५,, वसुधारामदोन्नादाय०
- ३१६,, महाशंखनिधिप्रियाय०
- ३१७,, नमद्वसुमतीमौलि-
प्रह्वाय नमः
- ३१८,, पद्मनिधिप्रभवे नमः
- ३१९ ॐ सर्वसद्गुणसंसेव्याय०
- ३२०,, शोचिष्केशहृदा-
श्रयाय नमः
- ३२१,, ईशानमूर्ध्ने नमः
- ३२२,, देवेन्द्रशिखाय नमः
- ३२३,, पवननन्दनाय नमः
- ३२४,, प्रत्युग्रनयनादित्याय०
- ३२५,, दिव्यास्त्राणां प्रयोग-
विदे नमः
- ३२६,, ऐरावतादिसर्वाशा-
वारणाय नमः
- ३२७,, वारणप्रियाय नमः
- ३२८,, बज्राद्यस्त्रपरीवारगण-
चंडसमाश्रयाय नमः
- ३२९,, जयाजयपरिकराय०
- ३३०,, विजयाविजयावहाय०
- ३३१,, अजयार्चितपादा-
ब्जाय नमः
- ३३२,, नित्यानित्यबलम्यि-
ताय नमः
- ३३३,, विलासिनीकृतोद्धास-
शौण्डीसौंदर्यमंडि-
ताय नमः

- ३३४ ॐ अनंतानन्तसुखदाय० ३५३ ॐ हुं बीजाय नमः
 ३३५ ,, सुमंगलसुमंगलाय नमः ३५४ ,, तुङ्गशक्तिकाय नमः
 ३३६ ,, ज्ञानाश्रयाय नमः ३५५ ,, विश्वादिजननत्राण-
 ३३७ ,, क्रियाधाराय नमः स्वाहाशक्तिसुकील-
 ३३८ ,, इच्छाशक्तिनिषे- काय नमः
 विताय नमः ३५६ ,, अमृताब्धिकृतावा-
 ३३९ ,, सुमगासंश्रितपदाय० साय नमः
 ३४० ,, ललिताललिताश्रयाय० ३५७ ,, मदाधूर्णितलोचनाय०
 ३४१ ,, कामिनीपालनाय० ३५८ ,, उच्छिष्टोच्छिष्टगण-
 ३४२ ,, कामकामिनीके- पगणेशाय नमः
 लिलालिताय नमः ३५९ ,, गणनायकाय नमः
 ३४३ ,, सरस्वत्याश्रयाय नमः ३६० ,, सार्वकालिकसंसिद्धये०
 ३४४ ,, गौरीनन्दनाय नमः ३६१ ,, नित्यसेव्याय नमः
 ३४५ ,, श्रीनिकेतनाय नमः ३६२ ,, दिगम्बराय नमः
 ३४६ ,, गुरवे नमः ३६३ ,, अनपायाय नमः
 ३४७ ,, गुप्तप्रदाय नमः ३६४ ,, अनन्तदृष्टये नमः
 ३४८ ,, वाचासिद्धाय नमः ३६५ ,, अप्रमेयाय नमः
 ३४९ ,, वागीश्वरीपतये नमः ३६६ ,, अजराय नमः
 ३५० ,, नलिनीकामुकाय० ३६७ ,, अमराय नमः
 ३५१ ,, वामारामायज्येष्ठा- ३६८ ,, अनाविलाय नमः
 मनोरमाय नमः ३६९ ,, अप्रतिहतये नमः
 ३५२ ,, रौद्रीमुद्रितपादा- ३७० ,, अच्युताय नमः
 व्जाय नमः ३७१ ,, अमृताय नमः

- ३७२ ॐ अक्षराय नमः
 ३७३ ॥ अप्रतर्क्याय नमः
 ३७४ ॥ अक्षयाय नमः
 ३७५ ॥ अजय्याय नमः
 ३७६ ॥ अनाधाराय नमः
 ३७७ ॥ अनामयाय नमः
 ३७८ ॥ अमलाय नमः
 ३७९ ॥ अमेयसिद्धये नमः
 ३८० ॥ अद्वैताय नमः
 ३८१ ॥ अघोराय नमः
 ३८२ ॥ अप्रमिताननाय नमः
 ३८३ ॥ अनाकाराय नमः
 ३८४ ॥ अविधभूम्यग्निल-
 घ्नाय नमः
 ३८५ ॥ अव्यक्तलक्षणाय नमः
 ३८६ ॥ आधारपीठाय नमः
 ३८७ ॥ आधाराय नमः
 ३८८ ॥ आधाराधेयवर्जिताय०
 ३८९ ॥ आसुकेतनाय नमः
 ३९० ॥ आशापूरकाय नमः
 ३९१ ॥ आसुमहारथाय०
 ३९२ ॥ इक्षुसागरमध्यस्थाय०
 ३९३ ॥ इक्षुभक्षणलालसाय०
 ३९४ ॐ इक्षुचापातिरेकत्रिये०
 ३९५ ॥ इक्षुचापनिपेविताय०
 ३९६ ॥ इन्द्रगोपसमानत्रिये०
 ३९७ ॥ इन्द्रनीलसमद्युतये०
 ३९८ ॥ इन्दीवरदलश्यामाय०
 ३९९ ॥ इन्दुमण्डलमंडिताय०
 ४०० ॥ इधमप्रियाय नमः
 ४०१ ॥ इडाभागाय नमः
 ४०२ ॥ इडाधर्मेन्दिराप्रदाय०
 ४०३ ॥ दक्ष्याकुविघ्नविघ्न-
 सिने नमः
 ४०४ ॥ इतिकर्तव्यतेप्सिताय०
 ४०५ ॥ ईशानमौलये नमः
 ४०६ ॥ ईशानाय नमः
 ४०७ ॥ ईशानप्रियाय नमः
 ४०८ ॥ इतिघ्ने नमः
 ४०९ ॥ इषणात्रयकल्पान्ताय०
 ४१० ॥ इहामुत्रविवर्जिताय०
 ४११ ॥ उपेन्द्राय नमः
 ४१२ ॥ उडुभृन्मौलये नमः
 ४१३ ॥ उण्डूरकपतिप्रियाय०
 ४१४ ॥ उन्नताननाय नमः
 ४१५ ॥ उचुङ्गाय नमः

- ४१६ ॐ उदारत्रिदशाग्रण्यै० ४३९ ॐ ओजस्वते नमः
 ४१७ ॥ ऊर्जस्वते नमः ४४० ॥ ओषधीपतये नमः
 ४१८ ॥ ऊष्मलमदाय नमः ४४१ ॥ औदार्यनिधये नमः
 ४१९ ॥ ऊहापोहदुरासदाय० ४४२ ॥ औदत्यधूर्याय नमः
 ४२० ॥ ऋग्यजुःसामनयनाय० ४४३ ॥ औन्नत्यनिखनाय०
 ४२१ ॥ रिद्धिसिद्धिसमर्पकाय० ४४४ ॥ सुरनागानामङ्कुशाय०
 ४२२ ॥ ऋजुचितैकसुलभाय० ४४५ ॥ अङ्कुशाकारसंस्थिताय०
 ४२३ ॥ ऋणत्रयविमोचनाय० ४४६ ॥ अःसमस्तविसर्गाप्तप-
 ४२४ ॥ स्वभक्तानां लुप्तविघ्नाय० देषु परिकीर्तिताय नमः
 ४२५ ॥ सुरद्विषां लुप्तशक्तये० ४४७ ॥ कमण्डलुधराय नमः
 ४२६ ॥ विमुखाचानां लुप्तश्रिये० ४४८ ॥ कल्पाय नमः
 ४२७ ॥ लूताविस्फोटनाशनाय० ४४९ ॥ कपर्दिने नमः
 ४२८ ॥ एकारपीठमध्यस्थाय० ४५० ॥ कलभाननाय नमः
 ४२९ ॥ एकपादकृतासनाय० ४५१ ॥ कर्मसाक्षिणे नमः
 ४३० ॥ एजिताखिलदैत्यश्रिये० ४५२ ॥ कर्मकर्त्रे नमः
 ४३१ ॥ एधिताखिलसंश्रयाय० ४५३ ॥ कर्माकर्मफलप्रदाय०
 ४३२ ॥ ऐश्वर्यनिधये नमः ४५४ ॥ कदम्बगोलकाकाराय०
 ४३३ ॥ ऐश्वर्याय नमः ४५५ ॥ कूष्माण्डगणनायकाय०
 ४३४ ॥ ऐहिकामुष्मिकप्रदाय० ४५६ ॥ कारुण्यदेहाय नमः
 ४३५ ॥ ऐरावतसमोन्मेषाय० ४५७ ॥ कपिलाय नमः
 ४३६ ॥ ऐरावतनिभाननाय० ४५८ ॥ कथकाय नमः
 ४३७ ॥ ओङ्कारवाच्याय नमः ४५९ ॥ कटिसूत्रभृते नमः
 ४३८ ॥ ओङ्काराय नमः ४६० ॥ खर्वाय नमः

४६१ ॐ खर्वप्रियाय नमः	४८४ ॐ घटोदराय नमः
४६२ ,, खङ्गिने नमः	४८५ ,, चण्डाय नमः
४६३ ,, खान्तरस्थाय नमः	४८६ ,, चण्डेश्वराय नमः
४६४ ,, खनिर्मलाय नमः	४८७ ,, चण्डचण्डेशाय नमः
४६५ ,, खल्वाटशृङ्गनिलयाय०	४८८ ,, चण्डविक्रमाय नमः
४६६ ,, खट्वाङ्गिने नमः	४८९ ,, चराचरपित्रे नमः
४६७ ,, खदुरासदाय नमः	४९० ,, चिन्तामणये नमः
४६८ ,, गुणाढ्याय नमः	४९१ ,, चर्वणलालसाय नमः
४६९ ,, गहनाय नमः	४९२ ,, छन्दसे नमः
४७० ,, गस्थाय नमः	४९३ ,, छन्दोद्भवाय नमः
४७१ ,, गद्यपद्यसुधार्णवाय०	४९४ ,, छन्दोदुर्लभाय नमः
४७२ ,, गद्यगानप्रियाय नमः	४९५ ,, छन्दविग्रहाय नमः
४७३ ,, गर्जगीताय नमः	४९६ ,, जगद्योनये नमः
४७४ ,, गीर्वाणपूर्वजाय नमः	४९७ ,, जगत्साक्षिणे नमः
४७५ ,, गुह्याचाररताय नमः	४९८ ,, जगदीशाय नमः
४७६ ,, गुह्याय नमः	४९९ ,, जगन्मयाय नमः
४७७ ,, गुह्यागमनिरूपिताय०	५०० ,, जपाय नमः
४७८ ,, गुहाशयाय नमः	५०१ ,, जपपराय नमः
४७९ ,, गुहाविस्थाय नमः	५०२ ,, जाप्याय नमः
४८० ,, गुरुगम्याय नमः	५०३ ,, जिह्वाभिदासनप्रमो०
४८१ ,, गुरोर्गुप्ते नमः	५०४ ,, झलज्झल्लोहमदानस-
४८२ ,, घण्टाघर्षरिकामालिने०	झारिभ्रमराकृलाय नमः
४८३ ,, घटकुम्भाय नमः	५०५ ,, टङ्कारस्कारमंरायाय०

५०६ ॐ टङ्कारमणिनूपुराय०	५२८ ॐ दक्षयज्ञप्रमथनाय०
५०७ ,, ठद्वयाय नमः	५२९ ,, दात्रे नमः
५०८ ,, पल्लवान्तस्थसर्वमन्त्रेषु	५३० ,, दानाय नमः
सिद्धिदाय नमः	५३१ ,, दमोदयाय नमः
५०९ ,, डिण्डिमुण्डाय नमः	५३२ ,, दयावते नमः
५१० ,, डाकिनीशाय नमः	५३३ ,, दिव्यविभवाय नमः
५११ ,, डामराय नमः	५३४ ,, दण्डभृते नमः
५१२ ,, डिण्डिमप्रियाय नमः	५३५ ,, दण्डनायकाय नमः
५१३ ,, ढक्कानिनादमुदिताय०	५३६ ,, दन्तप्रभिन्नभ्रमराय०
५१४ ,, ढौंकाय नमः	५३७ ,, दैत्यवारणदारणाय०
५१५ ,, ढौंढविनायकाय नमः	५३८ ,, दंष्ट्रालग्रद्विपघटाय०
५१६ ,, तच्चानां कृतये नमः	५३९ ,, देवार्थात्तगजाकृतये०
५१७ ,, तच्चाय नमः	५४० ,, धनाय नमः
५१८ ,, तत्त्वंपदनिरूपिताय०	५४१ ,, धनपतये नमः
५१९ ,, तारकान्तरसंस्थानाय०	५४२ ,, बन्धवे नमः
५२० ,, तारकाय नमः	५४३ ,, धनदाय नमः
५२१ ,, तारकान्तकाय नमः	५४४ ,, धरणीधराय नमः
५२२ ,, स्थाणवे नमः	५४५ ,, ध्यानैकप्रकटाय नमः
५२३ ,, स्थाणुप्रियाय नमः	५४६ ,, ध्येयाय नमः
५२४ ,, स्थात्रे नमः	५४७ ,, ध्यानाय नमः
५२५ ,, स्थावराय नमः	५४८ ,, ध्यानपरायणाय नमः
५२६ ,, जङ्गमाय नमः	५४९ ,, ध्यानप्रकृतिचीत्कार-
५२७ ,, जगते नमः	ब्रह्माण्डावलिमेखलाय०

- ५५० ॐ नन्द्याय नमः
 ५५१ ॥ नादप्रियाय नमः
 ५५२ ॥ नादाय नमः
 ५५३ ॥ नादमध्येप्रतिष्ठिताय०
 ५५४ ॥ निष्कलाय नमः
 ५५५ ॥ निर्मलाय नमः
 ५५६ ॥ नित्याय नमः
 ५५७ ॥ नित्यानित्याय नमः
 ५५८ ॥ निरामयाय नमः
 ५५९ ॥ परस्मैव्योम्ने नमः
 ५६० ॥ परस्मैधाम्ने नमः
 ५६१ ॥ परमात्मने नमः
 ५६२ ॥ परस्मैपदाय नमः
 ५६३ ॥ परात्तराय नमः
 ५६४ ॥ पशुपतये नमः
 ५६५ ॥ पशुपाशविमोचनाय०
 ५६६ ॥ पूर्णानन्दाय नमः
 ५६७ ॥ परानन्दाय नमः
 ५६८ ॥ पुराणपुरुषोत्तमाय०
 ५६९ ॥ पद्मप्रमन्ननयनाय०
 ५७० ॥ प्रणताज्ञाननाशनाय०
 ५७१ ॥ प्रमाणप्रत्ययातीताय०
 ५७२ ॥ प्रणतार्थिनिराणाय०
 ५७३ ॐ फणिहस्ताय नमः
 ५७४ ॥ फणिपतये नमः
 ५७५ ॥ फृत्काराय नमः
 ५७६ ॥ फाणितप्रियाय नमः
 ५७७ ॥ बाणार्चिताङ्घ्रियु-
 गलाय नमः
 ५७८ ॥ बालकेलिकुतूहलिने०
 ५७९ ॥ ब्रह्मणे नमः
 ५८० ॥ ब्रह्मार्चितपदाय नमः
 ५८१ ॥ ब्रह्मचारिणे नमः
 ५८२ ॥ बृहस्पतये नमः
 ५८३ ॥ बृहत्तराय नमः
 ५८४ ॥ ब्रह्मपराय नमः
 ५८५ ॥ ब्रह्मण्याय नमः
 ५८६ ॥ ब्रह्मवित्प्रियाय नमः
 ५८७ ॥ भूतेष्वदत्तलक्ष्मीकाय०
 ५८८ ॥ भर्गाय नमः
 ५८९ ॥ भद्राय नमः
 ५९० ॥ भयापहाय नमः
 ५९१ ॥ भगवते नमः
 ५९२ ॥ भक्तिमुलभाय नमः
 ५९३ ॥ भूतिदाय नमः
 ५९४ ॥ भूतिभूषणाय नमः

५९५ ॐ भव्याय नमः	६१८ ॐ रसाय नमः
५९६ „ भूतालयाय नमः	६१९ „ रसप्रियाय नमः
५९७ „ भोगदात्रे नमः	६२० „ रस्याय नमः
५९८ „ भूमध्यगोचराय नमः	६२१ „ रञ्जकाय नमः
५९९ „ मन्त्राय नमः	६२२ „ रावणार्चिताय नमः
६०० „ मन्त्रपतये नमः	६२३ „ राज्यरक्षाकराय नमः
६०१ „ मन्त्रिणे नमः	६२४ „ रत्नगर्भाय नमः
६०२ „ मदमत्तमनोमयाय०	६२५ „ राज्यसुखप्रदाय नमः
६०३ „ मेखलाहीश्वराय नमः	६२६ „ लक्षाय नमः
६०४ „ मन्दगतये नमः	६२७ „ लक्ष्यपतये नमः
६०५ „ मन्दनिभेक्षणाय०	६२८ „ लक्ष्याय नमः
६०६ „ महाबलाय नमः	६२९ „ लयस्थाय नमः
६०७ „ महावीर्याय नमः	६३० „ लङ्कप्रियाय नमः
६०८ „ महाप्राणाय नमः	६३१ „ लानप्रियाय नमः
६०९ „ महामनसे नमः	६३२ „ लास्यपराय नमः
६१० „ यज्ञाय नमः	६३३ „ लाभकृल्लोकवि-
६११ „ यज्ञपतये नमः	श्रुताय नमः
६१२ „ यज्ञेगोप्त्रे नमः	६३४ „ वरेण्याय नमः
६१३ „ यज्ञफलप्रदाय नमः	६३५ „ वह्निवदनाय नमः
६१४ „ यशस्कराय नमः	६३६ „ वन्द्याय नमः
६१५ „ योगगम्याय नमः	६३७ „ वेदान्तगोचराय नमः
६१६ „ याज्ञिकाय नमः	६३८ „ विकर्त्रे नमः
६१७ „ याजकप्रियाय नमः	६३९ „ विश्वतश्चक्षुषे नमः

६४० ॐ विधात्रे नमः	६६३ ॐ सुरकुञ्जरभेदकाय०
६४१ ॥ विश्वतोमुखाय नमः	६६४ ॥ सिन्दूरितमहाकुम्भाय०
६४२ ॥ वामदेवाय नमः	६६५ ॥ सदसद्व्यक्तिदाय-
६४३ ॥ वज्रिनेत्रे नमः	काय नमः
६४४ ॥ वज्रिणे नमः	६६६ ॥ साक्षिणे नमः
६४५ ॥ वज्रनिवारणाय नमः	६६७ ॥ समुद्रमथनाय नमः
६४६ ॥ विवस्वद्वन्धनाय नमः	६६८ ॥ स्वयंवेधाय नमः
६४७ ॥ विश्वाधाराय नमः	६६९ ॥ स्वदक्षिणाय नमः
६४८ ॥ विश्वेश्वराय नमः	६७० ॥ स्वतन्त्राय नमः
६४९ ॥ विभवे नमः	६७१ ॥ सत्यसङ्कल्पाय नमः
६५० ॥ शब्दब्रह्ममयप्राप्याय०	६७२ ॥ सामगानरताय नमः
६५१ ॥ शम्भुशक्तिगणेश्वराय०	६७३ ॥ सुखिने नमः
६५२ ॥ शास्त्रे नमः	६७४ ॥ हंसाय नमः
६५३ ॥ शिखाग्रनिलयाय०	६७५ ॥ हस्तिपिशाचीशाय०
६५४ ॥ शरण्याय नमः	६७६ ॥ हवनाय नमः
६५५ ॥ शम्बरेश्वराय नमः	६७७ ॥ हव्यकव्यभुजे नमः
६५६ ॥ पङ्कतुकुसुमस्रग्बिणे०	६७८ ॥ हव्याय नमः
६५७ ॥ पङ्काधाराय नमः	६७९ ॥ हुतप्रियाय नमः
६५८ ॥ पङ्क्षराय नमः	६८० ॥ हृष्टाय नमः
६५९ ॥ संसारवेधाय नमः	६८१ ॥ हृष्टेसामन्त्रमध्यगाय०
६६० ॥ सर्वज्ञाय नमः	६८२ ॥ क्षेत्राधिपाय नमः
६६१ ॥ सर्वभेषजभेषजाय नमः	६८३ ॥ क्षमाभर्त्रे नमः
६६२ ॥ सृष्टिस्थितिलयक्री-	६८४ ॥ क्षमाक्षमपरायणाय०
डाय नमः	

७३० ॐ तिथये नमः	७५२ ॐ अदभ्यो नमः
७३१ ॥ योगाय नमः	७५३ ॥ अग्रये नमः
७३२ ॥ वाराय नमः	७५४ ॥ मरुते नमः
७३३ ॥ करणाय नमः	७५५ ॥ व्योम्ने नमः
७३४ ॥ अंशकाय नमः	७५६ ॥ अहङ्कृतये नमः
७३५ ॥ लग्नाय नमः	७५७ ॥ प्रकृत्यै नमः
७३६ ॥ होरायै नमः	७५८ ॥ पुंसे नमः
७३७ ॥ कालचक्राय नमः	७५९ ॥ ब्रह्मणे नमः
७३८ ॥ भेरवे नमः	७६० ॥ विष्णवे नमः
७३९ ॥ सप्तर्षिभ्यो नमः	७६१ ॥ शिवाय नमः
७४० ॥ ध्रुवाय नमः	७६२ ॥ रुद्राय नमः
७४१ ॥ राहवे नमः	७६३ ॥ इन्द्राय नमः
७४२ ॥ मन्दाय नमः	७६४ ॥ शक्त्यै नमः
७४३ ॥ कवये नमः	७६५ ॥ सदाशिवाय नमः
७४४ ॥ जीवाय नमः	७६६ ॥ त्रिदशेभ्यो नमः
७४५ ॥ बुधाय नमः	७६७ ॥ पितृभ्यो नमः
७४६ ॥ भौमाय नमः	७६८ ॥ सिद्धेभ्यो नमः
७४७ ॥ शशिने नमः	७६९ ॥ यक्षेभ्यो नमः
७४८ ॥ रवये नमः	७७० ॥ रक्षोभ्यो नमः
७४९ ॥ कालसृष्टिस्थितये०	७७१ ॥ किन्नरेभ्यो नमः
७५० ॥ विश्वस्मै स्थावराय	७७२ ॥ साध्येभ्यो नमः
जङ्गमाय जगते नमः	७७३ ॥ विद्याधरेभ्यो नमः
७५१ ॥ भुवे नमः	७७४ ॥ भूतेभ्यो नमः

७७५ ॐ मनुष्येभ्यो नमः	७९८ ॐ वैखानसाय नमः
७७६ ,, पशुभ्यो नमः	७९९ ,, मागवताय नमः
७७७ ,, खगेभ्यो नमः	८०० ,, मानुषाय नमः
७७८ ,, समुद्रेभ्यो नमः	८०१ ,, पाञ्चरात्रकाय नमः
७७९ ,, सरिद्धयो नमः	८०२ ,, शैवाय नमः
७८० ,, शैलेभ्यो नमः	८०३ ,, पाशुपताय नमः
७८१ ,, भूताय नमः	८०४ ,, कालमुखाय नमः
७८२ ,, भव्याय नमः	८०५ ,, भैरवशासनाय नमः
७८३ ,, भवोद्भवाय नमः	८०६ ,, शाक्ताय नमः
७८४ ,, साङ्ख्येभ्यो नमः	८०७ ,, वैनायकाय नमः
७८५ ,, पातञ्जलाय नमः	८०८ ,, सौराय नमः
७८६ ,, योगाय नमः	८०९ ,, जैनाय नमः
७८७ ,, पुराणेभ्यो नमः	८१० ,, आर्हतसंहितायै नमः
७८८ ,, श्रुतये नमः	८११ ,, सते नमः
७८९ ,, स्मृतये नमः	८१२ ,, असते नमः
७९० ,, वेदाङ्गेभ्यो नमः	८१३ ,, व्यक्ताय नमः
७९१ ,, सदाचाराय नमः	८१४ ,, अव्यक्ताय नमः
७९२ ,, मीमांसायै नमः	८१५ ,, सचेतनाय नमः
७९३ ,, न्यायविस्तराय नमः	८१६ ,, अचेतनाय नमः
७९४ ,, आयुर्वेदाय नमः	८१७ ,, बन्धाय नमः
७९५ ,, धनुर्वेदाय नमः	८१८ ,, मोक्षाय नमः
७९६ ,, गान्धर्वाय नमः	८१९ ,, सुखाय नमः
७९७ ,, काव्यनाटकाय नमः	८२० ,, भोगयोगाय नमः

- ८२१ ॐ सत्याय नमः
 ८२२ ॥ अणवे नमः
 ८२३ ॥ महते नमः
 ८२४ ॥ स्वस्तिहुंफदस्वधा-
 स्वाहाश्रौपट्शौपट्स्व-
 षण्मयाय नमः
 ८२५ ॥ ज्ञानाय नमः
 ८२६ ॥ विज्ञानाय नमः
 ८२७ ॥ आनन्दाय नमः
 ८२८ ॥ बोधाय नमः
 ८२९ ॥ संविदे नमः
 ८३० ॥ समाय नमः
 ८३१ ॥ असमाय नमः
 ८३२ ॥ एकस्मै नमः
 ८३३ ॥ एकाक्षराधाराय नमः
 ८३४ ॥ एकाक्षरपरायणाय०
 ८३५ ॥ एकाग्रधिये नमः
 ८३६ ॥ एकवीराय नमः
 ८३७ ॥ एकानेकरूपधृपे०
 ८३८ ॥ द्विरूपाय नमः
 ८३९ ॥ द्विभुजाय नमः
 ८४० ॥ द्व्यक्षाय नमः
 ८४१ ॥ द्विरदाय नमः
 ८४२ ॐ द्वीपरक्षकाय नमः
 ८४३ ॥ द्वैमातुराय नमः
 ८४४ ॥ द्विवदनाय नमः
 ८४५ ॥ द्वन्द्वहीनाय नमः
 ८४६ ॥ द्वयातिगाय नमः
 ८४७ ॥ त्रिधात्रे नमः
 ८४८ ॥ त्रिकराय नमः
 ८४९ ॥ त्रेतात्रिवर्गफलदाय-
 काय नमः
 ८५० ॥ त्रिगुणात्मने नमः
 ८५१ ॥ त्रिलोकादेये नमः
 ८५२ ॥ त्रिशक्तीशाय नमः
 ८५३ ॥ त्रिलोचनाय नमः
 ८५४ ॥ चतुर्बाह्वे नमः
 ८५५ ॥ चतुर्दन्ताय नमः
 ८५६ ॥ चतुरात्मने नमः
 ८५७ ॥ चतुर्मुखाय नमः
 ८५८ ॥ चतुर्मुखमयोपायाय०
 ८५९ ॥ चतुर्वर्णाश्रमाश्रयाय०
 ८६० ॥ चतुर्विधवचोवृत्तिपरि-
 वृत्तिप्रवर्तकाय नमः
 ८६१ ॥ चतुर्थीपूजनप्रीताय०
 ८६२ ॥ चतुर्थीतिथिसम्भवाय०

८६३ ॐ पञ्चाक्षरात्मने नमः	८८६ ॐ पद्मैरिवर्गविध्वंसिने०
८६४ ॥ पञ्चात्मने नमः	८८७ ॥ पद्मभिभयभञ्जनाय०
८६५ ॥ पञ्चास्थाय नमः	८८८ ॥ पद्मर्कदूराय नमः
८६६ ॥ पञ्चपञ्चकृते नमः	८८९ ॥ पद्मकर्मणे नमः
८६७ ॥ पञ्चाधाराय नमः	८९० ॥ पद्मगुणाय नमः
८६८ ॥ पञ्चवर्णाय नमः	८९१ ॥ पद्मसाश्रयाय नमः
८६९ ॥ पञ्चाक्षरपरायणाय०	८९२ ॥ सप्तपातालचरणाय०
८७० ॥ पञ्चतालाय नमः	८९३ ॥ सप्तद्वीपोरुमण्डलाय०
८७१ ॥ पञ्चकराय नमः	८९४ ॥ सप्तस्वर्लोकमुकुटाय०
८७२ ॥ पञ्चप्रणवमातृकाय०	८९५ ॥ सप्तसप्तिवरप्रदाय नमः
८७३ ॥ पञ्चब्रह्ममयस्फूर्तये०	८९६ ॥ सप्ताङ्गराज्यसुखदाय०
८७४ ॥ पञ्चावरणवारिताय०	८९७ ॥ सप्तर्षिगणवन्दिताय०
८७५ ॥ पञ्चभक्ष्यप्रियाय नमः	८९८ ॥ सप्तछन्दोनिधये नमः
८७६ ॥ पञ्चबाणाय नमः	८९९ ॥ सप्तहोत्रे नमः
८७७ ॥ पञ्चशिवात्मकाय०	९०० ॥ सप्तस्वराश्रयाय नमः
८७८ ॥ पद्मकोणपीठाय नमः	९०१ ॥ सप्तान्धिकेलिका-
८७९ ॥ पद्मचक्रधाम्ने नमः	साराय नमः
८८० ॥ पद्मग्रन्थिभेदकाय०	९०२ ॥ सप्तमातृनिपेविताय०
८८१ ॥ पद्मङ्गध्वान्तविध्वंसिने०	९०३ ॥ सप्तछन्दोमोदमदाय०
८८२ ॥ पद्मङ्गुलमहान्ददाय०	९०४ ॥ सप्तछन्दोमखप्रभवे०
८८३ ॥ पद्मसुखाय नमः	९०५ ॥ अष्टमूर्तिध्येयमूर्तये०
८८४ ॥ पद्मसुखप्राप्त्रे नमः	९०६ ॥ अष्टप्रकृतिकारणाय०
८८५ ॥ पद्मशक्तिपरिवारिताय०	९०७ ॥ अष्टाङ्गयोगफलभृते०

- ९०८ ॐ अष्टपत्राम्बुजासनाय० ९३१ ॐ दशाध्यायाय नमः
 ९०९ ॥ अष्टशक्तिसमानश्रिये० ९३२ ॥ दशप्राणाय नमः
 ९१० ॥ अष्टैश्वर्यप्रदायकाय० ९३३ ॥ दशेन्द्रियनियामकाय०
 ९११ ॥ अष्टपीठोपपीठश्रिये० ९३४ ॥ दशाक्षरमहामन्त्राय०
 ९१२ ॥ अष्टमातृसमावृताय० ९३५ ॥ दशाशाव्यापिविग्र-
 ९१३ ॥ अष्टमैरवसेव्याय नमः हाय नमः
 ९१४ ॥ अष्टवसुवन्द्याय नमः ९३६ ॥ एकादशादिभी रुद्रैः
 ९१५ ॥ अष्टमूर्त्तिभृते नमः स्तुताय नमः
 ९१६ ॥ अष्टचक्रस्फुरन्मूर्त्तये० ९३७ ॥ एकादशाक्षराय नमः
 ९१७ ॥ अष्टद्रव्यहविःप्रियाय० ९३८ ॥ द्वादशोद्दण्डोर्द-
 ९१८ ॥ नवनागासनाध्यासिने० ण्डाय नमः
 ९१९ ॥ नवनिष्यनुशासित्रे० ९३९ ॥ द्वादशास्त्रनिकेतनाय०
 ९२० ॥ नवद्वारपुरावृत्ताय० ९४० ॥ त्रयोदशभिदाभिन्नवि-
 ९२१ ॥ नवद्वारनिकेतनाय० श्वेदेवाधिदैवताय०
 ९२२ ॥ नवनारायणस्तुत्याय० ९४१ ॥ चतुर्दशेन्द्रवरदाय०
 ९२३ ॥ नवदुर्गानिपेविताय० ९४२ ॥ चतुर्दशमनुप्रभवे०
 ९२४ ॥ नवनाथमहानाथाय० ९४३ ॥ चतुर्दशादिविद्या-
 ९२५ ॥ नवनागविभूषणाय० द्याय नमः
 ९२६ ॥ नवरत्नविचित्राङ्गाय० ९४४ ॥ चतुर्दशजगत्पतये०
 ९२७ ॥ नवशक्तिशिरोधृताय० ९४५ ॥ सामपञ्चदशाय नमः
 ९२८ ॥ दशात्मकाय नमः ९४६ ॥ पञ्चदशीशीतांशुनिर्म-
 ९२९ ॥ दशभुजाय नमः लाय नमः
 ९३० ॥ दशदिक्पतिवन्दिताय०

- ९४७ ॐ षोडशाधारनिलयाय० ९६६ ॐ चतुर्विंशन्महान्हा-
 ९४८ „ षोडशस्वरमातृकाय० दाय नमः
 ९४९ „ षोडशान्तपदावा- ९६७ „ पट्त्रिंशत्तत्त्वसम्भूतये०
 साय नमः ९६८ „ अष्टत्रिंशत्कलातनये०
 ९५० „ षोडशेन्दुकलात्मकाय० ९६९ „ नमदेकोनपञ्चाशन्म-
 ९५१ „ कलासप्तदशीसप्त- रुद्रगर्गनिरर्गलाय नमः
 दशाय नमः ९७० „ पञ्चाशदक्षरश्रेण्यै०
 ९५२ „ सप्तदशाक्षराय नमः ९७१ „ पञ्चाशद्विग्रहाय०
 ९५३ „ अष्टादशद्वीपपतये० ९७२ „ पञ्चाशद्विष्णुशक्ती-
 ९५४ „ अष्टादशपुराणकृते० शाय नमः
 ९५५ „ अष्टादशौपधिसृष्टये० ९७३ „ पञ्चाशन्मातृकाल-
 ९५६ „ अष्टादशविधिस्मृताय० याय नमः
 ९५७ „ अष्टादशलपिकृतये० ९७४ „ द्विपञ्चाशद्वपुश्रेण्ये०
 ९५८ „ अष्टादशत्रिजातिकृते० ९७५ „ त्रिपष्टयक्षरसंश्रयाय०
 ९५९ „ एकविंशत्पुंसे नमः ९७६ „ चतुःपष्ट्यर्णनिर्णये०
 ९६० „ एकविंशत्यङ्गुलिपल्ल- ९७७ „ चतुःपष्टिकलानिधये०
 वाय नमः ९७८ „ चतुःपष्टिमहासिद्ध-
 ९६१ „ चतुर्विंशतितत्त्वात्मने० योगिनीवृन्दचन्द्रिताय०
 ९६२ „ पञ्चविंशाख्यपुरुषाय० ९७९ „ अष्टपष्टिमहातीर्थक्षेत्र-
 २६३ „ सप्तविंशतितारशाय० भैरवभावनाय नमः
 ९६४ „ सप्तविंशतियोगकृते० ९८० „ चतुर्नवतिमन्त्रात्मने०
 ९६५ „ द्वात्रिंशद्भैरवाधी- ९८१ „ षण्णवत्यधिकप्रभवे०
 शाय नमः ९८२ „ शतानन्दाय नमः

९८३ ॐ शतधृतये नमः	९९९ ॐ चतुर्लक्षजपप्रीतये०
९८४ ,, शतपत्रायतेक्षणाय०	१००० ,, चतुर्लक्षप्रकाशकाय०
९८५ ,, शतानीकाय नमः	१००१ ,, चतुरशीतिलक्षाणां
९८६ ,, शतमखाय नमः	जीवानां देहसंस्थितये नमः
९८७ ,, शतधारवरायुधाय०	१००२ ,, कोटिस्वर्यप्रतीका-
९८८ ,, सहस्रपत्रनिलयाय०	शाय नमः
९८९ ,, सहस्रफणिभूषणाय०	१००३ ,, कोटिचंद्रांशुनिर्म-
९९० ,, सहस्रशीर्ष्णोपुरुषाय०	लाय नमः
९९१ ,, सहस्राक्षाय नमः०	१००४ ,, सप्तकोटिमहामन्त्र-
९९२ ,, सहस्रपदे नमः	मन्त्रितावयवद्युतये०
९९३ ,, सहस्रनामसंस्तुत्याय०	१००५ ,, शिवाभवाद्यष्टकोटि-
९९४ ,, सहस्राक्षबलापहाय०	विनायकधुरन्धराय०
९९५ ,, दशसहस्रफणभृत्फ-	१००६ ,, त्रयस्त्रिंशत्कोटिसुरश्रे-
णिराजकृतासनाय०	णीप्रणतपादुकाय०
९९६ ,, अष्टाशीतिसहस्रौघम-	१००७ ,, अनन्तदेवतामे-
हर्षिस्तोत्रपाठिताय०	व्याय नमः
९९७ ,, लक्षाधारप्रियाधाराय०	१००८ ,, अनन्तसुखदाय-
९९८ ,, लक्षाधारमनोमयाय०	काय नमः

॥ अथ श्रीपंचश्लोकगणेशपुराणप्रारंभः ॥

श्रीविघ्नेशपुराणसारमुदितं व्यासाय ध्यात्रा पुरा तत्खंडं प्रथमं
महागणपतेश्वोपासनाख्यं यथा ॥ संहर्तुं त्रिपुरं शिवेन गणपस्यादौ
कृतं पूजनं कर्तुं सृष्टिमिमां सुतः स विधिना व्यासेन बुद्ध्याप्तये ॥१॥
संकष्टाश्च विनायकस्य च मनोः स्थानस्य तीर्थस्य वै दूर्वाणां महि-
मेति भक्तिचरितं तत्पार्थिवस्यार्चनमूतेभ्यो यैर्यदभीप्सितं गणपति-
स्तत्तत्प्रतुष्टो ददौ ताः सर्वा न समर्थ एव कथितुं ब्रह्मा कुतो मानवः
॥२॥ क्रीडाकाण्डमथो षडेत्कृतयुगे श्वेतच्छविः काश्यपः सिंहांकः स
विनायको दशभुजो भूत्वाऽथ काशीं ययौ ॥ हत्वा तत्र नरांतकं तद-
जुजं देवांतकं दानवं ब्रह्मायां शिवनंदनो रसभुजो जातो मयूरध्वजः
॥३॥ हत्वा तं कमलासुरं च सगणं सिंधुं महादैत्यपं पश्चात् सिद्धिम-
तीसुते कमलजस्तस्मै मनोजे ददौ ॥ द्वापारे तु गजाननो युगभुजो
गौरीसुतः सिंदुरं संमर्द्य स्वकरेण तं निजमुखे चाखुध्वजो लिप्तवान्
॥ ४ ॥ गीताया उपदेश एव हि कृतो राज्ञे वरेण्याय वै तिव्ये
तेऽथ च धूम्रकेतुरभिधो विप्रः सधर्मार्घिकृत् ॥ अष्टांको द्विभुजोऽ-
सितो गणपतिर्भ्लेच्छांतकः स्वर्णदः क्रीडाकाण्डमिदं गणस्य हरिणा
प्रोक्तं विधात्रे पुरा ॥५॥ एतच्छ्लोकसुपंचकं प्रतिदिनं भक्त्या पठेद्यः
पुमाभिर्वाणं परमं ब्रजेत्स सकलान् मुक्त्वा सुभोगानपि ॥ ६ ॥

॥ इति पंचश्लोकि गणेशपुराणम् ॥

॥ अथ श्रीगणेशमानसपूजा ॥

नानारत्नविचित्रकं रमणकं सिंहासनं कल्पितं स्नानं जाह्नवी-
धारिणा गणपते पीतांबरं गृह्यताम् ॥ कंठे मौक्तिकमालिका श्रुति-
युगे द्वे धारिते कुण्डले नानारत्नविराजितो रविधिप्रो शीर्षे
किरीटः शुभः ॥ १ ॥ भाले चर्चितकेशरं मृगमदामोदांकितं चंदनं
कस्तूरीतिलकोद्भयं सुकुसुमं मंदारदूर्वाशमी ॥ गुग्गूलोद्भय-
धूपकं विरचितं दीपं सुपत्या युतं भक्ष्यं मोक्षसंयुतं गणपते
क्षीरोदनं गृह्यताम् ॥ २ ॥ तांबूलं मनसा मया विरचितं जंपूलं
दक्षिणा साष्टांगं प्रणतिः स्तुतिर्निर्घृष्टिधा पूजां गृहाण प्रभो ॥ मे
कामः सततं तयार्चनविधौ बुद्धिस्तयालिंगे त्विच्छा ते मुख-
दर्शने गणपते भक्तिस्तु पादांबुजे ॥३॥ इति श्रीग०मा०पू०समाप्ता ॥

॥ अथ श्रीगणेशपूजनम् ॥

आचम्य प्राणानायम्य ॥ ॐ केशवाय नमः स्वाहा ॥ ॐ
नारायणाय नमः स्वाहा ॥ ॐ माधवाय नमः स्वाहा ॥ ॐ गोविं-
दाय नमः ॥ इति हस्तप्रक्षालनम् ॥ प्राणायामं कुर्यात् ॥

॥ आशीर्वादः ॥

ॐ स्वस्ति नुऽ इन्द्रो बृद्धश्रवाहं स्वस्ति नः पूषा विश्वश्चवेदाहं
॥ स्वस्ति नुस्ताक्षर्योऽ अरिष्टनेमिहं स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु
॥ १५ ॥ स्वस्तिस्तु या विनाशरूपा पुण्यकल्याणवृद्धिदा ॥ विनायक-
प्रिया नित्यं तां च स्वस्ति जुवन्तु नः ॥ ततः शान्तिमन्त्रं पठेत् ॥

भद्रसूक्तं पठेत्-ॐ आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्व-
तोदध्यासोऽ अपरीतासऽ उद्भिर्दः ॥ देवा नो यथा सदमिह-
धेऽ असुन्नप्रायुधो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ १५ ॥ देवानाम्भुद्रा
सुमुक्तिर्जयतान्देवानां ॥ १५ ॥ शान्तिरपि नो निर्वर्त्तताम् ॥ देवानां
सुखस्यमुपसेदिमा वृयन्देवा नुऽ आयुर्दंष्ट्रतिरन्तु जीवसे ॥ १५ ॥
तान्पूर्वया निविदा हूमहे वृषभगम्भिन्नमर्दितिन्दसमक्षिधम् ॥
अर्धमणं वरुणं सोममश्विना सरस्वती नदंसुभगा मयस्करत्
॥ १५ ॥ तन्नो वारो मयोश्च वातुभेषजन्तन्मातापृथिवी तत्पितादृषो ॥
तद्दग्रावाणहं सोमसुतो मयोश्चुवस्तदंश्विनाशृणुतन्धिष्ण्या
युवम् ॥ १५ ॥ तमीशानुज्ञगंतस्तुस्थुपुस्पतिन्धियजिह्वमवसे
हूमहे वृयम् ॥ पूषा नो यथा वेदसामसंदृष्टुधेराक्षितापायुरदंघहं
स्वस्तये ॥ १५ ॥ स्वस्ति नुऽ इन्द्रो बृद्धश्रवाहं स्वस्ति नः

पूषाविश्ववेदाहं । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिहं स्वस्ति नो
 बृहस्पतिर्दधातु ॥ ३५ ॥ पृषदश्वा मरुतुहं पृश्निमातरहं शुभ्रं व्या-
 वानो विदर्येषु जग्मयहं ॥ अग्निजिह्वा मनवहंसूरचक्षसो विश्वे
 नो देवाऽ अघसागमन्निह ॥ ३६ ॥ भद्रङ्कणैर्भिहं शृणुयाम
 देवाभद्रम्पश्येमाक्षभिर्व्यजत्राहं ॥ स्युरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तु नू-
 भिर्यशेमहि देवहितुष्यदारुः ॥ ३७ ॥ शतामित्रु शरदोऽअन्ति
 दवा यत्रा नश्चक्रा जुरसंतु नानाम् ॥ पुत्रासो यत्र पितरो
 भवन्ति मा नो मुद्धया रीरिपुतायुर्गन्तोहं ॥ ३८ ॥ अदितिर्द्यौर-
 दितिरुन्तरिक्षमदितिर्माता स पिता स पुत्रः ॥ विश्वे देवाऽ
 अदितिहं पञ्च जनाऽ अदितिर्जातमदितिर्जनिस्वम् ॥ ३९ ॥
 ॐ द्यौः शान्तिरुन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिरापहं शान्ति-
 रोपधयहं शान्तिः । वनस्पतयहं शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म
 शान्तिहं सर्वं शान्तिहं शान्तिरेव शान्तिहं सा मा शान्तिरोधि
 ॥ ४० ॥ यतो यतहं सुमीहंसे ततो नोऽ अभयङ्कुरु ॥ शत्र-
 कुरु पुजाभ्योभयन्नहंपुशुभ्यः ॥ ४१ ॥ सुशान्तिर्भवतु ॥

ॐ श्रीमन्महागणाधिपतये नमः ॥ ॐ इष्टदेवताभ्यो
 नमः ॥ ॐ कुलदेवताभ्यो नमः ॥ ॐ ग्रामदेवताभ्यो नमः ॥
 ॐ स्थानदेवताभ्यो नमः ॥ ॐ वाणीहिरण्यगर्भाभ्यां नमः ॥
 ॐ लक्ष्मीनारायणाभ्यां नमः ॐ उमामहेश्वराभ्यां नमः ॥
 ॐ शचीपुरन्दराभ्यां नमः ॥ ॐ मातापितृचरणकमलेभ्यो नमः ॥
 सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः ॥ ॐ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमो नमः ॥
 निर्विघ्नमस्तु ॥ सुमुखश्चैकदन्तश्च कपिलो गजकर्णकः ॥ लम्बोदरश्च

विकटो विघ्ननाशो विनायकः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचन्द्रो
गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्या-
रम्भे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य
न जायते ॥ शुक्लाम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्न-
वदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अभीष्टितार्थसिद्ध्यर्थं पूजि-
तो यः सुरासुरैः । सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमङ्ग-
लमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके । शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि
नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ॥
येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनो हरिः ॥ तदेव लग्नं सुदिनं
तदेव ताराबलं चन्द्रबलं तदेव । विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मी-
पते तेऽद्भिष्टुतं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां
पराजयः ॥ येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्यो जनार्दनः ॥ यत्र
योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीविजयो भूति-
र्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेष्णारब्धकार्येषु त्रयस्त्रिभुवनेश्वराः ॥
देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ विनायकं गुरुं भानुं
ब्रह्मविष्णुमेहश्वरान् ॥ सरस्वतीं प्रणौम्यादौ सर्वकार्यार्थसिद्धये ॥

संकल्पः ॥ हस्ते जलमादाय ॥ त्रिष्णुर्विष्णुर्विष्णुः ॥ श्रीमद्भग-
वतो महापुरुषस्य त्रिष्णुराज्ञया प्रवर्तमानस्य अद्य ब्रह्मणो द्वितीय-
परार्धे श्रीश्वेतवाराहकल्पे वैवस्वतमन्वन्तरे अष्टाविंशतितमे कलि-
युगे कलिप्रथमचरणे भूलोके भरतखण्डे आर्यावर्तावर्गतब्रह्मावर्तक-
देशे कुमारिकालेत्रे दंडकारण्ये श्रीपरशुरामाश्रमे तपतीनर्मदा-
याम्यभागे गोदापर्या उत्तरे तीरे समयातीतसंवत्सराणां संवत्
अमुकनामसंवत्सरे अमुकायने अमुक ऋतौ अमुकमासे अमुक-

पक्षे अमुकतिथौ अमुकवासरे अमुकनक्षत्रे अमुकयोगे अमुक-
करणे अमुकराशिस्थिते चंद्रे अमुकराशिस्थिते श्रीसूर्ये अमुक-
राशिस्थिते श्रीदेवगुरौ शेषेषु ग्रहेषु यथायथाराशिस्थानस्थितेषु
सत्सु अस्मिन्पुण्याहे ममात्मनः श्रुतिस्मृतिशास्त्रोक्तफलावाप्तये
धर्मार्थकाममोक्षाणां सिद्ध्यर्थं तथा च सकलकुटुंबानाम् आयुरा-
रोगैश्वर्याद्यभिवृद्ध्यर्थं तत्सत्परमेश्वरप्रीत्यर्थं श्रीमहागणपति-
प्रसादसिद्ध्यर्थं च श्रीसिद्धिबुद्धिसहितमहागणपतिपूजां करिष्ये ॥

तत्रादौ दिग्दक्षिणं कलशार्चनं शंखघंटापूजनं पंचवाक्यैः पुण्याह-
वाचनं च करिष्ये ॥ वामहस्ते अक्षतान् गृहीत्वा मंत्रं पठेत् ॥

ॐ कृणुष्व पाजुहं प्रसितं तिष्ठन्पृथ्वीं व्याहि रामे वामं वाँ २५-
इमेन ॥ तृष्णीमनुष्मिंतिन्द्रूणानोस्तांसि विद्धयं रुक्षसुस्तपिष्ठैर्दं
॥ ११ ॥ तव भ्रमासं आश्रुयापंतुन्त्यनुस्पृशधृषुताशोशुचानं ॥
तपूँष्यग्ने जुह्या पतङ्गानसन्दिता विसृजु विष्वं गुल्का ॥ १२ ॥
प्रतिस्पृशो विसृजुर्णिगतमो भवापायुर्विशोऽस्याऽअदब्धं ॥
यो नो दूरेऽअधशऽसोषोऽअन्त्यग्ने मा किंष्टु व्यधिरादधर्षीत
॥ १३ ॥ उदग्ने तिष्ठ प्रत्यातनुष्वव्युमिष्ट्रं २५ ओपतात्तिग्महेते ॥
यो नोऽअरातिऽसमिधान चुक्रे नीचा तन्ध्वक्ष्यतुसन्न शुष्कंम्
॥ १४ ॥ ऊर्ध्वो मं वृषति विद्वाद्यस्मदु विष्कृणुष्व दैव्यान्त्यग्ने ॥
अवं स्थिरातनुहि यातुजूनानामिषजां मिष्पमृणीहि शत्रून् ॥
अग्नेष्टु तेजसा सादयामि ॥ १५ ॥ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता
भूमिसंस्थिताः । ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥
अपक्रामन्तु भूतानि पिशाचाः सर्वतो दिशम् । सर्वेषां धरोधेन

पूजाकर्म समारभे ॥ यदत्र संस्थितं भूतं स्थानमाश्रित्य सर्वतः ।
स्थानं त्यक्त्वा तु तत्सर्वं यत्रस्थं तत्र गच्छतु ॥ भूतप्रेतपिशाचाद्या
अपक्रामन्तु राक्षसाः । स्थानादस्माद् व्रजन्त्वन्यत्स्वीकरोमि भुवं
त्विमाम् ॥ भूतानि राक्षसा वापि येऽत्र तिष्ठन्ति केचन । ते सर्वेऽ-
प्यपगच्छन्तु पूजाकर्म करोम्यहम् ।

एतैर्मन्त्रैः सर्पान् सर्वदिक्षु विकीर्य वामपादेन भूमिं त्रिवारं
ताडयेत् । उदकोपस्पर्शः ॥

“ भूम्यै नमः ” सर्वोपचारार्थं गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

कलशार्चनम् ॥ खवामभागे त्रिकोणं पट्कोणं वा जलेन
मंडलं कृत्वा तत्राक्षतपुष्पोपरि कलशं संस्थाप्य वरुणमावाहयेत् ॥

हस्ते अक्षतान् गृहीत्वा ॥ कलशमुखे विष्णवे नमः ।
कंठे रुद्राय नमः । मूले ब्रह्मणे नमः । मध्ये मातृगणेभ्यो
नमः । कुक्षौ सप्तसागरेभ्यो नमः । सप्तद्वीपेभ्यो० ।
वसुंधरायै० । पूर्वे ऋग्वेदाय नमः । दक्षिणे यजुर्वेदाय
नमः । पश्चिमे सामवेदाय नमः । उत्तरे अथर्ववेदाय नमः ।
मध्ये वरुणाय नमः । एवम् आवाह्य प्रार्थयेत् । गंगे च
यमुने चैव गोदावरि सरस्वति । कावेरि नर्मदा वेणि जलेऽस्मि-
सन्निधिं कुरु ॥ ॐ तत्त्वागामि ब्रह्मणा० ॥ ३॥ अस्मिन् कलशे
वरुणं साङ्गं सपरिवारम् आवाहयामि पूजयामि । क्रौं अंकुश-
मुद्रया सर्वाणि तीर्थान्यावाह्य । वं धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य । हुं
कवचेनावगुंठ्य । मत्स्यमुद्रयाऽऽच्छाद्य । मूलेन (८) अष्टवारम्
अभिमंज्य । वं वरुणाय नमः । ॐ भूर्भुवः स्वः वरुणाय नमः
सर्वोपचारार्थं गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि । नमस्करोमि ॥ धूपं

पावमानाय धीमहि तन्नः शंखः प्रचोदयात् ॥ शंखस्थदेवतायै
नमः सर्वोपचारार्थं गंधाक्षतपुष्पाणि स० । शंखमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥
अनया पूजया शङ्खस्थदेवाः प्रीयन्ताम् ॥ घण्टापूजनम् ॥ घण्टा-
स्थितगरुडाय नमः आवाहयामि पूजयामि ॥ सुपुण्ड्रोसि० ॥ १॥
आगमार्थं तु देवानां गमनार्थं तु रक्षसाम् ॥ घण्टानादं प्रकुर्वीत
पश्चाद् घण्टां प्रपूजयेत् ॥ घण्टास्थितगरुडाय नमः सर्वोपचारार्थं
गंधाक्षतपुष्पाणि स० ॥ नमस्करोमि ॥ अनया पूजया गरुडः
प्रीयताम् ॥ गरुडमुद्रां प्रदर्शयेत् ॥

पुण्याहवाचनम् ॥ ततः शोणकोक्तविधिना पुण्याहवाचनम् ॥
भो ब्राह्मणाः पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानो वदेत् ॥
अस्तु पुण्याहमिति द्विजाः ॥ एवं ३ त्रिवारम् ॥ १॥ भो ब्राह्मणाः
कल्याणं० ब्रुव० ॥ ३ ॥ अस्तुकल्याणम् ॥ २ ॥ भो ब्राह्मणाः
श्रद्धि० ॥ ३ ॥ कर्मश्रद्धयताम् ॥ ३ ॥ भो ब्राह्मणाः स्वस्ति०
॥ ३ ॥ आयुष्मते स्वस्ति ॥ ४ ॥ भो ब्राह्मणाः श्रीरस्त्विति०
॥ ३ ॥ अस्तु श्रीः ॥ ५ ॥ अनेन पुण्याहवाचनेन भगवान्
प्रजापतिः प्रीयताम् ॥

॥ अथ श्रीगणपतिपूजनम् ॥

आदौ पीठस्थदेवानां पूजनम् ॥ ॐ कारः सर्वत्र योजनीयः ॥
ॐ मंडूकाय नमः मंडूकमावाहयामि ॥ कालाग्निरुद्राय नमः ॥
आधारशक्त्यै० ॥ कूर्माय० ॥ वराहाय ॥ गणपतये० ॥ सुधा-
सिंधुपरिशृतपृथिव्यै० ॥ इक्षुममुद्राय० ॥ स्वर्णद्वीपाय० ॥ रत्न-
मंडपाय० ॥ मणिवेदिकायै० ॥ गुरुभ्यो० ॥ आधारशक्तिरुमला-
सनाय० ॥ अनंतासनाय० ॥ धर्माय० ॥ शानाय० ॥ वैराग्याय० ॥

ऐश्वर्याय० ॥ अनैश्वर्याय० ॥ अज्ञानाय० ॥ अवैराग्याय० ॥
 मध्ये परमानंदाय० ॥ कंदाय० ॥ नालाय० ॥ पद्माय० ॥ पत्रे-
 म्यो० ॥ केसरेम्यो० ॥ कर्णिकायै० ॥ धूर्यमंडलाय० ॥ चंद्रमंडलाय०
 वह्निमंडलाय० ॥ सूत्राय० ॥ रजसे० ॥ तमसे० ॥ आत्मने० ॥
 अन्तरात्मने० ॥ परमात्मने० ॥ ज्ञानात्मने० ॥ मायातत्त्वाय० ॥
 कलातत्त्वाय० ॥ विद्यातत्त्वाय० ॥ परतत्त्वाय० ॥ अष्टदिक्षु प्रागादि
 क्रमेण ॥ तीव्रायै० ॥ ज्वालिन्यै० ॥ नंदायै० ॥ भोगदायै० ॥
 कामरूपिण्यै० ॥ उग्रायै० ॥ तेजोवत्यै० ॥ सत्यायै० ॥ विघ्नना-
 शिन्यै० ॥ मध्ये पीठशक्त्यै० ॥ वामे ह्रीं सर्वशक्त्यै० ॥ दक्षिणे
 पराशक्तिरूद्राय० ॥ इति पीठदेवता आवाह्य पूजयेत् ॥ पीठस्थदे-
 वेभ्यो नमः सर्वोपचारार्थं गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

यन्त्रस्थदेवानां पूजनम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वाः एवं सर्वत्र ॥ सूर्याय०
 ॥ सोमाय० ॥ भौमाय० ॥ बुधाय० ॥ गुरवे० ॥ शुक्राय० ॥
 शनैश्वराय० ॥ राहवे० ॥ केतवे० ॥ मध्ये गणपतये० ॥ चतुर्दलेषु ॥
 जातवेदसे० ॥ दुर्गायै० ॥ क्षेत्रपालाय० ॥ वास्तोस्पतये० ॥
 पूर्वाद्यष्टदलेषु ॥ इन्द्राय० ॥ अग्नये० ॥ यमाय० ॥ निर्ऋतये० ॥
 वरुणाय० ॥ वायवे० ॥ सोमाय० ॥ ईशानाय० ॥ पूर्वादि चतुर्द्वारेषु ॥
 पूर्वद्वारे श्रीलक्ष्मीनारायणाम्यां नमः ॥ दक्षिणद्वारे उमामहेश्व-
 राम्यां ॥ पश्चिमद्वारे महीवराहाम्यां ॥ उत्तरद्वारे रतिमदना-
 म्यां ॥ यथाशक्त्या पूजयेत् ॥ यन्त्रस्थदेवेभ्यो नमः सर्वो-
 पचारार्थं गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

अथ ध्यानम् ॥ ॐ गुणानान्त्वागुणपतिः हवामहे प्रिया-
 नान्त्वा प्रियपतिः हवामहे निधीनान्त्वा निधिपतिः हवामहे

वसोमम ॥ आहमंजानिगर्भध मा त्वमंजासि गर्भधम् ॥ १ ॥
लंबोदरं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं रक्तवर्णकम् ॥ ध्याये गजाननं देवं
तप्तकाञ्चनसन्निभम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः श्रीसिद्धिबुद्धि-
सहितमहागणपतये नमः ध्यानं समर्पयामि ॥

आदौ देहन्यासः ॥ ॐ सुमुखाय नमः वामकरे । ॐ एकद-
न्ताय० दक्षिणकरे ॥ ॐ कपिलाय० वामपादे ॥ ॐ गजकर्णकाय०
दक्षिणपादे । ॐ लम्बोदराय० वामजानुनि । ॐ विकटाय०
दक्षिणजानुनि । ॐ विघ्ननाशाय० वामकट्याम् । ॐ विनाय-
काय० दक्षिणकट्याम् । ॐ धूम्रकेतवे नमः नाभौ । ॐ गणा-
ध्यक्षाय० हृदये । ॐ मालचंद्राय० कंठे । ॐ गजाननाय०
वामबाहुमूले । ॐ गणपतये० दक्षिणबाहुमूले । ॐ गण-
नायकाय० मुखे । ॐ गजवक्त्राय० नेत्रयोः । ॐ गजाननाय०
नासिकायाम् । ॐ एकदंताय० ललाटे । ॐ गजमुखाय०
शिखायाम् । ॐ गणाधिपाय० सर्वांगे । अनेन देहन्यासाख्येन
कर्मणा श्रीगजाननः प्रीयताम् ॥ एवं देवन्यासं कुर्यात् ॥

आवाहनम्—ॐ सुहस्रशीर्षा पुरुषं सहस्राक्षं सुहस्रपात् ॥
स भूमिं सर्वतस्स्पृन्वास्थं तिष्ठद्दशबुलम् ॥ ॐ ॥

हे हेरम्ब त्वमेवोहि ताम्बिकाज्यम्बकात्मज । सिद्धिबुद्धियुतोऽ-
ध्यक्ष लक्षलामपितः प्रभो ॥ १ ॥ नागास्य नागहारस्त्यं गणनाथ
चतुर्भुज । भूपितः स्वायुधैर्दिव्यैः पाशांकुशपरश्वधैः ॥ २ ॥
आवाहयामि पूजार्थं रक्षार्थं च मम क्रतोः । इहागत्य गृहाण त्वं
पूजां क्रतुं च रक्ष मे ॥ ३ ॥ ॐ सिद्धिबुद्धिसहितमहागणपतये नमः
गणपतिम् आवाहयामि ॥

प्रतिष्ठापनम्—हस्ते जलमादाय अघेत्यादि० अस्य श्री
 प्राणप्रतिष्ठामंत्रस्य ब्रह्मविष्णुमेहेश्वरा ऋषयः । ऋग्यजुःसामानि
 छन्दांसि । जगत्सृष्टिकारिणी प्राणशक्तिर्देवता ओं बीजं ह्रीं
 शक्तिः क्रौं कीलकम् अस्याः मूर्तेः प्राणप्रतिष्ठापने विनियोगः ॥
 हस्ते अक्षतान् गृहीत्वा ॥ ॐ ओं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं सँ पँ
 हुं ङं क्षं हंसः अस्याः मूर्तेः प्राणाः इह प्राणाः ॥ पुनः ओं
 ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं सँ पँ हुं ङं क्षं हंसः अस्याः मूर्तेः जीव
 इह स्थितः ॥ पुनः ओं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं सँ पँ हुं ङं क्षं
 हंसः अस्याः मूर्ते वाह्मनश्चक्षुःश्रोत्रजिह्वाघ्राणपाणिपादपायूप-
 स्थानीहैवागत्य चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा । गर्भाधानादिपंचदशसंस्कार-
 सिद्ध्यर्थं पंचदशप्रणवावृत्तिं कुर्यात् ॥

ॐ मनोजुतिर्जुषतामाज्यस्य बृहस्पतिर्व्युद्गमिमन्तनोत्त्वरिष्ट्व्यु-
 द्गसमिमन्दधातु ॥ विष्णवे देवासंऽइह मांदयन्तामोऽम्प्रतिऽ ॥ १-३ ॥

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां मित्रावरुणनिर्मिता । प्रतिष्ठां ते करोम्यत्र
 मण्डले दैवतैः सह ॥ ॐ सिद्धिबुद्धिसहितमहागणपते सुप्रति-
 ष्ठितो वरदो भव ॥ प्रतिष्ठान्ते चंदनं पुष्पं समर्पयामि ॥

ततः दुर्वाङ्कुरान् गृहीत्वा घृतेनाभ्यज्य नेत्रोद्घाटनं कुर्यात् ॥
 सद्यो नैवेद्यं दद्यात् ॥

आसनम्—ॐ पुरुषं ऽ एवेदं ऽ सृष्ट्व्यद्भुतं व्यचं भूाव्यम् । उता-
 मृतुस्त्वस्येशानोषदन्नैनातिगोहति ॥ ३-१ ॥

विचित्ररत्नरचितं दिव्याभरणसंपुतम् ॥ आसनं देवदेवेश

१ द्वे मूर्ती चेत् “अनयोः मूलयोः” अघिका मूर्तयश्चेत् “आषां मूर्तीनां”
 वक्तव्यम् ॥

गृहाण गणनायक ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहागण-
पतये नमः आसनार्थं पुष्पम् अर्पयामि ॥

पाद्यम्-ॐ पुतावानस्य महिमातोज्ज्वार्योऽशु पूरुषदं ॥
पादोऽस्युद्विग्धां भूतानिन्निपादस्युमृतन्दिवि ॥ ३/१ ॥

उष्णोदकं निर्मलं च सर्वसौगन्ध्यसंयुतम् ॥ पादप्रक्षालनार्थाय
दत्तं ते प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सिद्धिबु० सहितमहाग० नमः
पादयोः पाद्यं सम० ॥

अर्घ्यम्-ॐ त्रिपादूर्ध्वऽउद्वैरुपुरुषदं पादोऽस्येहाभं वृत्तुनं ॥
ततोऽविष्णुद्वयक्रामत्साशनानशनेऽभिमि ॥ ३/२ ॥

ताम्रपात्रे स्थितं तोयं गंधपुष्पफलान्वितम् ॥ सहिरण्यं ददा-
म्यर्घ्यं गृहाण गणनायक ॥ ॐ भू० सिद्धिबु० स० महागणपतये
नमः अर्घ्यं समर्पयामि ॥

आचमनीयम्-ततोऽगिरादजायतविराजोऽधिपूरुषदं ॥
सजुतोऽअर्यरिच्यतपश्चाद्भूमिमथोऽपुरः ॥ ३/३ ॥

सर्वतीर्थसमायुक्तं सुगन्धि निर्मलं जलम् ॥ आचामार्थं
मया दत्तं गृहाण गणनायक ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागण-
पतये० आचमनीयं सम० ॥

स्नानम्-ॐ तस्माद्भुजार्त्तवर्द्धतुदं सम्भृतम्पृष्टाज्जयम् ॥
प्रयुस्तौश्रंके द्यायुष्यानारुण्याग्राभ्याश्च ये ॥ ३/४ ॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनयाऽऽहृतम् ॥ तोयमेतन्
मुसस्पर्शं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० स० म० ग० स्ना० स० ॥

पंचामृतस्नानम्-आदौ पयःस्नानम्-ॐ पयः पृथिव्याम्पयुऽ
 ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे पयो धातुः ॥ पयस्वतीं पृथिव्यां सन्तु
 मह्यम् ॥१६॥ कामधेनुसमुद्धृतं सर्वेषां जीवनं परम् ॥ पावनं यज्ञहे-
 तुश्च पयःस्नानार्थमर्पितम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिस्तुष्टिसं महा-
 गणपतये नमः पयःस्नानं समर्पयामि । पयःस्नानान्ते शुद्धोदक-
 स्नानं स० । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥

दधिस्नानम्-दधिक्राव्णोऽ अकारिपञ्चिण्णोरभ्यस्यद्वा-
 जिनः । सुरभि नो मुखां करुन्म गुऽ आयूँपि तारिपत् ॥१७॥

चंद्रमंडलसंकाशं सर्वदेवप्रियं दधि ॥ स्नानार्थं ते मया
 दत्तं गृहाण गणनायक ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागणपतये०
 दधिस्नानं स० । दधिस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० । शुद्धोदक-
 स्नानान्ते आचमनीयं समर्प० ॥

घृतस्नानम्-घृतमिमिमिक्षे घृतमस्स्य सोनिघृतेश्चितोघृतमस्य
 धाम् ॥ अनुष्वधमावहमादयस्स्वस्वाहा कृतंष्टपधक्षिहृष्यम् ॥१८॥

नवनीतसमुत्पन्नं सर्वसन्तोषकारकम् ॥ घृतं तुभ्यं प्रदास्यामि
 स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये०
 घृतस्नानं स० ॥ घृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० । शुद्धोदकस्ना-
 नान्ते आचमनीयं स० ॥

मधुस्नानम्-ॐ मधुवाताऽ क्रतायुते मधुं क्षरन्ति सिन्धवः ॥
 मादूर्ध्वार्त्रं सुन्त्वोषधीः ॥ मधुन क्तं मुतोपसोमधुं मुत्पात्तिं चतुरजः ॥
 मधुद्वयैरस्तु नदं पिता ॥ मधुमात्रो वनस्पतिर्मधुमाँ २५ अस्तु-
 सूर्यः ॥ मादूर्ध्वार्त्रो भवन्तु नदं ॥ $\frac{२०१२८१२९}{१३}$ ॥

तरुण्यसमुद्भूतं सुखादु मधुरं मधु ॥ तेजःपुष्टिकरं दिव्यं
स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सिद्धिबुद्धिस० म० गण-
पतये० मधुस्नानं स० ॥ मधुस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० ।
शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥

शर्करास्नानम्-ॐ अ० पा० रसमुद्धृत्य सुदुः सुखे सन्तु सुमा-
हितम् ॥ अ० पा० रसस्य यो रसस्तं वो गृह्णाम्युत्तममुपयाम-
गृहीतोसीन्द्राय स्वा जुष्टं गृह्णाम्येष ते योनिरिन्द्राय स्वा
जुष्टं तमम् ॥ १ ॥

इक्षुसारसमुद्भूता शर्करा पुष्टिकारिका ॥ मलापहारिका
दिव्या स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स०
म० ग० नमः शर्करास्नानं स० ॥ शर्करास्नानान्ते शुद्धोदक-
स्नानं स० । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं स० ॥

एकतन्त्रेण पंचामृतस्नानम्-पञ्चनद्व्युत्तरं सरस्वतीमपिपन्ति
सत्त्वोत्तमसहं । सरस्वती तु पञ्चाधासोद्वेगोभवत्सरित् ॥ १ ॥ पयो दधि
घृतं चैव मधु च शर्करायुतम् ॥ पंचामृतं मया दत्तं गृहाण पर-
मेश्वर ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये० मिलितपञ्चामृत-
स्नानं स० ॥ मिलितपंचामृतस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० ॥
शुद्धोदकस्नानान्ते आ० स० ॥

गन्धोदकस्नानम्-ॐ गुणधुर्धस्त्वा विभुषावसुतं परिदधातु
विभुष्यारिष्ट्यै यजमानस्य परिधिरेस्पुगिरिदऽईदित् ॥ १ ॥

मलयाचलसम्भूतं चन्दनागरुसम्भवम् ॥ चन्दनं देव-
देवेश स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धि-

सहितमहागणपतये नमः गंधोदकस्नानं समर्पयामि । गंधोद-
कस्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं स० । शुद्धोदकस्नानान्ते आच-
मनीयं समर्पयामि ॥

उद्धर्तनस्नानम्-ॐ अष्टिशुनां ते अष्टिशुः पृच्छ्यताम्परुषा
पहः ॥ गुन्धस्ते सोमभवतु मदायु रसोऽ अर्च्युतदं ॥ १७ ॥
- नाना सुगन्धि द्रव्यं च चंदनं रजनीयुतम् ॥ उद्धर्तनं
मया दत्तं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म०
गणपतये० उद्धर्तनस्नानं स० ॥ उद्धर्तनस्नानान्ते शुद्धोद-
कस्नानं स० । शुद्धोदकस्नानान्ते आचमनीयं समर्पयामि ॥

कावेरी नर्मदा वेणी तुङ्गभद्रा सरस्वती ॥ गंगा च यमुना
तोयं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म०
गणपतये० शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ पंचोपचारैः पूजयेत्-
ॐ भूर्भुवः स्वः सि० बु० स० महागणपतये नमः गंधं स० ॥ ॐ
भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहागणपतये नमः अक्षतान्
स० ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये नमः दूर्वाक्षुरयुक्तं
पुष्पं समर्पयामि । ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये नमः धूप-
माग्रापयामि । ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये नमः दीपं
दर्श० ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागणपतये नमः नैवेद्यम्
अर्पयामि ॥ अनेन पंचामृतपूर्वकपंचोपचारैः पूजनेन सिद्धि-
बुद्धिसहितमहागणपतिः प्रीयताम् ॥ उत्तरे निर्माल्यं विसृज्य
पुनः गंधादिभिः संपूज्य गणेशार्थवशीर्षेण वा पुरुषसूक्तेन वा
संक्रष्टनाशनगणपतिस्तोत्रेण अभिषेकं कुर्यात् ॥

ॐ श्रीगणेशाय नमः

॥ अथ श्रीगणेशार्थवर्षशीर्षप्रारंभः ॥

ॐ नमस्ते गणपतये । त्वमेव प्रत्यक्षं तत्त्वमसि । त्वमेव केवलं कर्त्ताऽसि । त्वमेव केवलं धर्त्ताऽसि । त्वमेव केवलं हर्त्ताऽसि । त्वमेव सर्वं खल्विदं ब्रह्मासि । त्वं साक्षादात्माऽसि नित्यम् ॥ १ ॥ ऋतं वच्मि । सत्यं वच्मि ॥ २ ॥ अव त्वं माम् । अव वक्तारम् । अव श्रोतारम् । अव दातारम् ॥ अव धातारम् ॥ अवानूचान-मवशिष्यम् ॥ अव पथात्तात् ॥ अव पुरस्तात् । अवोत्तरात्तात् । अव दक्षिणात्तात् । अव चोर्ध्वात्तात् । अव अधरात्तात् । सर्वतो मां पाहि पाहि समन्तात् ॥ ३ ॥ त्वं वाङ्मयस्त्वं चिन्मयः । त्वमानन्दमयस्त्वं ब्रह्ममयः । त्वं सचिदानन्दाद्वितीयोऽसि । त्वं प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वं ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽसि ॥ ४ ॥ सर्वं जगदिदं त्वत्तो जायते । सर्वं जगदिदं त्वच्चस्तिष्ठति । सर्वं जगदिदं त्वयि लयमेष्यति । सर्वं जगदिदं त्वयि प्रत्येति ॥ त्वं भूमिरापोऽनलोऽनिलो नमः । त्वं चत्वारि वाक्पदानि ॥ ५ ॥ त्वं गुणत्रयातीतः । त्वमवस्थात्रयातीतः ॥ त्वं देहत्रयातीतः । त्वं कालत्रयातीतः ।

૧ અર્થર્થશીર્ષથી અભિષેક કરવો એ એકરકર છે. અભિષેકનાં ત્રણ-રવરપે પ્રયોગરતનાં બનાવ્યાં છે. જેમકે “ ગણેશાર્થર્થશીર્ષે ગણેશસ્થાભિષિ-જ્ઞાનમ્ । દુર્વિવિત્તિગારં સ્વાદમિષેસ્તુ સ સ્મૃતઃ ” ॥ ૬૦ ॥

એકવિશ વાર અર્થર્થશીર્ષ બણીને શ્રીગણેશના ઉપર અભિષેક કરવાથી એક અભિષેક થાય છે એવા એકવિશ અભિષેક કરવાથી લગુ અભિષેક થાય છે, અને એકસોને આઠ અભિષેક કરવાથી મહાઅભિષેક થાય છે. કામનાપરતવે અર્થર્થલુ ત્રવિએ સદસાર્થર્થની અભિષેક વગેરે અન્ય પ્રકારોનું વર્ણન કર્યું છે.

त्वं मूलाधारस्थितोऽसि नित्यम् । त्वं शक्तित्रयात्मकः ॥ त्वां
 योगिनो ध्यायन्ति नित्यम् । त्वं ब्रह्मा त्वं विष्णुस्त्वं रुद्रस्त्व-
 मिन्द्रस्त्वमग्निस्त्वं वायुस्त्वं सूर्यस्त्वं चंद्रमास्त्वं ब्रह्म भूर्भुवःस्व-
 रोम् ॥ ६ ॥ गणादीन् पूर्वमुच्चार्य वर्णादींस्तदनंतरम् ।
 अनुस्वारः परतरः ॥ अर्धेन्दुलसितम् । तारेण रुद्धम् ।
 एतत्तव मनुस्वरूपम् । गकारः पूर्वरूपम् ॥ अकारो
 मध्यमरूपम् । अनुस्वारश्चान्त्यरूपम् ॥ बिंदुरुत्तररूपम् ॥ नादः
 संधानम् । संहिता सन्धिः । सैषा गणेशविद्या । गणक ऋषिः ॥
 निचृद्वायव्री छंदः । गणपतिर्देवता । ॐ गं गणपतये नमः
 ॥ ७ ॥ ॐ एकदन्ताय विद्महे वक्रतुंडाय धीमहि । तन्नो दंती
 प्रचोदयात् ॥ ८ ॥ ॐ एकदंतं चतुर्हस्तं पाशमङ्कुशधारिणम् ॥
 रदं च वरदं हस्तैर्विभ्राणं मूपकध्वजम् । रक्तं लम्बोदरं शूर्पकर्णकं
 रक्तवाससम् ॥ रक्तगंधानुलिसाङ्गं रक्तपुष्पैः सुपूजितम् ॥
 भक्तानुकंपिनं देवं जगत्कारणमच्युतम् ॥ आविर्भूतं च सृष्ट्यादौ
 प्रकृतेः पुरुषात्परम् ॥ एवं ध्यायति यो नित्यं स योगी योगिनां
 वरः ॥ ९ ॥ नमो व्रातपतये नमो गणपतये नमः प्रमथपतये
 नमस्तेऽस्तु लम्बोदरायैकदन्ताय विघ्ननाशिने शिवसुताय
 श्रीवरदमूर्तये नमः ॥ १० ॥ एतदथर्वशीर्षं योऽधीते स ब्रह्मभूयाय
 कल्पते । स सर्वविघ्नैर्न बाध्यते । स सर्वतः सुखमेधते । स
 पंचमहापापात्प्रमुच्यते ॥ सायमधीयानो दिवसकृतं पापं नाश-
 यति ॥ प्रातरधीयानो रात्रिकृतं पापं नाशयति ॥ सायम्प्रातः
 प्रयुंजानो अपापो भवति । सर्वत्राधीयानोऽपविघ्नो भवति
 धर्मार्थकाममोक्षं च विन्दति ॥ इदमथर्वशीर्षमशिष्याय न देयम् ।

यो यदि मोहादास्यति स पापीयान्भवति । सहस्रावर्तनाद्यं यं
काममधीते तं तमनेन साधयेत् ॥ ११ ॥ अनेन गणपतिमभिर्षिचति
स वाग्मी भवति । चतुर्थ्यामनश्नन् जपति स विद्यावान्भवति ।
इत्यथर्वणवाक्यम् । ब्रह्माद्यावरणं विद्यान् विभेति कदाचनेति
॥ १२ ॥ यो दुर्वाकुरैर्यजति स वैश्रवणोपमो भवति । यो
लाजैर्यजति स यशोवान्भवति स मेधावान्भवति ॥ यो मोदक-
सहस्रेण यजति स वाञ्छितफलमवाप्नोति ॥ यः साज्यसमिद्धि-
र्यजति स सर्वं लभते स सर्वं लभते ॥ १३ ॥ अष्टौ
ब्राह्मणान् सम्यग्ग्राहयित्वा सूर्यवर्चस्वी भवति ॥ सूर्यग्रहे
महानद्यां प्रतिमासन्निधौ वा जप्त्वा सिद्धमन्त्रो भवति । महा-
विष्णात्प्रमुच्यते । महादोषात्प्रमुच्यते । महाप्रत्यवायात्प्रमुच्यते ।
स सर्वविद्भवति । स सर्वविद्भवति । य एवं वेद ॥ १४ ॥ इत्यु-
पनिषत् ॥ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सहवीर्यं करयावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ॥ इत्यथर्वणवेदोपनिषत्सु गणेशार्थं शीर्षं समाप्तम् ॥

॥ अथ पुरुषमुक्तम् ॥

ॐ सुहृत्संशीर्षा पुरुषं सहस्राक्षं सुहृत्संपात् ॥ स भूमिं
सुवर्तं स्पृत्वा रयं तिष्ठद्दशाक्षुलम् ॥ १ ॥

पुरुषं एवेदं संपुण्यद्भुतं प्यथं प्राह्वयम् ॥ उतामृतत्वस्ये-
शान्तो यदध्वेनातिरोहति ॥ २ ॥

पुतावानस्य माहिमातो जयापौशु पुरुषं ॥ पादौ स्पृ विभ्र्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं त्रिचि ॥ ३ ॥

त्रिपादूर्ध्वऽ उदैः पुरुषं पादोऽस्येहाभं वृत्तुनः ॥ ततो विष्णु-
वृत्त्यक्रामत्साशनानशनेऽभि ॥ ४^५/_{३९} ॥

ततो विराटजायत विराजोऽ अभि पूरुषं ॥ स ज्ञातोऽ-
अपरिच्छयत पश्चाद्भूमिथौ पुरः ॥ ५^५/_{३९} ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुतुं सम्भृतमृषदाज्यम् ॥ पुरस्ताच्चक्रे
वायुव्यानारुण्या ग्नाम्याश्च ये ॥ ६^५/_{३९} ॥

तस्माद्यज्ञात्सर्वं हुतुऽकचं सामानि जज्ञिरे ॥ छन्दाँसि
जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ७^५/_{३९} ॥

तस्मादम्बाऽ अजायन्त ये के चोभयादतं ॥ गार्वाङ्ग-
जिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ॥ ८^५/_{३९} ॥

तँव्यज्ञम्वहिषिभौक्षन्पुरुषं ज्ञातममृतं ॥ तेन देवाऽअयज-
न्तसाद्याऽअपयश्च ये ॥ ९^५/_{३९} ॥

वत्पुरुषं वयं दधुं कति धार्य कल्पयन् ॥ सुखद्विभस्स्यासी-
त्किम्व्राह्मिकमूरूपादाऽवच्येते ॥ १०^५/_{३९} ॥

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्ब्राह्मणं ज्ञानं कृतं ॥ ऊरु तदस्य
वह्मण्यः ॥ पुद्गलाऽ शूद्रोऽ अजायत ॥ ११^५/_{३९} ॥

चन्द्रमा मनसो ज्ञातश्चक्षुः सूर्योऽ अजायत ॥ ओजाँह्वा-
युश्च प्पाणश्च मुखादग्निर्जायत ॥ १२^५/_{३९} ॥

नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णोऽहो ॥ सप्तवर्तत ॥ पुद्गला-
भूमिर्दिशुः श्रोत्राक्षयो लोकाँरऽ अकल्पयन् ॥ १३^५/_{३९} ॥

वत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतं व्रत ॥ वसुन्तोऽस्यासीदाज्य-
ह्नीष्मऽदुधं ॥ शरद्धविः ॥ १४^५/_{३९} ॥

सुप्तास्स्यांसन्परिधयुस्त्रि?सुप्तसुमिध-कृता? ॥ देवा यद्युज-
न्तन्नुनाऽ अर्बद्धनुर्गुरुपम्पशुम् ॥ १५^{१५}/_{११} ॥

युजेन युजमयजन्त देवास्तानि धर्माणि पथुमान्यासन् ॥ ते हु-
नाकम्महिमानं-सचन्त यत्र पूर्वे साद्व्या?सन्तिदेवा? ॥ १६^{१६}/_{११} ॥
॥ इति गुरुपसूक्तम् ॥

॥ श्रीसंकष्टनाशनगणपतिस्तोत्रम् ॥

प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रं विनायकम् ॥ भक्ताग्रासं
सरेनित्यमाप्नु.कामार्थसिद्धये ॥ १ ॥ प्रथमं चक्रतुण्डं च
द्वेकदन्तं द्वितीयकम् ॥ तृतीयं कृष्णपिङ्गाक्षं गजवक्त्रं चतुर्थ-
कम् ॥ २ ॥ लम्बोदरं पञ्चमं च षष्ठं त्रिकुटमेवच ॥ सप्तमं
विघ्नराजं च धूम्रगर्णं तथाऽष्टमम् ॥ ३ ॥ नवमं भालचन्द्रं च
दशमं तु विनायकम् ॥ एकादशं गणपतिं द्वादशं तु गजा-
ननम् ॥ ४ ॥ द्वादशैतानि नामानि त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नरः ॥
न च विघ्नमयं तस्य सर्वसिद्धिकरं परम् ॥ ५ ॥ विद्यार्थी लभते
विद्यां धनार्थी लभते धनम् ॥ पुत्रार्थी लभते पुत्रान् मोक्षार्थी
लभते गतिम् ॥ ६ ॥ जपेद्गणपतिस्तोत्रं षड्भिर्महैः फलं
लभेत् ॥ संवत्सरेण सिद्धिं च लभते नात्र संशयः ॥ ७ ॥ अष्टानां
ब्राह्मणानां च लिखित्वा यः समर्पयेत् ॥ तस्य विद्या भवेत् सर्वा
गणेशस्य प्रसादतः ॥ ८ ॥ इति संकष्टनाशनगणपतिस्तोत्रम् ॥

शुद्धोदकस्नानम्-ॐ शुद्धबालं सुर्वशुद्धबालो मणिबालस्तऽ
आम्बिबुना? श्येत- श्येतुसोरुणस्ते कुद्रायं पद्मपतये कुर्णा
नुमाऽअंवल्लिप्ता सुद्रा नमोरुपादं पार्जुन्या? ॥ १७ ॥

गंगादिसर्वतीर्थेभ्यो मया प्रार्थनयाऽऽहृतम् ॥ तोयमेतत्सुख-
स्पर्शं स्नानार्थं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सिद्धिबुद्धिसहित-
महागणपतये नमः शुद्धोदकस्नानं स० ॥ आचमनीयं स० ॥
ततो वस्त्रेण प्रोज्जयित्वा देवं स्वस्थाने संस्थापयेत् ॥

वस्त्रे :-तस्मादद्यज्ञात्सर्व्वहृतऽक्षचटं सामानि जज्ञिरे ॥
छन्दां१०सि जज्ञिरे तस्मादद्यज्ञुस्तस्मादजायत ॥ ३९ ॥

सर्व्वभूपादिके सौम्ये लोकलज्जानिवारिणे ॥ मयोपपादिते तुभ्यं
गृह्येतां वाससी त्वया ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहागणप-
तये नमः वस्त्रयुग्मम् अर्पयामि ॥ वस्त्रान्ते आचमनीयं स० ॥

यज्ञोपवीतम्-अतस्मादम्बाऽऽ अजायन्तु ये के चोभुया-
दतदं ॥ गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽऽ अजावयं ॥ ३९ ॥

नवभिस्तंतुभिर्युक्तं त्रिगुणं देवतामयम् ॥ उपवीतं मया
दत्तं गृहाण गणनायक ॥ ॐ भू० सिद्धिबुद्धि स० महागण०
नमः यज्ञोपवीतं स० । यज्ञोपवीतान्ते आचमनीयं स० ॥

गन्ध :-अंत्वाङ्गन्धुर्वाऽऽ अस्वनेत्स्वामिन्द्रस्वाम्बृहुस्पतिं ॥
त्त्वामोषधे सोमो राजा त्विदद्वाङ्मयक्ष्मादिमुच्यत ॥ ४० ॥

तैरुच्यं वहिषिं प्रौक्षन्पूरुषं ज्ञातमग्नयः । तेन देवाऽऽयजन्त
सादध्याऽऽर्पयञ्चये ॥ ४० ॥

श्रीखंडं चंदनं दिव्यं गन्धाढ्यं सुमनोहरम् ॥ विलेपनं
सुरश्रेष्ठ चंदनं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सि० बु० सहित-
महागण० नमः गन्धं समर्पयामि ॥

अक्षताः-ॐ अक्षुन्नर्पापदन्तु ह्यर्बं प्रियाऽऽभ्यूषत ॥ अस्तौषतु-
स्वर्भानवो विष्णा नविष्ट्या मुतो योजुःशिवेन्द्र ते हरि ॥ ४१ ॥

अक्षताश्च सुरश्रेष्ठ कुङ्कुमाक्ताः सुशोभिताः ॥ मया निवेदिता
भक्त्या गृहाण परमेश्वर ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागणप०
नमः अक्षतान्समर्पयामि ॥

पुष्पाणिः—वत्पुरुषं वन्द्यदंष्टुं कतिधा वन्द्यकल्पयन् । मुखद्वि-
मस्यासीत्किंवाह किमूरुपादाऽवच्छेयेते ॥ १/१ ॥

माल्यादीनि सुगन्धीनि मालत्यादीनि वै प्रभो ॥ मयाऽऽनी-
तानि पुष्पाणि गृहाण परमेश्वर ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म०
गणपतये० ऋतुकालोद्भवानि पुष्पाणि स० ॥

दूर्वाः—काण्डाच्छाण्डात्प्ररोहन्ती परुषं परुषस्पर्शि ॥ एवानो
दूर्वे प्रतनु सहस्रेण शुतेन च ॥ १/१ ॥

दूर्वा ह्यमृतसम्पन्ना शतमूला शताङ्गुरा ॥ शतं पातकसंहन्त्री
शतमायुष्यवर्धिनी ॥ ॐ भूर्भुवःस्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहा-
ग० नमः दूर्वाङ्गुरान् सम० ॥

अथाङ्गपूजा—ॐ गणेश्वराय नमः पादौ पूजयामि ॥ ॐ विष्ण-
राजाय नमः आनुमी पूजयामि । ॐ आलुषाहनाय नमः ऊरु
पूजयामि । ॐ हेरम्भाय नमः कटी पूजयामि ॥ ॐ कामारिसूत्रवे
नमः नाभि पूजयामि । ॐ लम्बोदराय नमः उदरं पूजयामि । ॐ
गौरीसुताय नमः स्तनौ पूजयामि । ॐ गणनायकाय नमः हृदयं
पूजयामि । ॐ स्पूलकण्ठाय नमः कण्ठं पूजयामि । ॐ स्कन्दाग्र-
जाय नमः स्कन्धौ पूजयामि । ॐ पाशहस्ताय नमः हस्नौ पूज-
यामि । ॐ गजवक्त्राय नमः वक्त्रं पूजयामि । ॐ विज्रहर्त्रे नमः
ललाटं पूजयामि । ॐ सर्वेश्वराय नमः शिरः पूजयामि । ॐ
गणाधिपाय नमः सर्वाङ्गं पूजयामि । तत आचरणपूजां कुर्यात् ॥

अथाचरणपूजा-प्रथमाचरणम्—ॐ गणेशाय० । उमापुत्राय० ॥
अघनाशनाय० । द्वेराय० । गजवक्त्राय० । सुमुराय० । एकदं-

ताय० । कपिलाय० । विकटाय० । विघ्ननाशनाय० । भालचंद्राय० ।
गणाध्यक्षाय० । धूम्रकेतवे० । ईशपुत्राय० ॥ दयाब्धेऽग्राहि संसार-
सर्पन्मां शरणगतम् । भक्त्या समर्पये त्वभ्यं प्रथमावरणार्च-
नम् ॥ अनेन प्रथमावरणार्चनेन भगवान् महागणपतिः प्रीयतां
नमम ॥ एवं सर्वत्र ॥ १ ॥

द्वितीयावरणम्—वीरगणपतये० । शूरगणपतये० । वरदगण-
पतये० । विनायकगणपतये० । इभास्यगणपतये० । एकदंतगणपतये० ।
क्षिप्रगणपतये० । धीसिद्धिगणपतये० ॥ दयाब्धे० । द्वितीयावरणार्च-
नम् ॥ अनेन द्विती० भ० महागणपतिः प्रीयतां नमम ॥ २ ॥

तृतीयावरणम्—रामाय० । रमेशाय० । गिरिजाय० । वृषांकाय० ।
रत्नै० । मदननाय० । घराहाय० । ध्रियै० ॥ दयाब्धे० । तृतीया-
वरणार्चनम् ॥ अनेन तृती० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ ३ ॥

चतुर्थावरणम्—सिद्धये० । समृद्धये० । कान्त्यै० । मदनवत्यै० ।
मदनचंद्राय० । विद्यायै० ॥ दयाब्धे० । चतुर्थावरणार्चनम् ॥
अनेन चतुर्थाव० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ ४ ॥

पंचमावरणम्—रघवे० । सोमाय० । अंगारकाय० । बुधाय० ।
बृहस्पतये० । शुक्राय० । शनैश्चराय० । राहवे० । केतवे० ॥ दयाब्धे० ।
पंचमावरणार्चनम् ॥ अनेन पंचमाय० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ ५ ॥

षष्ठावरणम्—ईद्राय० । अग्नये० । यमाय० । निर्ऋतये० ।
वरुणाय० । वायवे० । सोमाय० । ईशानाय० ॥ दयाब्धे० । षष्ठा-
वरणार्चनम् ॥ अनेन षष्ठाव० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ ६ ॥

सप्तमावरणम्—अजाय० । वृषभाय० । युग्माय० । फर्काय० ।
सिंहाय० । कन्यायै० । तुलायै० । वृश्चिकाय० । धनुषे० । मकराय० ।
कुम्भाय० । मीनाय० ॥ दयाब्धे० । सप्तमावरणार्चनम् ॥ अनेन
सप्तमावरणार्चनेन भ० महागणपतिः प्रीयतां नमम ॥ ७ ॥

अष्टमावरणम्—असितगंभैरवाय० । रुद्रगंभैरवाय० । उन्मत्तमै० ।
क्रोधमै० । संहारमै० । चन्द्रमै० । भीषणमै० । कपालमै० ॥
दयाब्धे० । अष्टमावरणार्चनम् ॥ अनेन अष्टमावरणार्चनेन भ०
महागणपतिः प्रीयतां नमम ॥ ८ ॥

नवमाचरणम्—सत्त्वाय नमः । रजसे नमः । तमसे० । महते० ।
अग्नये० ॥ द्याव्ये० । नवमाचरणार्चनम् ॥ अनेन नवमा० म० म०
ग० प्री० नमम ॥ ९ ॥

दशमाचरणम्—रवये० । त्वष्ट्रे० । वाचस्पतये० । अहंकाराय० ॥
द्याव्ये० । दशमाचरणार्चनम् ॥ अनेन दशमाचरणेन भ० महाग०
प्रीयतां नमम ॥ १० ॥

एकादशाचरणम्—अज्ञानाय० । पृथिव्यै० । औषधीशाय० ।
औषधिवनस्पतिभ्यो० । पर्जन्याय० । आकाशाय० ॥ द्याव्ये० । एकाद-
शाचरणार्चनम् ॥ अनेन एकादशाव० म० म० ग० प्री० नमम ॥ ११ ॥

द्वादशाचरणम्—गायत्र्यै० । सावित्र्यै० । सरस्वत्यै० ।
कृष्णायै० ॥ द्याव्ये० । द्वादशाचरणार्चनम् ॥ अनेन द्वादशाचर०
भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १२ ॥

त्रयोदशाचरणम्—दयार्थे० । यमाय० । अग्नये० । वज्रणे० ।
शशभृते० । अतीताय० ॥ द्याव्ये० । त्रयोदशाचरणार्चनम् ॥ अनेन
त्रयोदशाचर० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १३ ॥

चतुर्दशाचरणम्—इन्द्राय० । उरगाय० । पितृभ्यो० । भगाय० ।
अर्यम्णे० । हस्ताय० । त्वष्ट्रे० ॥ द्याव्ये० । चतुर्दशाचरणार्च-
नम् ॥ अनेन चतुर्दशाचर० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १४ ॥

पञ्चदशाचरणम्—समाराय० । शक्राग्नीभ्यां० । मित्राय० ।
इन्द्राय० । निमिषतये० । अद्भ्यो० । विभ्याय० ॥ द्याव्ये० । पञ्चदशाच-
रणार्चनम् ॥ अनेन पञ्चदशाचर० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १५ ॥

षोडशाचरणम्—विधये० । गोविन्दाय० । वसुभ्यो० । यक्षाय० ।
अजचरणाय० । अद्विगुण्याय० । पूजे० ॥ द्याव्ये० । षोडशाचर-
णार्चनम् ॥ अनेन षोडशाचर० भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १६ ॥

सप्तदशाचरणम्—अग्नितेजसे० । धद्भिनेजसे० । सूर्यतेजसे० ।
चन्द्रतेजसे० ॥ द्याव्ये० । सप्तदशाचरणार्चनम् ॥ अनेन सप्त-
दशाचरणार्चनेन भ० म० ग० प्री० नमम ॥ १७ ॥

अष्टादशावरणम्—ब्राह्म्यै० । माहेश्वर्यै० । कौमार्यै० । वैष्णव्यै० ।
 वाराह्यै० । इंद्रायै० । चामुंडायै० ॥ दयाब्धे० । मष्टादशावरणा-
 र्चनम् ॥ अनेन अष्टादशावरणार्चनेन भ० म० ग० प्री० नमम ॥१८॥

एकोनविंशावरणम्—विष्णुभाय० । प्रीतये० । आयुष्मते० । सौभा-
 ग्याय० । शोभनाय० ॥ अतिगंडाय० । दयाब्धे० । मेकोनविंशावर-
 णार्चनम् ॥ अनेन एकोनविंशावर० भ० म० ग० प्री० नमम ॥१९॥

विंशावरणम्—सुकर्मणे० । धृतये० । शूलाय० । गंडाय० ।
 वृद्धये० । घुवाय० । व्याघाताय० । हर्षणाय० । वज्राय० । सिद्धये० ।
 द्यतीपाताय० । घरीयसे० । परिघाय० ॥ दयाब्धे० । विंशा-
 वरणार्चनम् ॥ अनेन विंशावरणा० भ० म० ग० प्री० नमम ॥२०॥

एकविंशावरणम्—शिवाय० । सिद्धाय० । साध्याय० । शुभाय० ।
 शुक्लाय० । घ्नणे० । ऐंद्राय० । वैधृतये० । श्रीसत्यविनायकाय
 सिद्धिबुद्धिसहिताय सांगाय सपरिवाराय सायुधाय सशक्ति-
 काय महागणपतये नमः ॥ दयाब्धे० । मेकविंशावरणार्चनम् ॥ अनेन
 एकविंशावरणार्चनेन भगवान् महागणपतिः प्रीयतां नमम ॥२१॥

॥ इत्यावरणपूजा ॥

अथ पत्रपूजा—ॐ सुसुखाय नमः मालतीपत्रं समर्पयामि ॥ ॐ
 गणाधिपाय नमः भृंगराजपत्रं स० ॥ ॐ उमापुत्राय० विल्वपत्रं स० ।
 ॐ गजाननाय० श्वेतदूर्वापत्रं स० । ॐ लंबोदराय० बदरीपत्रं स० ।
 ॐ हरसूनुवे० धनूरपत्रं स० । ॐ गजकर्णकाय० तुलसीपत्रं स० ।
 ॐ वक्रतुंडाय० शमीपत्रं स० । ॐ गुहाग्रजाय० अपामार्गपत्रं स० ।
 ॐ एकदंताय० वृहतीपत्रं स० । ॐ विकटाय० करवीरपत्रं स० ।
 ॐ कपिलाय० अर्कपत्रं स० । ॐ गजदंताय० अर्जुनपत्रं स० ।

१ अेकविंश जलनी पत्रिकानां नामा—मालती, बांगडा, भील, श्वेतदूर्वा,
 मेरडी, धंतुरे, तुलसी, शमी, अंधेडा, डोरवी, करेल, आकडा, अर्जुन,
 (साधु) विष्णुकान्त, धात्रि, देवदार, आत्रानो मेर, पीपणी, गार्ग,
 डेवडा, अगथीआ. २१

ॐ विघ्नराजाय० विष्णुकान्तपत्रं स० । ॐ बटवे० दाडिमीपत्रं
स० । ॐ सुराग्रजाय० देवदारुपत्रं स० । ॐ भालचंद्राय मरुपत्रं
स० । ॐ हेरंबाय० अभवत्यपत्रं स० । ॐ चतुर्भुजाय० जातीपत्रं
स० । ॐ विनायकाय० केतकीपत्रं स० । ॐ सर्वेश्वराय० अग-
स्तपत्रं स० ॥ २१ ॥ इति पत्रपूजा ॥

एकविंशति पुष्पपूजा-ॐ सुमुखाय नमः जातीपुष्पं समर्पयामि ।
ॐ लंबोदराय० कर्णिकापुष्पं स० । ॐ विकटाय० केतकीपुष्पं
स० । ॐ विनायकाय० यकुलपुष्पं स० । ॐ विघ्नहर्त्रे० शत-
पद्मपुष्पं स० । ॐ धूम्रकेतवे० पुन्नागपुष्पं स० । ॐ गजकर्णाय०
करवीरपुष्पं स० । ॐ उमापुत्राय० पारिजातकपुष्पं स० । ॐ अघ-
नाशिने० नागकेशरपुष्पं स० । ॐ ईशपुत्राय० पद्मपुष्पं स० ।
ॐ सर्वसिद्धिप्रदायकाय० मल्लिकापुष्पं समर्पयामि । ॐ मूषक-
वाहनाय० कलहारपुष्पं समर्पयामि ॥ ॐ इमवक्त्राय० गिरि-
कर्णिकापुष्पं स० । ॐ कुमारगुरवे० गोविन्दपुष्पं स० । ॐ दीर्घ-
तुंडाय० मुनिपुष्पं स० । ॐ भालचंद्राय० पाटलपुष्पं स० । ॐ
एकदंताय० अर्कपुष्पं स० । ॐ गणाध्यक्षाय० दाडिमीपुष्पं स० ।
ॐ गणपतये० जासुकीपुष्पं स० । ॐ सिद्धिविनायकाय० मधुमाल-
तीपुष्पं स० । विघ्नराजाय० श्वेतकर्णिकापुष्पं स० ॥ २१ ॥
॥ इति पुष्पपूजा ॥

अनंतरं गणेशस्य (१०८) अष्टोत्तरशतनामभिः वा (१०००) सहस्र-
नामभिः दूर्वापिणम् ॥

सौभाग्यद्रव्याणि-ॐ अहिरिव भोगैः पर्योति ग्राहुञ्ज्याया-
हेतिम्परिवापमानदं ॥ हस्तुग्धो विश्वा द्युयुनानि विद्वाद्गुमा-
न्युमां सुम्परिपातु विश्वतः ॥ २१ ॥
अवीरं च गुलालं च चुवाचन्दनमेवच । सिंदूरेण समायुक्तं

सौभाग्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहित-
महागणपतये नमः सौभाग्यद्रव्याणि समर्पयामि ॥

धूपः—ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीद्ब्राह्मराजद्वयः कृतः ॥
ऋतदस्य यद्वैश्यः पद्म्यापंशुद्रोऽअजायत ॥ ११ ॥

वनस्पतिरसोद्भूतो गंधाढ्यो गन्ध उत्तमः । आग्नेयः सर्व-
देवानां धूपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भूर्भुवः सि० बु० स०
महागणपतये० धूपमाग्रापयामि ॥

दीपः—ॐ चुन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्योऽअजायत ॥
श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च सुखादुग्निरंजायत ॥ १२ ॥

साज्यश्च वर्तिसंयुक्तं वह्निना योजितं मया ॥ दीपं गृहाण
देवेश त्रैलोक्यतिमिरापहम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागणप०
दीपं दर्श० । दीपाधिष्ठातृदेवेभ्यो नमः गंधाक्षतपुष्पं स० ॥

नैवेद्यम्—नाभ्यांऽआसीदुन्तरिक्षं ऋषीणां द्यौः समवर्तत ॥
पद्म्याम्भूमिर्दिशंश्चोच्चात्तथा लोकाँरऽअकल्पयन् ॥ १३ ॥

अन्नं चतुर्विधं स्वादु रसैः पद्मिः समन्वितम् ॥ आहारं
भक्ष्यभोज्यं च नैवेद्यं प्रतिगृह्यताम् ॥ नैवेद्यं जलेन संप्रोक्ष्य
धेनुमुद्रया अमृतीकृत्य ग्रासमुद्रां प्रदर्श्य देवस्य मुखे अमृतो-
पस्तरणमसि स्वाहा । ग्रासमुद्रया ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपा-
नाय स्वाहा । ॐ व्यानाय स्वाहा । ॐ उदानाय स्वाहा । ॐ
समानाय स्वाहा ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महाग० नैवेद्यं निवेदयामि ।
नैवेद्यमध्ये पानीयम् ॥ पुनः ॐ प्राणाय स्वाहा । ॐ अपानाय० ।
ॐ व्यानाय० । ॐ उदानाय० । ॐ समानाय० । उत्तरा-
पोशानम् । इस्तप्रक्षालनम् । मुखप्रक्षालनम् । करोद्वर्तनार्थं गन्धं स० ।

तांबूलम्:-पत्तपुरूपेण हविषा देवाय नमः । वृषसन्तोस्या-
सीदाज्ज्यंङ्ग्रीष्मऽइध्मः शरद्धविः ॥ १५ ॥

नागवल्लीदलैर्युक्तं पूगीफलसमन्वितम् ॥ एलादिचूर्णसंयुक्तं
तांबूलं प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महागणप०
मुखवासार्थं पूगीफलतांबूलं स० ॥

फलानि-ॐ स्वा? फुलिनीर्ष्वाऽ अफुलाऽ अपुष्पा याश्च
पुष्पिणीः ॥ बृहस्पतिप्रसूतास्ता नो मुञ्चन्त्वहंसहं ॥ १६ ॥

दक्षिणा-ॐ षट्त्तुष्यत्परादानुष्यत्पुत्तुष्याश्च दक्षिणाहं ॥
तदुग्निर्यैश्च कर्मणः स्वर्देवेषु नो दधत् ॥ १७ ॥

हिरण्यगर्भगर्भस्थं हेमवीजं विभावसोः ॥ अनंतपुण्यफलदमतः
शान्तिं प्रयच्छ मे ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिबुद्धिसहितमहा-
गणपतये नमः पूजासाद्गुण्यार्थं हिरण्यदक्षिणां समर्पयामि ॥

अलंकारः-वज्रमाणिक्यवैद्यमुक्ताविट्ममंडितम् ॥ पुष्प-
रागसमायुक्तं भूषणं गृह्यतां प्रभो ॥ ॐ भूर्भुवः सि० बु० स०
म० ग० अलंकारान् समर्पयामि ॥

युग्मदूर्वापणम्:-ॐ गणाधिपाय नमः दूर्वायुग्मं समर्पयामि ॥
ॐ उमापुत्राय० दूर्वायुग्मं स० । ॐ अघनाशनाय० दूर्वायुग्मं स० ॥
ॐ विनायकाय० दूर्वायुग्मं स० । ॐ ईशपुत्राय० दूर्वायुग्मं स० ।
ॐ सिद्धिप्रदायकाय० दूर्वायुग्मं स० । ॐ एकदंताय० दूर्वायुग्मं
स० । ॐ इभवक्त्राय० दूर्वायुग्मं स० । ॐ आखुवाहनाय० दूर्वा-
युग्मं स० । ॐ कुमारगुरवे० दूर्वायुग्मं स० । पश्चात् एकदूर्वाङ्कुरं
गृहीत्वा । गणाधिप नमस्तेऽस्तु उमापुत्राघनाशन ॥ एकदन्ते-
भवक्त्रेति तथा मूषकवाहन ॥ विनायकेशपुत्रेति सर्वसिद्धिप्रदा-

यक्र । कुमारगुरवे नित्यं पूजनीयः प्रयत्नतः । ॐ भूर्भुवः स्वः
सि० बु० सहितमहागणपतये नमः एकां दूर्वां समर्पयामि ॥

आरातिर्कथम्—निराजनीं प्रज्वाल्य ज्वालामालिन्यै नमः
गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥

आरात्रि पार्थिवदुः रजः पितुरंष्पायि धामभिरं ॥ दिवः
सदा ॐ सि बृहती द्वितिष्ठसुऽआत्त्रेपं वर्त्तते नमः ॥ ३३ ॥

सौभाग्यद्रव्यम् ॥ कर्पूरेण नीराजनम् ॥ कर्पूरगौरं करुणावतारं
संतारसारं भुजगेन्द्रहारम् । सदा वसन्तं हृदयारविदे भवं
भवानीसहितं नमामि ॥ कर्पूरपूरेण मनोहरेण सुवर्ण-
पात्रान्तरसंस्थितेन ॥ प्रदीप्तवासा सह सङ्गनेन नीराजनं ते
जगदीश कुर्वे ॥ मंगलं भगवान् विष्णुर्मंगलं गरुडध्वजः ।
मंगलं पुण्डरीकाक्षो मंगलायतनं हरिः । सर्वमंगलमांगल्ये
शिवे सर्वार्थसाधिके ॥ शरण्ये श्यंबके गौरि नारायणि नमोऽ-
स्तु ते । मंगलं भगवान् देव मंगलं मूपकध्वजः । मंगलं पार्वतीपुत्र
मंगलं कुरु सर्वदा ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सिद्धिपुद्धिमहितमहागणपतये
नमः निराजनं समर्पयामि ॥ जलेन प्रदक्षिणां कुर्यात् ॥
पुष्पैर्देवाभिवंदनम् ॥ हस्तेन आत्मवन्दनम् ॥ हस्तप्रक्षालनम् ॥

प्रदक्षिणाः—सप्तास्यासन्नपरिधयस्त्रिःसप्त सुमित्रः कृताः ।
दुवा बह्मन्तं नृवानाऽअवदध्नुः पुहं पम्पशुम् ॥ ३५ ॥

यानि कानि च पापानि जन्मान्तरकृतानि च ॥ तानि तानि
विनश्यन्तु प्रदक्षिणपदेपदे ॥

१ विष्णु आरती करणामाटे सीबी १ प्रकृत आरतीओ पृष्ठ (१५.१) पर छे छे
हेरी.

ततो मन्त्रपुष्पाञ्जलिः ॥

यज्ञेन युज्ञमयजन्तदेवास्तानि धर्माणि प्रथमान्वयासन् ॥ ते
हु नाकम्माहिमानः—सचन्त यत्र पूर्वं सादृया? सान्ति देवा?
॥ १६ ॥ ॐ राजाधिराजाय मसहस्राहिने ॥ नमो वयं वैश्रव-
णाय कुर्महे । स मे कामान्कामकामाय मह्यम् । कामेश्वरो वैश्रवणो
ददातु । कुमेराय वैश्रवणाय महाराजाय नमः ॥ ॐ स्वस्ति ।
साम्राज्यं भोज्यं स्वाराज्यं वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं महाराज्य-
माधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौमः सार्वायुषऽआन्तादा-
परार्थात् पृथिव्यै समुद्रपर्यन्तायाऽएकराडिति । तदप्येष श्लोकोऽ-
भिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्यावसन् गृहे । आविशितस्य
काममेर्विश्वेदेवाः सभासद इति । ॐ विश्वेश्वरतश्चक्षुरुत विश्वेश्वतो-
मुखो विश्वेश्वतोवाहुरुत विश्वेश्वतस्पात् ॥ सम्बाहुभ्यान्धर्मति
सम्पतं ब्रह्मर्षिर्वाभूमी जुनयन्देव एकः— ॥ १७ ॥

विनायकेशपुत्र त्वं गणराज सुरोत्तम ॥ देहि मे सकलान्का-
मान् वंदे सिद्धिविनायक ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सि० बु० सहित-
महागणपतये० मन्त्रपुष्पाञ्जलिं समर्पयामि ॥

छत्रम्—ॐ अद्भुतय?सम्भृतं पृथिव्यैरसांच विश्वकर्मणुं
समवर्तुताग्रै ॥ तस्युत्त्वष्टां विदधुष्वेतितन्मर्त्यैस्पदेवुत्त्वमाजा-
नुमग्रै ॥ १८ ॥

गणाधिप नमस्तुभ्यं सर्वसिद्धिप्रदायकम् ॥ अपां तमो
विनाशाय छत्रं ते प्रतिगृह्यताम् ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म०
गणपतये नमः छत्रं स० ॥

चामरम्—वेदाहमेतम्पुरुषम्मुहान्तमादित्यवर्णुन्तमंसदं

पुरस्तात् ॥ तमेव विदुस्त्वाति मृच्युमेति नाद्वयं पन्थां विदुद्यते-
र्यनाथ ॥ २१^१/_१ ॥

नमस्ते देवदेवेश सर्वमंगलदायक । चामरन्ते प्रदास्यामि गृहाण
परमेश्वर ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महाग० चामरं समर्पयामि ॥

द्वितीयं चामरम्—प्रजापतिश्चरति गर्भेऽन्तरजायमानो
बहुधा विजायते ॥ तस्योनिम्परिपश्यन्ति धीरास्तस्मिन्दह-
तस्थुर्भुवनानुविश्वान् ॥ ३१^१/_१ ॥

उनागर्भसमुद्भूत धर्मकार्यप्रसाधक ॥ चामराभ्यां बीजयामि
प्रसादः क्रियतां प्रभो ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म० गणपतये०
द्वितीयचामरं स० ॥

आदर्शः—यो देवेभ्योऽजातपति यो देवानाम्पुरोहितः ॥
पूर्वो यो देवेभ्यो जातो नमो रुचाय ब्राह्मणे ॥ ४१^१/_१ ॥

भालचन्द्राय देवाय सर्वसिद्धिप्रदायक ॥ आदर्शोऽयं मया
दत्तो गृहाण परमेश्वर ॥ ॐ भू० सि० बु० स० महाग०
आदर्शं दर्शयामि ॥

तालवन्दनम्—रुच्यब्राह्मजुनयन्तो देवाऽअग्रे तदब्रुवन् ॥
यस्त्वेवमब्राह्मणो विद्वान्नात्तस्य देवाऽअसुद्वयं ॥ ५१^१/_१ ॥

गणाधिप नमस्तेऽस्तु सर्वाविद्याप्रसाधक ॥ सर्वविघ्नविना-
शाय गृह्यतां तालवन्दनम् ॥ ॐ भू० सि० बु० सहितमहाग०
तालत्रयकरणं स० ॥

स्तुतिपाठः—श्रीशं ते लक्ष्मीश्च पत्न्यावहोरात्रे पुण्ये
नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्याचक्षते ॥ इष्णोर्निषाणामुर्म्यंऽइषाण
सर्वलोकर्म्यंऽइषाण ॥ ६१^१/_१ ॥

विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय संकलाय
जगद्धिताय ॥ नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय
गणनाथ नमो नमस्ते ॥ भक्तार्तिनाशनपराय गणेश्वराय सर्व-
ेश्वराय सुखदाय सुरेश्वराय ॥ विद्याधराय विकटाय च वामनाय
भक्तप्रसन्नवरदाय नमो नमस्ते ॥ नमस्ते ब्रह्मरूपाय विष्णुरूपाय
ते नमः । नमस्ते रुद्ररूपाय करिरूपाय ते नमः ॥ विश्वरूप-
स्वरूपाय नमस्ते ब्रह्मचारिणे । भक्तप्रियाय देवाय नमस्तुभ्यं
विनायक ॥ लम्बोदर नमस्तुभ्यं सततं मोदकप्रिय ॥ निर्विघ्नं
कुरु मे देव सर्वकार्येषु सर्वदा ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सि० दु० स०
महागणपतये नमः प्रार्थनापूर्वकनमस्कारान् स० ॥

विशेषार्थः ॥ रक्ष रक्ष गणाध्यक्ष रक्ष त्रैलोक्यरक्षक ।
भक्तानामभयकर्ता त्राता भव भवार्णवात् ॥ द्वैमातुर कृपासिन्धो
पाण्मातुराग्रज प्रमो । वरद त्वं वरं देहि वाञ्छितं वाञ्छितार्थद ।
अनेन फलदानेन फलदोऽस्तु सदा मम ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः सि०
दु० स० महा० विशेषार्थं संपादयामि । अर्घान्ते आचमनीयं स० ॥

क्षमापनम् ॥ त्वां विघ्नशत्रुदलनेति च सुंदरेति भक्तप्रियेति
सुखदेति वरप्रदेति ॥ विद्याप्रदेत्यघहरेति च ये स्तुवंति तेभ्यो
गणेश वरदो भव नित्यमेव ॥ त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव । त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव त्वमेव
सर्वं मम देवदेव ॥ कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा
प्रकृतिस्वभावात् ॥ करोमि यद्यत्सकलं परस्मै गजाननायेति
समर्पयामि ॥ भावहीनं भक्तिहीनं मन्त्रहीनं सुरेश्वर । तत्सर्वं
क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥ अज्ञानाद् विस्मृतेभ्रान्त्या

यद्व्यूनमधिकं कृतम् ॥ तत्सर्वं क्षम्यतां देव प्रसीद परमेश्वर ॥
 मत्समो नैव पापिष्ठस्त्वत्समो नैव पापहा । हे गजानन हे देव
 यथायोग्यं तथा कुरु ॥ ॐ भू० सि० बु० स० म० गण० क्षमापनं स० ॥
 यथाशक्ति मूलमंत्रजपं कुर्यात् ॥ मूलमंत्रः-ॐ गं गणपतये नमः ॥

अनेन यथाशक्ति जपारूपेण कर्मणा भगवान् सि० बु० स०
 म० गणपतिः प्रीयताम् ॥

अनेन यथाशक्ति यथा मिलितोपचारैः पूजनेन सिद्धिबुद्धि-
 सहितमहागणपतिः प्रीयतां नमम ॥ ॐ तत्सत् ब्रह्मार्पणमस्तु ॥
 सह नावतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विना-
 वधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

॥ इति श्रीगणेशपूजनं समाप्तम् ॥

॥ श्रीगणेशस्तुतिः ॥

॥ ललितछंदः ॥

वंदनं विभुं श्रीगजाननं सिंहबाहनं पापनाशनम् ॥

भवभयापहं मुक्तिदायकं दुष्टनाशनं श्रीगजाननम् ॥ १ ॥

शूर्पकर्णकं निम्ननाभिकं स्वप्रकाशकं सिंदुरप्रियम् ॥

अमरवन्दनं पाशधारकं मोदकप्रियं श्रीगजाननम् ॥ २ ॥

मयूरवाहनं द्विरदाननं शशिधरप्रभुं वरप्रदायकम् ॥

एकदंतिनं मूपकवाहनं नागभूषणं श्रीगजाननम् ॥ ३ ॥

किरीटधारिणं पद्मपंकजं मुनिसुसेवितं पादपद्मजम् ॥

कमलनेत्रकं लंघनालिकं कम्बुकंठकं श्रीगजाननम् ॥ ४ ॥

नूपुरकंकणं सामगप्रियं लंघटदरं मालशोभितम् ॥

चारुचंदनं भक्तिदायकं मोक्षदायकं श्रीगजाननम् ॥ ५ ॥

मदनकार्मुकं गण्डशोभितं सर्वभूषणं सर्ववन्दितम् ॥

भक्तपालकं शृणुविमोचनं गणादिसेवितं श्रीगजाननम् ॥ ६ ॥

कामपूरकं भोगदायकं श्रीपदाम्बुजं श्रेयकारकम् ॥
 सिद्धिसेवितं बुद्धिनायकं कामपूरकं श्रीगजाननम् ॥ ७ ॥
 पद्मलोचनं लक्ष्मीनायकं गरुडवाहनं श्रीवत्सलाञ्छनम् ॥
 मुकुटशोभितं श्रीमुदान्वितं विष्णुरूपिणं श्रीगजाननम् ॥ ८ ॥
 त्रिशूलधारिणं भस्मलेपनं पार्वतीप्रियं व्याघ्रअंबरम् ॥
 तपसःप्रियं नंदिसेवितं शिवस्वरूपिणं श्रीगजाननम् ॥ ९ ॥
 एकचक्रकं शोभितं रथं दीपप्रकाशकं सप्तअश्वकम् ॥
 अम्बुलार्थिनं तेजरूपिणं दिवाकरविभुं श्रीगजाननम् ॥ १० ॥
 त्रिगुणमाश्रितं भातृभावजं शक्तिपालनं खड्गधारिणम् ॥
 जगत्पालनं अरिबिदारणं शक्तिरूपिणं श्रीगजाननम् ॥ ११ ॥
 भवेद्रूपकं अम्बुप्रकाशकं मायिनां वरं ह्यग्निगुग्मकम् ॥
 मनुष्यसेवितं अमनिवारणं ज्ञानदायकं श्रीगजाननम् ॥ १२ ॥

॥ प्राकृत आरतीओ ॥

(१)

सुभक्तार्ता दुःखहर्ता वार्ता विधात्री ॥ तुरवी पुरवी प्रेम कृपा
 जयात्री ॥ सर्वोगी सुंदर छिद्रि शेंदुरात्री । डडी अण्डे भाग मुक्ता
 इजात्री ॥ जय देव जय देव जय भंगलभूर्ति दर्शन भायें मन कामना
 पुरती ॥ ध्रु० ॥ १ ॥ रत्नअशित इरा तुज गौरीकुमरा । वंदनात्री
 छिद्रि कुंभकुंभ देशरा ॥ छिरे जडित मुगुट शोखतो वरा ॥ बुल्लुल्लुती
 नूपुरें यरछी धागरिया ॥ जय० ॥ २ ॥ लंगोदर पीतांबर इलिवर
 अंधना । सरण सोड वक्तुंड त्रिनयना । दास रामाया वार पाछे
 सदाना । संकष्टी पाचार्ये निर्वाह्यी रक्षार्थे सुरवर वंदना ॥ जय० ॥ ३ ॥

(२)

शेंदुर लाल मद्यो अम्बो गजमुअडे ॥ दोदिल लाल पिराजे
 सुत गौरीहरडे ॥ हाथ सिधे गुड लड्डू सांघ सुरवरडे ॥ भद्रिमा
 छे न जय लागत छे पदडे ॥ १ ॥ तुमहो छ गजराज विद्यामुअ-
 दाता ॥ धन्य तुमारा दर्शन मेरा मन रमता ॥ जय देव जय देवा ॥ ध्रु० ॥
 अष्टो सिद्धि दासी संकष्टके बैरी ॥ पिघनपिनारान भंगलभूरत
 अधिकारी । डोटी सुरज प्रकाश औसी छम तेरी ॥ गंडस्थल भद्र

મસ્તક ઝૂંસે શશિબિહારી ॥ જય૦ ॥ ૨ ॥ ભાવ ભગતસેં કોઈ
શરણાગત આવે ॥ સંતત સંપત સખાહી ભરપૂર પાવે ॥ એસે તુમ
મહારાજ મોકોં અતિભાવે ॥ ગાંસાવી ગુણનંદન નિશદિન ગુણ
ગાવે ॥ જય૦ ॥ ૩ ॥

(૩)

આરતિ શ્રી ગણેશની કીજે આરતિ શ્રી ગણેશની કીજે તન
મન ધનને અરપણ કીજે ॥ શ્ર૦ ॥

પ્રથમાવતાર મહોત્કટરૂપે, કર્યપથેર પ્રગટ્યા નિજ રૂપે;
કાશીરાજની પિનતિ સ્વીકારી, કાશી ગયા અતિ ઉલટ ભારી.
બાલકરૂપે દુષ્ટોને હણવા, ભકતોના કારજ પૂરણ કરવા.
અભિમાનીતું માન ઉતાર્યું, બ્રાહ્મણ શુકલતું દુઃખ નિવાર્યું;
દશભુજને કેશરીવાહન, દુઃખનિવારણ ભયભયભંજન.
આરતિ૦ ૧.

ત્રેતાયુગે મયૂરેશ્વરરૂપે, શીવપાર્વતીનાં મન અતિજોભે;
બાળકરૂપે લીલા કીધી, ભકતોની ઇચ્છા પૂરણ કીધી.
પદ્મજ ને મયૂરવાહન, અધર્મતું કાઠ્યું નિકંદન;
ગાંધારીજીતું પાલન કીધું, ત્રેતા યુગતું કારજ કીધું.
આરતિ૦ ૨.

દ્વાપરયુગમાં ગજાનન પ્રગટ્યા, શંકર ભવાનીના મનોરથ ફળીયા;
ચારભુજ ને મૂષકવાહન, લંબોદર અતિ પતિતપાવન.
રાગ વરેણ્યને ઉપદેશ આપી, ભક્તિ ભાવથી મુક્તિ આપી;
વ્યાસ શોનકની અમૃતવાણી, ભાવે ભજીએ ઉલટ આણી.
આરતિ૦ ૩.

કલિયુગના એ અંતસમયમાં, અધર્મનાશ કરીને જગમાં;
અધર્મ વાહન બેભુજધારી, ધુમ્રકેતુનું નામ સ્વીકારી.
એવા ગણેશની જો કારરૂપે, સેવા કરજો અસેદ સ્વરૂપે;
બ્રહ્માદિક ઇન્દ્રાદિક દેવા, સૂત, શૌનક ને પરાશર જેવા,
નિત્ય કરે છે એની સેવા, “મનુ” પરમપદ ભક્તિ લેવા;
મંત્રિપાવન પરમ ઉદ્ધારણ, સેવક લેજો તમારે શરણ.
આરતિ૦ ૪.

BL 13

~~JUDER RESERVATION~~ 101
7/12

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No Sa 2 G / JOS / 44483Title Sri Ganesh geeta.Author Manubhai Nichhabhai JoshiThis book is issued only for one week till 1/1/68To be issued after 6-12-67Date of
IssueBorrower's
NoDate of
IssueBorrower's
No

15 AUG 1970

BHAVAN'S LIBRARY

Chowpatty Road
BOMBAY 7